

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ

ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ

ਅਸ਼ੋਕ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ

Kripal Singh

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ

(੧੮੫੦—੧੯੧੦)

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ੧੮੫੭ ਦਾ ਗ਼ਦਰ ਤੇ ਸਿੱਖ
ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਅਤੇ
ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ
ਸਚਿਤ੍ਰ

ਲੇਖਕ
ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ

ਮੈਨੇਜਰ, ਅਸ਼ੋਕ ਪੁਸਤਕ-ਮਾਲਾ,
੭-ਏ, ਸ਼੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਕਾਲੋਨੀ,
ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਟਾਊਨ, ਪਟਿਆਲਾ (ਪੰਜਾਬ)

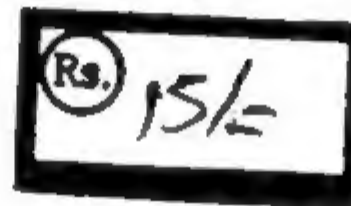
(੯) ਸਭ ਹੱਕ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ ।

ਦੂਜਾ ਸੰਸ਼ੋਧਿਤ ਸੰਸਕਰਣ

ਮਾਰਚ, ੧੯੭੪

ਗਿਣਤੀ : ੧੦੦੦

ਮੱਲ :

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਮੈਨੇਜਰ,

ਅਸ਼ੋਕ ਪੁਸਤਕ-ਮਾਲਾ,

੭-ਏ, ਸ਼੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਕਾਲੋਨੀ,

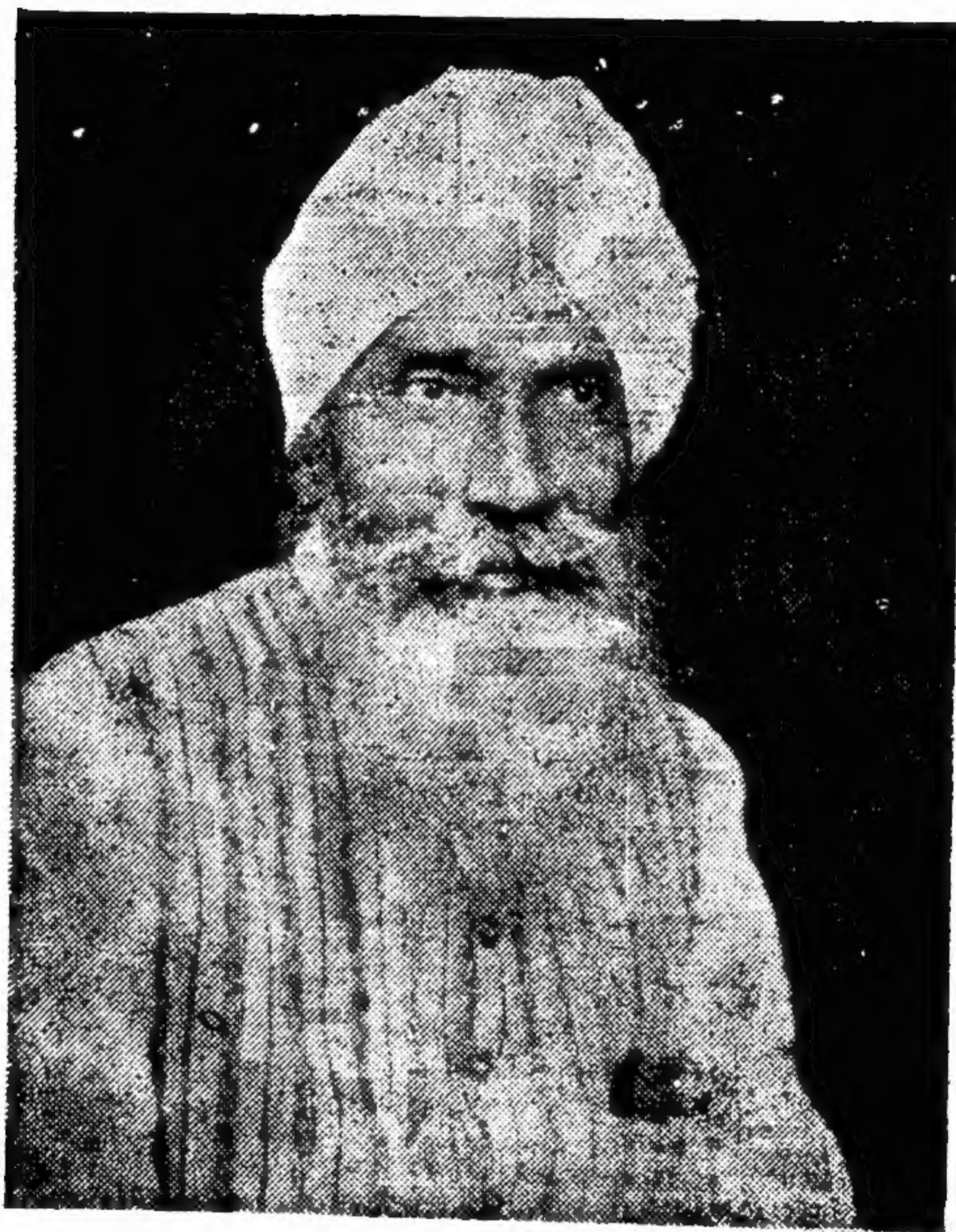
ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਟਾਊਨ ਪਟਿਆਲਾ (ਪੰਜਾਬ) ।

ਛਾਪਕ :

ਮਹਿੰਦੂ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ,

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ,

ਰਾਮ ਸਰ ਰੋਡ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ 'ਅਸ਼ੋਕ'

ਵਿਸ਼ੈ-ਸੂਚੀ

ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ	ੳ-ਸ
ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ	੧-੪
ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ	੫-੨੯
੧. ਧਾਰਮਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ੫-੧੩, ੨. ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ੧੪-੨੦, ੩. ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ੨੧-੨੪, ੪. ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਹੋਰ ਆਗੂ ੨੫-੨੭, ੫. ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਅਰਦਾਸਾ ੨੮-੨੯।	
ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਦਾ ਗ਼ਦਰ ਤੇ ਸਿੱਖ	੩੦-੫੪
ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ	੫੫-੮੩
੧. ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ੫੫-੬੧, ੨. ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ੬੨-੬੫, ੩. ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਦਿ-ਅੰਤ ੬੬-੭੮, ੪. ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ੭੯-੮੩।	
ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ	੮੪-੧੦੬
੧. ਮੁੱਢਲੇ ਹਾਲ ੮੪-੮੮, ੨. ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ੮੯-੯੨, ੩. ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ ੯੩-੯੯, ੪. ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ੯੯-੧੦੬, ੫. ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਦੀ ਟੱਕਰ ੧੦੭-੧੧੩, ੬. ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ ? ੧੧੪-੧੧੭, ੭. ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਾਲ ੧੧੮-੧੨੨, ੮. ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅੰਤ ੧੨੩-੧੨੬।	
ਅੰਤਿਕਾ—੧	
ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ	੧੨੭-੧੩੯
ਅੰਤਿਕਾ—੨	
ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ	੧੪੦-੧੪੧
ਅੰਤਿਕਾ—੩	
ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਤੇ ਸਿੱਖ	੧੪੨-੧੪੬
ਸ਼ਬਦ-ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ	੧੪੭-੧੫੮

ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ

੧. ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਕਥਨ

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਨ ੧੯੫੪ ਈ: ਵਿਚ ਪਟਿਆਲੇ ਛਪੀ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਉਪਨਾਮ ਸੀ—‘ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ।’ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਦੇ ਪੁਨਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀ ਮੰਗ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਘਰੋਗੀ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਾਰਣ ਇਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕਿਆ । ਫੇਰ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਸੱਜਨਾਂ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਸੰਸ਼ੋਧਿਤ ਸੰਸਕਰਣ ਹੁਣ ਪੂਰੇ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਛਾਪ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਵਾਧਿਆਂ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੈਰੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਧਾਏ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ‘ਅੰਤਿਕਾ—੨’ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਸੋਧ-ਸੁਧਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਫ਼ੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਸੰਨ ੧੮੫੦ ਤੋਂ ੧੯੧੦ ਈ: ਤਕ ਲਗ ਭਗ ੬੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਲਹੂ-ਮਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਜੇ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਿੱਲੀਓਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਨਵਾਂ ਤਾਜ਼ਾ ‘ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੰਡਲ’ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਜਨ-ਸਮਾਜ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਜਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਬ ਹਿੰਦੂ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਕਿਰਤੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ, ਈਸਾਈ ਅੰਦੋਲਨ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਹਿਮਦ ਕਾਦੀਆਨੀ ਦੀ ਅਹਿਮਦੀ ਲਹਿਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਇਸੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਲੜੀ ਦੀ ਅਗਲੇਰੀ ਕਿਸ਼ਤ ਲਈ ਰਾਖਵੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ।

ਹੁਣ ਏਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਤਹਿਰੀਕਾਂ ਹੀ ਦੇਣੀਆਂ ਜੋਗ ਹਨ :

(੧) ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੰਡਲ ਤੇ (੨) ਸਨਾਤਨ ਧਰਮੀ ਭਾਰਤ ਧਰਮ ਮਹਾਂ ਮੰਡਲ ।

੨. ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੰਡਲ

ਇਹ 'ਮੰਡਲ' ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ 'ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ' ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ। ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਲਹਿਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਆਸਤਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਇਹ 'ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮੰਡਲ' ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਆਨੇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਨਾਸਤਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਸ ਮੰਡਲ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਿੱਖ' ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ 'ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੰਤ' ਕਹਿ ਕੇ ਅਸਲ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੰਤ ਮੰਡਲ' ਦੇ ਅਕੀਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਦਿ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬਾਬਾ ਆਦਮ ਤੇ ਅੰਮਾ ਹਵਾ ਸਨ, ਜੋ ਅੱਲਾ ਮੀਆਂ ਦੀ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਤੇ ਸੈਤਾਨ ਦੇ ਬਹਿਕਾਵੇ ਕਾਰਣ ਬਹਿਸ਼ਤ (ਬੈਕੁੰਠ) ਵਿਚੋਂ ਧਕੇਲ ਕੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗੂ 'ਭਾਈ' ਜਾਂ 'ਸਰਦਾਰ' ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ 'ਸੰਤ' ਅਖਵਾਣ ਵਿਚ ਛਖਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗੂ 'ਪੈਰੀ' ਪੈ ਪਾ ਖਾਕ ਹੋਇ ਗਰਬ ਨਿਵਾਰ ਗਰੀਬੀ ਆਣੀ।' (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ੨੪) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ 'ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੰਤ' ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਮੁਨਕਿਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਝੰਡਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਖਾਨ-ਪਾਨ, ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਜਾਂ ਧਰਮ-ਅਪਰਮ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਬੰਨ੍ਹ-ਬੰਧੋਜ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲੋਕ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹਨ।

'ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੰਤ ਮੰਡਲ' ਦਾ ਮੁੱਢ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਸੰਨ ੧੯੨੯ ਈ: ਵਿਚ ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੇ ਫੇਰ ਉਥੋਂ ਕਿਸੇ ਨੁਕਸ ਕਾਰਣ ਕੱਢਿਆ ਜਾਣ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਆਦੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੇਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਬਾਬਾ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਜੋ ਸੰਨ ੧੯੪੭ ਵਿਚ ਦੇਸ ਦਾ ਵੰਡਵਾਰਾ ਹੋਣ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੰਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਣੇ, ਆਪਣਾ ਹਮ ਖਿਆਲ ਸਮਝ ਕੇ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ ਬਾਪਿਆ।

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਨਵੇਂ ਆਗੂ ਬਾਬਾ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਨ ੧੯੬੯ ਤੋਂ ਸੰਨ ੧੯੬੯ ਈ:ਤਕ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਕੇ ਅਕਾਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੰਨ ੧੯੨੩-੨੪ ਵਿਚ ਜੈਤੋ (ਨਾਭੇ) ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵੀ ਭੁਗਤ ਆਏ ਸਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਸ ਪਾਸੇ ਝੁਕਣ ਤੇ 'ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੰਤ ਮੰਡਲ' ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਆਗੂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਏ। ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਨ ੧੯੬੩ ਈ: ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਦੀ ਆਪਣੇ ਪੁਤ੍ਰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਇਸ 'ਸੰਤ ਮੰਡਲ' ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੰਚਾਲਕ ਹਨ। ਮੁਖ ਕੇਂਦ੍ਰ ਇਸ ਮੰਡਲ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਕੇਂਦ੍ਰ ਦੇ

ਅਧੀਨ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਵੀਂ ਇਸ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਬਸ, ਇਹੋ ਇਸ 'ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮਤ' ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹਾਲ ਹੈ ।

੩. ਭਾਰਤ ਧਰਮ ਮਹਾਂ ਮੰਡਲ

ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਅੱਜ ਤੋਂ ੮੮ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰਯ ਸਮਾਜ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਇਕ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮੀ ਲਹਿਰ ਸੀ; 'ਭਾਰਤ ਧਰਮ ਮਹਾਂ ਮੰਡਲ' । ਇਹ ਲਹਿਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸੰਨ ੧੮੮੬ ਈ: ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਰਪੋਰਟ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਪਤਿਵੰਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਡਿਤ ਦੇਵੀ ਚੰਦ ਸਰਮਾ ਜਾਲੰਧਰ, ਪੰਡਿਤ ਰਘੁਵਰ ਦਯਾਲ ਕਪੂਰਥਲਾ, ਪੰਡਿਤ ਗਿਰਿਧਾਰੀ ਲਾਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਰਦਾਰ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ (ਮਿਸ੍ਰ), ਰਈਸ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ; ਲਾਲਾ ਲੱਛਮੀ ਨਾਰਾਇਣ, ਤੁਲਸੀ ਰਾਮ ਵਕੀਲ ਪਟਿਆਲਾ ਆਦਿ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ, ਹਿੰਦੂ ਰੀਤਾਂ—ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਮੰਡਨ ਲਈ ਹਰਿਦੁਾਰ (ਗੰਗਾ) ਦੇ ਸਥਾਨ ਪਰ ਸੰਨ ੧੮੮੭ ਈ: ਵਿਚ ਚਲਾਈ ਸੀ । ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਦਿੱਲੀ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਸਿੰਧ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਵੇਂ ਇਸ ਮਹਾਂ ਮੰਡਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਿੰਦੂ ਸਭਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤੇ ਇਸ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਦੋ ਥਾਵੀਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ—(੧) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਹਰਿਭਜ ਰਾਇ ਜਾਲੰਧਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਪਰ ਤੇ (੨) ਪੱਛਮ—ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੇਠ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਜੀ ਮਥੁਰਾ ਪਾਸ ।

ਇਸ ਭਾਰਤ ਧਰਮ ਮਹਾਂ ਮੰਡਲ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਮਾਚਾਰ ਪਤ੍ਰ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਵੀ ਛਪਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਸਭ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ, ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਲ ਇਸ ਮੰਡਲ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਨ—ਮੂਰਤਿ ਮਾਰਤੰਡ, ਮੂਰਤਿ ਪੂਜਾ ਮੰਡਨ, ਸ੍ਰਾਧ ਮੀਮਾਂਸਾ ਆਦਿ । ਆਰਯ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੂਰਤਿ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਝੁਕਾਉ ਚੁੰਕਿ ਬਹੁਤਾ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੰਡਲ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਗਿਆ ।

੪. ਅੰਤਿਮ ਨਿਵੇਦਨ

ਪਾਠਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਕੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੰਨ ੧੮੫੦ ਤੋਂ ੧੯੧੦ ਤਕ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਖੋਜ ਦੇ ਪੱਖੋਂ

ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੁ ਦੇ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਅਨੁਰੂਪ ਤੇ ਦੇਸ-ਕੌਮ ਲਈ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਅਹਿਮ ਹੈ ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ ਸੰਸਕਰਣ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ: (ਡਾ:) ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਮ. ਏ., ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕਈ ਨਵੇਂ ਸੁਝਾਉਂ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਸਹਿਯੋਗ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਕ੍ਰਿਤਗਤ ਹਾਂ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰਿਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਮ. ਏ. ਸੰਪਾਦਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੁਕੋਸ਼, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਭਵਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਭੁੱਲਰ' ਸੰਪਾਦਕ—'ਸੋਵੀਅਤ ਦਰਪਨ' ਰੂਸੀ ਦੂਤਾਵਾਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਬਾਰੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਡਾਕਟਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਆਪਣੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿਚੋਂ ਦੇਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਫੋਟੋ—ਬਲਾਕ ਦੇ ਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਦਾ ਤਹਿ ਦਿਲ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੈ ।

ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, }
੧੫-੩-੧੯੭੪ }

ਜ. ਸ. ਸਿੰਘ

ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੁਧਾਈ

ਸਫਾ ੧੮ ਪਰ ਸਤਰ ੧੪—੧੫ ਵਿਚ "ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ ।" ਦੀ ਥਾਂਵੇਂ ਪੜ੍ਹੋ—"ਡਾਕਟਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕੋਲ ਅਜੇ ਤਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ ।"

ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦਾ ਲੋਕ-ਇਤਿਹਾਸ ਕੁਝ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਭ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਉਹ ਲਹਿਰਾਂ ਹਨ: ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ, ਅੰਜਮਨਿ ਅਹਿਮਦੀਆ, ਦੇਵ ਸਮਾਜ, ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਅਥਵਾ ਸਾਮਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਰਿਆਸਤੀ ਪ੍ਰਜਾ ਮੰਡਲ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੋ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੇਸ ਵਿਚ ਚੱਲੀਆਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲਹਿਰ ਸੀ ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਦਾ ਰਾਜ-ਪਲਟਾਉ ਅੰਦੋਲਨ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗਦਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ । ਦੂਜੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਲਹਿਰ ਸੰਨ ੧੮੮੫ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋਈ ਸੀ ।

ਉਪਰੋਕਤ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ' ਜੋ ਸਿੱਧਾ ਪੰਜਾਬ ਅਥਵਾ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚੱਲੀਆਂ। ਇਸ ਦਾ ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਲਹੂ ਤੇ ਮਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ । ਇਹ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਸੌ ਪੰਝੱਤਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਸ ਗੁਰੂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਏ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਯਾਤ੍ਰਾ-ਸਥਾਨ(ਗੁਰਦਵਾਰੇ) ਹਨ । ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ੫੯ ਵਰ੍ਹੇ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸ ਦੇਸ ਉਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੌਮੀ ਜਜ਼ਬਾ ਫੇਰ ਵੀ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ । ਸਿੱਖ ਚੂੰਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਬੜੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ, ਬੜੇ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੇ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਹਰ ਨਵੇਂ ਸੁਧਾਰਕ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ । ਜਦ ਵੀ ਕਿਸੇ ਆਗੂ ਨੇ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ । ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨੇ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟੇ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਲਹਿਰ ਸਫਲ ਹੋਈ ।

ਨਿਰੰਕਾਰੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਆਦਿ ਲਹਿਰਾਂ ਭਾਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਪਾਤ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਕੇਦਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਰਤੀ ਕਿਸਾਨ ਜਾਤੀ-ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੌਰੇ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਸਬੂਤ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਬਹਮੂ ਸਮਾਜ, ਜੋ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ 'ਜੀਉ ਆਇਆਂ' ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਆ ਸਨ । ਏਕਣ ਹੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ, ਜੋ ਸੰਨ ੧੮੭੫ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਚਲਿਆ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਸੁਆਗਤ ਹੋਣ ਤੇ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਵਧਿਆ ਫੁਲਿਆ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਏਥੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਾ ਉਹੋ ਹਾਲ ਹੋਣਾ ਸੀ ਜੋ ਬੰਬਈ ਜਾਂ -ਰਾਜ

ਪ੍ਰਤਾਨੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ੍ਰਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿਵਾਇ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਯੂ. ਪੀ.) ਦੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਦੂਜੀ ਲਹਿਰ ਹੈ ਦੇਵ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੀ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਵਧਦੀ ਫੁਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ, ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਆਦਿ ਲਹਿਰਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚੱਲੀਆਂ, ਅਥਵਾ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਲਹਿਰਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਨਿਰਾ ਏਥੋਂ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨੀ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਉਹੋ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜੰਮ-ਪਲ ਹਨ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਥਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੁਖ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਘੁਮਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਹਨ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਇਹੋ ਲਹਿਰਾਂ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲਹਿਰਾਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਲਹਿਰਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸੇ ਖੋਜ ਦੀ ਅਗਲੀ ਕਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਦੇਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ।

ਨਿਰੰਕਾਰੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਆਦਿ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤੋੜੀ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਕਾਰਣ ਇਸ ਦਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਚੱਲੀਆਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਅਨਗਹਿਲੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜਾਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਘੱਟ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਹਾਲ ਕਿਸੇ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਿਰੋਏ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹੀ ਲਓ। ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸ ਅਜੇ ਤਕ ਅਨੁਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬੜੀ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਏਥੇ ਦੋ ਉਦਾਹਰਣ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੰਨ ੧੮੬੨ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਦੀਪਮਾਲਾ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਣਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਲਿਖਤੀ ਰਿਪੋਟਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਨ ੧੮੬੩ ਵਿਚ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਉਥੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਰਾਇਕੋਟ ਦੇ ਬੁੱਚੜ-ਬੱਧ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੰਨ-ਸੰਮਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਲੂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ੧ ਹਾੜ੍ਹ ਤੇ ੧ ਸਾਵਣ ਸੰਮਤ ੧੯੨੭ (ਸੰਨ ੧੮੭੦) ਨੂੰ ਹੋਈਆਂ ਸਨ*, ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਪੋਟਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਏਦੂੰ ਬਿਕ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ੧੪-੧੫ ਜੂਨ ਤੇ ੧੫ ਜੁਲਾਈ ਸੰਨ ੧੮੭੧ ਈ: ਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਆਲਿਮ' ਜੋ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਖੋਜੀ ਸਨ, ਇਸੇ ਰਾਇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ†।

* ਦੇਖੋ, ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਤੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।

† ਦੇਖੋ, ਜੁਗ ਪਲਟਾਉ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਸਫੇ ੧੩੩, ੧੫੩।

ਜੇ ਖੋਜ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਹੈ ਵੀ ਠੀਕ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ* ਅਤੇ ਮਿਸਟਰ ਜੀ. ਆਰ. ਐਲਸਮੀ† ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਕਈ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੋਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਹੱਲ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਅਧੂਰਾ ਹੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਕਮੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਸੰਨ ੧੯੪੪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਖੋਜ-ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ, ਜਦ ਕਿ ਮੈਂ ਉਥੇ ਇਸ ਸੇਵਾ ਉਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਸੀ, ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਫਿਰ ਕੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖੋਜ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਖਰੜਾ ਸੰਨ ੧੯੪੭ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੰਡਵਾਰੇ ਸਮੇਂ, ਜਦ ਅਜੇ ਉਸ ਦੇ ਛਪਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਤਾਂ ਕਾਲਜ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦਫਤਰੋਂ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਰਫ਼ ਕਾਪੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਾ ਰਹੀ।

ਸੰਨ ੧੯੪੮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੱਜਨਾਂ-ਮਿਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਮੈਂ ਮੁੜ ਉਹੋ ਹਾਲ ਫੇਰ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤੇ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਦੇ ਗਦਰ ਦਾ ਹਾਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਲਿਖ ਕੇ ਜੋੜਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ, ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਪੂਰੀ ਹੈ ਜਾਂ ਅਧੂਰੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਠਕ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਖਦ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤੀ ਮਦਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਛਪੀਆਂ-ਅਣਛਪੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ— ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸਾਕੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਤ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ, ਸਤਿਜੁਗ ਦੇ ਬਸੰਤ ਨੰਬਰ (੧੯੯੦) ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰਪੋਟਾਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਮਦਦ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਲਾਨਾ ਰਪੋਟਾਂ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਛਾਈਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ ਇਰਾਦਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਸਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਅਯੋਗ ਪੱਖ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹੇਠੀ ਦਿਖਾਉਣਾ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਲਹਿਰ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿੱਜੀਪਣ ਜਾਂ ਓਪਰੇਪਣ ਦਾ

* ਦੇਖੋ, ਤਾਰੀਖਿ ਪਟਿਆਲਾ, ਉਰਦੂ, ੧੮੭੮, ਸਫ਼ਾ ੬੫੧।

† ਮਿਸਟਰ ਜੀ. ਆਰ. ਐਲਸਮੀ ਸਨ ੧੮੭੧ ਵਿਚ, ਜਦ ਬੁਚੜ ਬੱਧ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਬੁੱਚੜ-ਬੱਧ ਬਾਰੇ ਜੋ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਫੜੇ ਗਏ ਉਹ ਇਸੇ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਜਾਹਰ ਹੋਣ ਤੇ ਛੱਡੇ ਗਏ ਸਨ। (ਦੇਖੋ, *Thirty Five Years in the Punjab*, 1908, P. 157)।

ਵਰਤਾਉ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਜਿਥੇ ਵੀ ਕਿਸ ਦਾ ਗੁਣ-ਅਵਗੁਣ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ, ਉਹ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਤਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜੇ ਕੋਈ ਕਮੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਸ ਹੈ, ਖੋਜ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਪਾਠਕ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਅਵੱਸ਼ ਕਰਨਗੇ। ਉਹ ਸੋਧ ਜਾਂ ਨਵਾਂ ਵਾਧਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਗਲੀ ਵੇਰ ਛਪਣ ਵੇਲੇ, ਜੇ ਇਸ ਜੋਗ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਖ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ (ਹੁਣ ਕੈਂਪ ਕਾਲਜ ਦਿੱਲੀ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਾਲਿਬ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਜੇ ਸੱਚ ਪੁਛੋ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜੀ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਦਾ ਜਿਤਨਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਥੋੜਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕਾਲਜ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਛਪਣ ਵੇਲੇ ਕਈ ਚੰਗੇ ਸੁਝਾਉ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨਿੱਜੀ ਫਾਇਲਾਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਸੰਤ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਤਨ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਕੇਸਰੀ' ਤੋਂ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਸ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ ਬੈਂਕ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ, ਜੋ ਹੁਣ ਸਰਵਿਸ ਤੋਂ ਰੀਟਾਇਰ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਮੰਗਵਾ ਦੇਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਏਕਣ ਹੀ ਸ: ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਕਲਮੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਪਟਿਆਲਾ
ਮਾਰਚ, ੧੯੫੪

— ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ 'ਅਸ਼ੋਕ'

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ

੧.

ਧਾਰਮਿਕ ਪਿਛੋਕੜ

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਸੀ, ਜੋ ਸੰਨ ੧੮੫੦ ਤੋਂ ਸੰਨ ੧੮੭੦ ਤਕ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਰਹੀ।

ਇਹ ਲਹਿਰ, ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੁੱਢ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਚਲਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਅਸਲ ਕਾਰਣ ਕੀ ਸੀ, ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਲ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਕੁਝ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੋਢੀ ਅਥਵਾ ਮੂਲ ਪਰਵਰਤਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਨ, ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੫੨੬ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਤੋਂ ੧੫੬੬ ਤਕ ਗੁਰਗੱਦੀ ਪਰ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ੭੦ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿੱਬਤ, ਭੂਟਾਨ, ਨੇਪਾਲ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਚੀਨ, ਚੀਨੀ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਈਰਾਨ, ਰੂਸ, ਅਰਬ, ਇਰਾਕ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਚਕ੍ਰ ਲਗਾਇਆ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਤਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਚੱਪੇ ਚੱਪੇ ਦੀ ਸੈਰ ਕੀਤੀ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਇਸ ਲੰਮੇ ਤੇ ਕਰੜੇ ਤਜਰਬੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ*।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ
ਤੇ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ

ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਤਾਵਲੰਬੀਆਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਏ, ਇਸ ਏਕਤਾ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਇਆ। ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੜੀਆਂ,

ਬਬਰਾਂ ਅੱਗੇ ਮੱਥੇ ਰਗੜਨ ਦੇ ਵਹਿਮ, ਬੂਤ, ਨੇਮ ਤੇ ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ ਦੇ ਖਿਆਲ, ਜੰਦੂ-ਟਿੱਕੇ ਦੀ ਕਾਣ, ਹੱਜ ਤੇ ਤੀਰਥ-ਯਾਤ੍ਰਾ ਬਾਰੇ ਪੁੰਨ-ਪਾਪ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ, ਜੋ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ

*ਮਾਰਿਆ ਸਿਕਾ ਜਗਤ ਵਿਚ, ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਚਲਾਇਆ।

(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ)

ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਤਨ ਕਰਕੇ ਦੂਰ ਕੀਤੇ ਤੇ ਅਗੇ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਸਮਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ-ਮਾਰਗ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਘਾਲ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ' ਦੇ ਅਸੂਲ ਉਤੇ ਚੱਲਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਮਾਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗ਼ਰੀਬ-ਅਮੀਰ ਤੇ ਕਿਰਤੀ-ਕਿਸਾਨ ਸਭ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਸਨ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਭਗਤਾਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਇਕੱਤ੍ਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ ਬੰਨ੍ਹੀ। ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭੇਜੇ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਬਾਦ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕੇਂਦ੍ਰ ਬਾਪਿਆ । ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਠੋਸ ਪ੍ਰਯਤਨ ਸੀ । ਇਸੇ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸ਼ਾਂਤਿ-ਪੁੰਜ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕੇ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਅਸਹਿ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਕੇ ਮਿਤੀ ੨ ਹਾੜ੍ਹ (ਜੇਠ ਸੁਦੀ ੪) ਸੰਮਤ ੧੬੬੩ ਬਿ: ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ* ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ, ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਸੁਪੁਤ੍ਰ ਸਨ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਇਸ ਜ਼ਲਮ ਨੂੰ ਬੜੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਜਬਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਡਟਣ

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲਈ ਜੁੱਧ-ਵੀਰ ਬਣਾਇਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੰਮਤ ੧੬੬੫
ਵੀਰਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬਿ: ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਸਿੱਖ-ਫੌਜਾਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਇਕ ਅੱਧੀ ਨਹੀਂ, ਪੂਰੀਆਂ ਚਾਰ ਲੜਾਈਆਂ ਬੜੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਨਾਲ ਸੰਮਤ ੧੬੮੫ ਤੋਂ ੧੬੯੧ ਬਿ: ਤਕ ਲੜੀਆਂ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਜਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਜਬਰ ਤੇ ਤਸੱਦਦ ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਝੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਖਰੀ ਗੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਸੇ ਜੁੱਧ-ਵੀਰਤਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਂਦਾ । ਇਹ

ਖ਼ਾਲਸਾ-ਪੰਥ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬ ੧ ਵਿਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੭੫੬ ਬਿ: ਨੂੰ ਖੰਡੇ ਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ
ਰਚਨਾ ਛਕਾ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ-ਪੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜਾਂ ਸਿੰਘ-ਪੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ

ਪਲਟਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕਵਿ ਸੈਨਾਪਤੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਗਵਾਹ ਸੀ, ਕੁਝ ਹਾਲ ਇਸਤਰਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:—

ਚੇਤ ਮਾਸ ਬੀਤਯੋ ਸਕਲ, ਮੇਲਾ ਭਯੋ ਅਪਾਰ ।

ਬੈਸਾਖੀ ਕੇ ਦਿਵਸ ਮੈ, ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਯੋ ਵਿਚਾਰ ॥੧੧੮॥

ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਰੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਸੰਗਤਿ ਭਈ ਨਿਹਾਲ ।

*ਦੇਖੋ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਸੁ-ਜੀਵਨੀ (ਤੁਜ਼ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰੀ) ਸਫ਼ਾ ੩੫ ।

ਕਿਯੋ ਪ੍ਰਗਟ ਤਬ ਖਾਲਸਾ, ਚੂਕਯੋ ਸਰਬ ਜੰਜਾਲ ॥੧੨੦॥

ਸਬ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲੀ, ਸਤਿਲੁਦ੍ਰ ਕੇ ਤੀਰ ।

ਕੇਤਕ ਸੁਨ ਭਏ ਖਾਲਸਾ, ਕੇਤਕ ਭਏ ਅਧੀਰ ॥੧੨੧॥

ਤੇ ਇਸਚੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਇਹ ਵੀ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ-ਪੰਥ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਤੇ ਫਿਰਕੇ ਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਆਰਾ ਰੱਖ ਕੇ ਸਾਜਿਆ ਸੀ । ਖਾਲਸਾ-ਪੰਥ ਸਾਜਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਕੌਮੀ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਮਨੋਹਰ ਨਕਸ਼ਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤੰਗ ਦਿਲੀ ਨੂੰ ਰੱਤੀ ਭਰ ਵੀ ਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਚੇ ਨਾਲ ਸੀ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਲਾਲਸਾ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਉੱਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਰਹਿਤਨਾਮੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹਿਤਾਂ-ਬਹਿਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਕਲਮ ਬੰਦ ਕਰਵਾਏ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ

ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ
ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ

ਪ੍ਰਚਾਰੇ । ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪੰਜ ਕੱਕੇ (ਕੰਘਾ, ਕੱਛ, ਕੜਾ, ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਅਤੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ) ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜ ਬਜ੍ਹ ਕੁਰਹਿਤਾਂ ਕੁੱਠਾ, ਹੁੱਕਾ, ਪਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਗਾਮਤਾ, ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਬੇ-ਅਦਬੀ ਤੇ ਬੇ-ਅੰਮ੍ਰਿਤੀਏ ਦਾ ਜੁਠਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ

ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਂਝਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ :—

(੧) ਵਾਹਗੁਰੂ ਬਿਨ ਕਹੇ ਜੁ ਪਾਵੈ ।

ਵੇਸ਼ਯਾ ਦੁਾਰੇ ਸਿੱਖ ਜੁ ਜਾਵੈ ।

ਪਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਲਗਾਵੈ ।

ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਹ ਸਿੱਖ ਨ ਭਾਵੈ ।

(੨) ਖਾਲਸਾ ਸੋ ਜੋ ਨਿਰਧਨ ਕੋ ਪਾਲੈ ।

ਖਾਲਸਾ ਸੋਇ ਦੁਸ਼ਟ ਕਉ ਗਾਲੈ ।

(ਤਨਖਾਹ ਨਾਮਾ, ਨੰਦ ਲਾਲ)

(੩) ਪ੍ਰਥਮ ਰਹਿਤ ਯਹਿ ਜਾਨ, ਖੰਡੇ ਕੀ ਪਾਹੁਲ ਛਕੇ ।

ਸੋਈ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਅਵਰ ਨ ਪਾਹੁਲ ਜੋ ਲਏ ।

(੪) ਕਛ, ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਨ ਕਬਹੂੰ ਤਜਾਗੈ ।

ਸਨਮੁਖ ਲਰੈ, ਨ ਰਣ ਤੇ ਭਾਗੈ ।

(੫) ਚੋਰੀ ਡਾਕੇ ਕਬਹੂੰ ਨ ਜਾਵੈ ।

(੬) ਮੁਸਲੀ ਡੂਮਣਿ ਦੂਤੀ ਚੇਲੀ ।

ਵਿਭਚਾਰਣਿ ਜੋ ਫਿਰੇ ਇਕੇਲੀ ।

ਅਵਰ ਜੁ ਆਨ ਵਰਣ ਕੀ ਨਾਰਿ ।

ਇਨ ਸੇ ਸਿੰਘ ਨ ਕਰੈ ਪਿਆਰ ।

ਪਿਆਰ ਕਰੈ ਹੋਵੈ ਕੁਲ ਹਾਨੀ ।

ਤਾਂ ਤੇ ਇਨ ਕੋ ਤਜੈ ਗਿਆਨੀ ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ

- (੭) ਕੁੱਠਾ ਹੁੱਕਾ ਚਰਸ ਤਮਾਕੂ ।
ਗਾਂਜਾ ਟੋਪੀ ਤਾੜੀ ਖਾਕੂ ।
ਇਨ ਕੀ ਓਰ ਨ ਕਬਹੂੰ ਦੇਖੇ ।
ਰਹਿਤਵੰਤ ਸੇ ਸਿੰਘ ਵਿਸੇਖੇ ।
- (੮) ਪਰ ਨਾਰੀ ਜੂਆ ਅਸੱਤ, ਚੋਰੀ ਮਦਿਰਾ ਜਾਨ
ਪਾਂਚ ਐਬ ਯੇ ਜਗਤ ਮੇ, ਤਜੈ ਸੁ ਸਿੰਘ ਸੁਜਾਨ ।
- (੯) ਵੱਢੀ ਲੇਕਰ ਨਿਆਇ ਨ ਕਰੀਏ ।
ਝੂਠੀ ਸਾਖਾ ਕਬਹੂੰ ਨ ਭਰੀਏ ।

(ਰਹਿਤ ਨਾਮਾ, ਦੇਸਾ, ਸਿੰਘ)

- (੧੦) ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਾਬ ਕਭੀ ਨਾ ਪੀਵੇ, ਕੰਨਯਾ ਨ ਮਾਰੇ, ਕੁੜੀ ਮਾਰ
ਨਾਲ ਨਾ ਵਰਤੇ, ਕੰਨਯਾ ਕਾ ਪੈਸਾ ਨਾ ਖਾਇ ।
- (੧੧) ਗੁਰੂ ਕਾ 'ਸਿੱਖ ਜੰਵੁ ਟਿੱਕੇ ਦੀ ਕਾਣ ਨਾ ਕਰੇ, ਭੱਦਣ ਨਾ ਕਰਾਵੇ ।
ਧਰਮਸਾਲੀਆ ਔਰ ਮਸੰਦ ਨਾ ਬਣੇ, ਚੋਰੀ ਜਾਰੀ ਨਾ ਕਰੇ, ਜੂਆ
ਨਾ ਖੇਡੇ ।
- (੧੨) ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿੱਖ ਗੋਰ, ਮੜੀ, ਸਤੀ, ਮਸੀਤ, ਮੁੱਲਾਂ, ਕਾਜੀ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨੇ ।
- (੧੩) ਖਾਲਸਾ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੇ ਨਿਆਰਾ ਰਹੇ ।
- (੧੪) ਸਿੱਖ ਕਲਫ ਨਾ ਲਗਾਵੇ।
ਜੋ ਸਿੱਖ ਚਿਟੇ ਕੇਸ ਚੁਗੇ ਸੋ ਤਨਖਾਹੀਆ ।
- (੧੫) ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੱਬੜੇ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕਹੇ ਹਾਕਮ
ਦੇ ਜਾਵੇ ਸੋ ਤਨਖਾਹੀਆ ।

(ਰਹਿਤ ਨਾਮਾ, ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ)

- (੧੬) ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿੱਖ ਮਠ, ਬੁਤ, ਤੀਰਥ, ਦੇਵੀ—ਦੇਵਤਾ, ਬਰਤ, ਪੂਜਾ, ਅਰਚਾ,
ਮੰਤ੍ਰ ਜੰਤ੍ਰ, ਪੀਰ ਬਾਹਮਣ, ਪੁੱਛਣਾ, ਸੱਖਣਾ ਤਰਪਨ, ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਕਿਤੇ
ਵਲ ਚਿਤ ਦੇਵੇ ਨਾਹੀਂ ।
- (੧੭) ਨਾਕ ਕਾਨ ਨਾ ਛੇਦੇ, ਅਖੰਡ ਰਹੇ ।
- (੧੮) ਆਨੰਦ ਬਿਨਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰੇ ।
- (੧੯) ਘੋੜੇ ਔਰ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਕੀ ਸਾਰ ਰਖ ।
- (੨੦) ਜੋ ਸ਼ਰਾਧ ਵਿਆਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੇ ਕਰਵਾਵੇ, ਗੁਰੂ ਕੀ ਰੀਤਿ ਨਾ ਕਰ
ਸੋ ਤਨਖਾਹੀਆ ।

(ਰਹਿਤ ਨਾਮਾ, ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ)

ਸਿੱਖ ਜਦ ਤਕ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਉਤੇ
ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਤਦ ਤਕ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਰਹੀ । ਇਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਤੇ ਸਿਦਕ ਦਿਲੀ
ਦਾ ਹੀ ਸਦਕਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ, ਫ਼ੁੱਰੁੱਖਸੀਅਰ, ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ, ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਆਦਿ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਲਵਾਨ ਮੁਗ਼ਲੇਈ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਜੜਾਂ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ—ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ, ਜੋ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਜੰਗ ਨਾਮੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਣ—ਕੌਸ਼ਲ ਤੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:—

“ਜੇ ਤੂੰ ਜੰਗ ਦਾ ਹੁਨਰ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੇਂ ਤਾਂ, ਐ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਧਨੀ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ। ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਤਰਾਂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੋਣਾ ਤੇ ਫੇਰ ਉਥੋਂ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਬਹਾਦੁਰ ਤੇ ਅਮਨ ਵਿਚ ਹਾਤਮ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਖੀ ਹਨ। ਜਦ ਇਹ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਤਲਵਾਰ ਫੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸਿੰਧ ਤਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਫਿਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਕਿਤਨਾ ਵੀ ਜ਼ੋਰ—ਅਜਮਾਈ ਕਤਨ ਵਾਲਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਮੈਦਾਨਿ ਜੰਗ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਠਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਇਹ ਨੇਜ਼ਾਬਾਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਸਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਨੇਜ਼ੇ ਦਾ ਸਿਰ ਇਹ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅੱਗੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੇ ਕੋਹਕਾਫ਼ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਚੂਰ ਚੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਇਹ ਚਾਚ* ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਕਮਾਣ ਵਿਚ ਤੀਰ ਰੱਖ ਕੇ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿੱਲਾ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟਿਆ ਜਾਣ ਤੇ ਇਕ ਮੀਲ ਪਰੇ (ਦੂਰ) ਜਾ ਡਿਗਦਾ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੇ ਜ਼ਿਰਹ ਬਕਤਰ ਉਤੇ ਜੇ ਇਹ ਆਪਣਾ ਕੁਹਾੜਾ (ਸਫਾ ਜੰਗ) ਚਲਾ ਦੇਣ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਹੀ ਸੰਜੋਹ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਸਰੀਰ ਪਹਾੜ ਦੇ ਇਕ ਟੁਕੜੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਕਲਾ ਪੰਜਾਹ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਾ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਈ ਹੋਵੇ।

ਇਹ (ਸਿੱਖ) ਜੰਗ ਵਿਚ ਡਰਪੋਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਨਾਹੀਂ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਔਰਤ ਚਾਹੇ ਉਹ ਰਾਣੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗੋਲੀ, ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਰ—ਜੇਵਰ ਨਹੀਂ ਲੂਟਦੇ। ਵਿਭਚਾਰ ਤੇ ਚੋਰੀ ਦੋਵੇਂ ਔਗਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ*।”

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਯਦ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ—‘ਦੁੱਰਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਈ ਫੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਰਗੇ ਜਵਾਨ, ਜੋ ਜੇ ਕਿਪਚਾਕੀ (ਤੁਰਕੀ) ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਲੱਤ ਮਾਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਮਰ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਫਿਰਕਾ (ਸਿੱਖਾਂ) ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਦੂਕ ਨੂੰ ਸੌ ਕਦਮ ਤੋਂ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੀ ਖਬਰ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦੋ ਸੌ ਕੋਹ ਘੋੜੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਹੀ ਚੜ੍ਹੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

*ਪ੍ਰੋ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ (ਫਾਰਸੀ), ਸਫ਼ੇ ੧੫੬—੫੭।

ਜੇ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਦੁੱਰਾਨੀਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਟੱਕਰ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਆਖਰ ਦੁੱਰਾਨੀਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ*।"

ਬਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖ-ਸਾਮ੍ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਇਸ ਆਤਮਕ ਬਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੀਣੇ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਬਾਹਰਲੀ ਅਕਾਲੀ ਧਾਰਨਾ ਉਹੋ ਹੀ ਰਹੀ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਦਬਾਉ ਹੇਠ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਿੰਘ ਸਜਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸੀ (ਯੂਰਪੀਅਨ) ਅਫਸਰ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਸਨ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਅਕੀਦਿਆਂ ਉਤੇ ਚਲਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਖਾਲਸੇ ਦੇ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ

ਅਸੂਲਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਤੰਬਾਕੂ ਨਹੀਂ ਪੀਣਗੇ, ਦਾੜ੍ਹੀ (ਕੇਸ) ਰੱਖਣਗੇ, ਗਊ ਦਾ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਖਾਣਗੇ, ਤੇ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨੀ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਾਉਣਗੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਜਨਰਲ ਅਲਾਰਡ, ਵੈਨਤੂਰਾ, ਐਵੀਟੇਬਿਲ ਆਦਿ ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਵਿਚ ਆਏ, ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਕੇਸ ਰੱਖ ਲਏ ਸਨ, ਤੇ ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪੱਕੇ ਸਿੱਖ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ-ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ, ਨੂਰੁੱਦੀਨ, ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਹਾਕਮ ਰਾਇ, ਅਜ਼ੁੱਧਯਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਆਦਿ ਸਭ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਦੀਵਾਨ ਰਤਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ 'ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਏਨੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਵਾਹ-ਸਵਾਰ ਕੇ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਜਾਂ ਗੁੱਛੀਆਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟੰਗਦਾ। ਸੁਫੈਦ ਦਾੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਕਲਫ ਲਾਉਣੀ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਨਾਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਸਨ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਇਸ ਅਸੂਲ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਮਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਖਿਜਾਬ ਲਾ ਕੇ ਰੰਗਦੇ ਸਨ।

ਸਿੱਖ-ਅਸੂਲਾਂ ਦਾ ਯੂਰਪੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਨਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ, ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਲੁਜੋਂ ਉਰਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਈਸ ਅਥਵਾ ਸਰਦਾਰ ਜਦ

*ਦੇਖੋ, ਇਮਾਦੁਲ ਸਆਦਤ (ਫਾਰਸੀ), ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਖਨਊ, ਸਫਾ ੭੧।

†Dr. Honigberger; Thirty Five years in the East, P.167.

ਮਲਵਈ ਸਿੱਖਾਂ
ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਕਪਤਾਨ 'ਮਰੇ' ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਤੰਬਾਕੂ ਜਾਂ ਸਿਗਰਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੀਂਦਾ* ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਗੂ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ ਤੇ ਸੁੱਚ-ਸੰਜਮ ਦੀ ਝਲਕ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਗਿਰਾਵਟ ਵਲ ਜਾਣ ਤੇ ਜਦ ਸਿੱਖ ਕੁਝ ਨੀਚੇ ਡਿਗੇ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਹੱਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਨਾ ਰਹੀ। ਸਿੱਖ ਉਸੇ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੁਆਰਾ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤ੍ਰ ਸਮਝਦੀ ਸੀ, ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਦਬਾਏ ਤੇ ਛੁਟਿਆਏ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਵੀ ਵਾਧੇ ਤੇ ਹੋਈ।

'ਖਾਲਸਾ' ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਅਸੂਲ ਹੈ, ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਅਥਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨ, ਵਚਨ, ਕਰਮ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲ, ਅਰਥਾਤ—ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਲ-ਵਿਖੇਪ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਸਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਲ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮਨ, ਵਚਨ, ਕਰਮ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਹੋਵੇ। ਹਰੇਕ ਖਾਲਸੇ ਅਥਵਾ ਪੱਕੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਜਾਂ ਪੀਰ-ਪੈਗੰਬਰ ਦੀ ਕਾਣ ਨਾ ਮੰਨੇ ਤੇ ਦਸ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਨਾ ਝੁਕੇ। ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਜਾਂ ਮੁਖੀ ਆਗੂ ਇਸ ਅਸੂਲ ਤੇ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੂੰਹ-ਮੁਲਾਹਜ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਮਨ ਮਤ
ਵਲ ਝੁਕਾਉ

ਖਾਲਸਾ-ਪੰਥ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਜੋ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੈਰ ਪੁਜਾਉਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ, ਏਧਰ ਝੁਕੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਨਿਰੋਲ ਮਾਨ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੁਰਮਤ ਭਿੰਨੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ। ਫੇਰ ਹੋਰ ਤਖਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰਗੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਰਹ-ਰੀਤ ਮਨਮਤ ਦੇ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲੀ ਗਈ। ਗੁਰਮਤ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)

ਪੰਥ ਵਿਚ
ਮਨ ਮਤ ਦਾ
ਪ੍ਰਵੇਸ਼

ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਬੁਤ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਨਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਦੌਰ ਸੰਨ ੧੭੮੦ ਤੋਂ ੧੮੮੦—੮੫ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਨਵੇਂ ਘੜੇ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਰਹਿਤ ਨਾਮਾਏ

*H. L. O. Garrett; The Punjab a Hundred Years Ago, P. 9.

ਦੇ 'ਰਹਿਤ ਦਰਪਣ' ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਵਿਗਾੜੇ ਗਏ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਸੇ ਮਨਮਤ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ, ਜਿਥੋਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦਸ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੁਰ-ਗੱਦੀਆਂ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਨ:—

(੧) ਕਰਤਾਰਪੁਰੀਏ ਸੋਢੀਆਂ ਦੀ ਗੁਰਗੱਦੀ, (੨) ਗੱਦੀ ਬਾਬਾ ਨਵੀਆਂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਉਨੇ ਵਾਲੇ ਦੀ, (੩) ਗੱਦੀ ਸੋਢੀ ਸਾਹਿਬ ਅਨੰਦ ਗੁਰ-ਗੱਦੀਆਂ ਪੁਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ, (੪) ਗੱਦੀ ਸੋਢੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਸਹਾਇ (ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਦੀ ਅਤੇ (੫) ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਦੀ ਬਾਬਾ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦੀਏ ਦੀ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਲੋਕ 'ਬਾਵੇ' ਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਚੌਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਅੰਸੀ ਮੰਨ ਕੇ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਦੇ ਸਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਰਈਸ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੰਨ ਸੇਵਕ ਹੀ ਸਨ। ਬਾਵੇ ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਾਲ ਹੀ ਚੁੰਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਿਕ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖੀ-ਸੇਵਕੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ

ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਟੀਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਉਹੋ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਜੋ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬੁੱਧ ਮਤ ਦਾ ਹੀਨਯਾਨ ਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਫਿਰਕੇ ਬਣਨ ਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਇਸ ਫਿਰਕੇਬੰਦੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਜਦ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਆਪੋ-ਧਾਪੀ ਪਈ, ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਵਧਣ ਫੁਲਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਭ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਇਸ ਸਮੇਂ ਚੁੰਕਿ ਮਨਮਤ ਦੇ ਦਬੇਲ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਧਰਮ ਤੋਂ ਨੀਚੇ ਡਿੱਗੇ, ਉਥੇ ਉਹ ਕੁਝ ਬਾਹਰੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਵੀ ਨੀਵੇਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਏਨੀ ਕੌਮੀ ਅਣਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਰਹੀ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਖੁਦਗਰਜ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਜਿਤਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿੱਸਵੇਦਾਰੀਆਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਖੁਦਗਰਜੀ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਉਤਨੀ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਦੇ ਬਚਾਉ ਦੀ, ਜਿਥੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿੱਸਵੇਦਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰੀਆਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਚਿੰਤਾ

ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਇਸ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਬਹੁਤਾ ਧੜੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਧੜੇਬੰਦੀਆਂ ਹੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਲਿਆ।

ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਵਿਚ ਜਦ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅੰਤਮ ਸਿੱਖ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਮਸਾਂ ੧੨—੧੩ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ

ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਈਸਾਈਆਂ ਤੇ
ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁੱਕਿਆ। ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਲਾਹੌਰ
ਦੀ ਚਾਲ ਤੇ ਪਿਸ਼ੌਰ ਵਿਚ ਈਸਾਈਆਂ ਵਲੋਂ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਅੱਡੇ ਬਣਾਏ
ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਡਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਧੜਾ ਧੜ ਈਸਾਈ

ਬਣਾਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਕਈ ਸਿੱਖ ਘਰਾਣੇ ਸਿੱਖੀਓਂ ਪਤਿਤ ਹੋਏ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ ਕੇ ਈਸਾਈ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਇਕ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਕਈ ਤੇ ਮੋਕਲ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਨ ੧੭੯੦ ਤੋਂ ਸੰਨ ੧੮੩੯ ਤਕ ਪੂਰੇ ੪੯ ਵਰ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੩੯ ਤੋਂ ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਤਕ ਕੁਲ ੧੦ ਵਰ੍ਹੇ। ਇਸ ੧੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ

ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ
ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਉੱਪਰ ਨਾ
ਦਾ ਜਨਮ ਉਠ ਸਕੇ। ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਧਿਆ,
ਪਰ ਧਰਮ ਘਟਿਆ। ਇਸ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ

ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਗਲੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਹ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲੀ, ਇਸ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ, ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸਹਿਤ ਇਸ ਅਗਲੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ।

੨.

ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ

(੧੭੮੩-੧੮੫੫)

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ੧੭ ਮਈ, ਸੰਨ ੧੭੮੩ ਈ: ਨੂੰ ਪਿਸ਼ੌਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਹਾਇ ਮਲਹੋਤ੍ਰੇ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਲਡਿੱਕੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ* । ਆਪ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਛੋਟੇ ਸਨ । ਆਪ ਦੇ ਪੜਦਾਦਾ ਭਾਈ ਦੇਵੀ ਸਹਾਇ ਤੇ ਨਾਨਾ ਭਾਈ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਜਨਮ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਨੰਨ ਸਿੱਖ ਸਨ । ਉਹ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦ ਪੁਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਗੁਰੂ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਅਜਿਹੇ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਦਾਤ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ।

ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਹਾਇ ਤੇ ਮਾਤਾ ਲਡਿੱਕੀ ਜੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪੱਕੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਦੇ ਸਨ । ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਨਿੱਤ ਨੇਮ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਨਿੱਕੇ ਦਿਆਲ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨਾ, ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ, ਸੰਗਤ ਦੇ ਜੋੜੇ ਝਾੜਨਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣਾ, ਫੇਰ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਕਰਤੱਬ ਸੀ । ਗੁਰਮੁਖ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੀ ਇਸ ਸੁਚੱਜੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਦਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਉਤੇ ਬੜਾ ਗਹਿਰਾ ਤੇ ਅੱਛਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ।

ਛੇ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਜਦ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਪੜ੍ਹਨ ਜੋਗ ਹੋਏ ਤਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਲਿਖਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਰੰਭ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਮਾਤਾ ਲਡਿੱਕੀ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਰਦੂ, ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ਤੋ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਕਤਬ (ਮਦਰੱਸੇ) ਵਿਚੋਂ ਪੜ੍ਹ ਲਈ ।

*ਗਿਆਨੀ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ੧੯੩੫, ਸਫ਼ਾ ੧੯ ;
ਬਾਬਾ ਸੁਰਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਾਰੰਭਤਾ; ੧੯੫੨, ਸਫ਼ਾ ੮ ।

ਬਚਪਣ
ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ

ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅੱਜ ਕਲ ਵਾਂਗ
ਏਨੇ ਵਸੀਹ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਦੁਨਿਆਵੀ
ਵਿੱਦਿਆ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਨਾਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਵਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ
ਉਹ ਇਸ ਪਾਸੇ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ। ੧੬-੧੭ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਖ ਲਿਆ। ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਤੇ
ਅਨੁਭਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਦੇ ਵੱਟ-ਬੰਨ੍ਹੇ ਲੰਘ ਚੁਕਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ
ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਥਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਅਜੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਹਾਇ ਜੀ ਤੇ ਫੇਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਤਾ ਲਡਿੱਕੀ ਜੀ ਸਦੀਵੀ
ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਬਾਬਾ ਜੀ ਜੀਵਨ-ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਸਨ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਭੈਣ ਭਰਾ
ਜਾਂ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਦੁੱਖ ਵੰਡਾਉਂਦਾ, ਪਰ ਉਹ
ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ
ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ
ਇਸ ਇਕਲਾਪੇ ਵਿਚ ਵੀ ਘਬਰਾਏ ਨਹੀਂ, ਪੂਰਨ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ
ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ
ਮੰਨਿਆ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬਾਬਾ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ
ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨਿਤਨੇਮ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ, ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਫੁੱਲ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਹਾਇ ਜਾਂ ਮਾਤਾ ਲਡਿੱਕੀ ਜੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਨੇ
ਨਵਾਂ ਵਾਧਾ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ
ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਹਿਮ, ਸੂਤਕ, ਪਾਤਕ, ਮੰਦਰ, ਮਸੀਤ, ਸਾਧੂ, ਪੀਰ,
ਫਕੀਰ ਤੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ।
ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ
ਵਲ ਰੁਚੀ
ਪਿਸ਼ੌਰ ਨਿਵਾਸੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਬੜੀ ਚਰਚਾ
ਹੋਣ ਲਗੀ। ਕੁਝ ਮਨਮਤੀਏ ਸਿੱਖ, ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮੱਤ ਦੇ
ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਤੜਫੇ, ਇਸ
ਲਈ ਉਹ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹੀਦ ਪੁਰੇ ਵਾਲੇ, ਜੋ ਬੜੇ
ਕਰਣੀ ਕਮਾਈ ਵਾਲੇ ਸਤ ਪੁਰਸ ਸਨ, ਪਿਸ਼ੌਰ ਆਏ। ਆਪ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਹਾਇ ਦੇ
ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੱਜਨ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਹੀ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦਾ
ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਿਸ਼ੌਰ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ
ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ
ਜੀ ਦਾ ਮੇਲ
ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਆਪ ਡਾਢੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਆਪ
ਨੇ ਥਾਪੀ ਦੇ ਕੇ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਾ-ਨਸ਼ੀਨ
ਟਿਕਦਿਆਂ-ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ—

ਹਮ ਤੋਂ ਰਹੇ ਅਲੋਪ, ਜਗ ਕਿਨ੍ਹੇ ਵਿਰਲੇ ਜਾਨਾ ।

ਇਹੁ ਪ੍ਰਗਟੇ ਤੂੰ ਲੋਕ ਮੈਂ, ਤੂੰ ਲੋਕੀ ਮਾਨਾ ।

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਜ਼ਰੋ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ, ਜੋ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ, ਵੱਖਰੇ ਸਨ* । ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜੀ ਵਧੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੋਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਉਤੇ ਜਾਦੂ ਧੂੜਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ।

ਸੰਨ ੧੮੦੮ ਈ: ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਕੁ ਭਾਈਚਾਰਕ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪਿਸ਼ੌਰ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਬਦਲ ਲਈ । ਉਥੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਜ਼ਰੀਆ ਆਪ ਨੇ ਪੰਨਸਾਰੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਕੀਤੀ । ਭਾਈ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਸੱਕੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਸਨ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ । ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਨੱਗਰ ਸੀ । ਵਪਾਰ ਦਾ ਮਾਲ ਲੋਕ ਭੇਰੇ ਤੋਂ ਲਿਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਸੋ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਭੇਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ।

ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਨਾਮੀ ਇਕ ਸੰਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦਾ ਆਨੰਦ-ਵਿਆਹ ਭਾਈ ਚਰਨ ਦਾਸ ਕਪੂਰ ਭੇਰਾ ਨਿਵਾਸੀ ਦੀ ਸੁਪ੍ਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਬੀਬੀ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਈ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਗ ਮੱਲ ਅਤੇ ਰਤਨ ਚੰਦ ਨਾਮੀ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤ੍ਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ।

ਗ੍ਰਿਹਸਥਾਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ, ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਪੈਣ ਦਿੱਤਾ । ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ । ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਰਤਾ ਹੋਰ ਅਗੇਰੇ ਵਧੀ ਤੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭਿਆ । ਬੁਤ-ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਮਨਾਹੀ, ਸੂਤਕ-ਪਾਤਕ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਆਦਿ ਦੇ ਬੁਤ, ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਖਰਚ ਤੇ ਨਾਚ-ਮੁਜਰਿਆਂ ਤੋਂ ਰੋਕ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ

ਭੈੜੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਸਨ । ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਲਾਨੀਆ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ—“ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਦਿਓ ! ਜੇ

*ਦੇਖੋ, ਬੁੱਧੂ ਲਾਣਾ ਨੰ: ੬, ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸਫ਼ੇ ੧੨੯—੧੪੮ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਖਜ਼ਾਨਾ

ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਨਿਰਮਲ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ੧੯੩੫, ਸਫ਼ੇ ੭੪—੭੫ ।

†ਬਾਬਾ ਸੁਰਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਾਰੰਭਤਾ, ੧੯੫੨, ਸਫ਼ਾ ੧੭ ।

ਬਚਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਨੁਕਸਦਾਰ ਗੱਲਾਂ ਛੱਡੋ। ਕੋਈ ਐਸਾ ਨਾ ਕਰੇ ਤੇ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾ ਵਰਤੇ। ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਲਈ ਗੁਨਾਹ ਹੈ। ਏਕਣ ਹੀ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਵੀ ਅੱਛਾ ਨਹੀਂ; ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ, ਤਟ-ਤੀਰਥ, ਮੜੀ-ਮਸਾਣੀ, ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ, ਸਾਧੂ-ਫਕੀਰ ਤੇ ਪੀਰ-ਪੈਗੰਬਰ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨੋ; ਨਿਰੰਕਾਰ (ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ) ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਬਣਾਉਣੀ ਰੱਬਾਂ ਅੱਗੇ ਨੱਕ ਨਾ ਰਗੜੋ। ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਣ ਲਗੇ—“ਪ੍ਰਿਥਮੇ ਸਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜੀ ਸਿਮਰਕੈ ਆਖੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਅਸਲ ਅਰਦਾਸਾ ਜਾਂ ਬੇਨਤੀ ਹੈ*। ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਬੱਚੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰੋ।”

ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹਾਂ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਗੰਦੇ ਗੀਤ ਨਾ ਗਾਉਣ ਦਿਓ ਤੇ ਕੰਜਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਚ ਨਾ ਕਰਵਾਓ। ਕਿਸੇ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀ ਦੇ ਮਰਨ ਤੇ ਰੋਓ ਕੁਰਲਾਓ ਨਾ, ਤੇ ਨਾਹੀ ਸਿਆਪਾ ਹੋਣ ਦਿਓ। ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿੱਤ ਰਹਿ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰੋ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਭਾਣਾ ਮੰਨੋ। ਪਿੰਡ, ਪੱਤਲ, ਕ੍ਰਿਆ, ਦੀਵਾ ਤੇ ਫੁੱਲ ਚੁਣਨੇ ਅਥਵਾ ਮੋਇਆਂ ਦੀਆਂ ਮੜੀਆਂ ਫੋਲਣੀਆਂ ਆਦਿ ਕਰਮ ਗੁਰਮਤ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹਨ। ਇਹ ਮਨਮਤਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਛੱਡੋ। ਕਿਸੇ ਪੰਡਿਤ, ਪਾਂਧੇ, ਜੋਤਸ਼ੀ, ਨਜ਼ਮੀ ਜਾਂ ਮੁੱਲਾਂ-ਮੁਲਾਣੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਨਾ ਜਾਓ। ਰਾਹੂ, ਕੇਤੂ ਆਦਿ ਗਹਿ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤੇ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰੇਤ-ਜੂਨੀ ਦੇ ਜੀਵ ਤੁਹਾਡਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਡਰੋ, ਤਦੇ ਹੀ ਤੁਹਾਡਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇਗਾ।” ਇਹ ਸੀ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਦਾ ਦਲੇਰੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ।

ਇਹ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦਾ ਗਿਆ। ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੇ ਦੂਰ-ਨੇੜੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਅਸਲੀਅਤ ਨਜ਼ਰ ਆਈ, ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਬਚਨ ਸੁਣਨ ਲਈ ਹੁਮ ਹੁਮਾ ਕੇ ਆਉਣ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਬਣਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਿਸ਼ੌਰੀਆਂ

ਮਹਾਰਾਜਾ
ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਵਲੋਂ ਜਾਗੀਰ

ਦੀ ਰੈਣਕ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਾਧੇ ਤੇ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ੁਹਰਤ ਇਥੋਂ ਤਕ ਵਧੀ ਕਿ ਸੰਨ ੧੮੨੩ ਈ: ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਿਸ਼ੌਰ ਦੀ ਫਤਿਹ ਤੋਂ ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਜਦ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਥੀਂ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਬੜੀ ਸ਼ੁਧਾ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਵਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਭੇਟ ਵਜੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਚੌਖੀ ਜਾਗੀਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਦੇ ਖਰਚ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਸੰਨ ੧੮੪੭ ਵਿਚ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਹੀ।

ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਹੁਣ ਨਿਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਜਾਂ ਧਰਮਸਾਲੀਏ ਭਾਈ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ

*ਵਧੀਕ ਵੇਰਵੇ ਲਈ, ਦੇਖੋ ਅੱਗੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸਲ ਅਰਦਾਸੇ ਦੀ ਨਕਲ।

ਜਨਤਾ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਬਣੇ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਪਿਛਾਹ-

ਅਨਮਤੀਆਂ
ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ

ਖਿੱਚੂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮੱਤ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਕੰਡੇ ਵਾਂਗੁ ਰੰਡਕਣ ਵੀ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤਾਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਆਨੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣ ਗਏ। ਬੇਲੀ ਰਾਮ ਤੇ ਆਸਾਨੰਦ ਨਾਮੀ ਦੋ ਮਾਂਦਰੀ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ,

ਜੋ ਪਿੰਡ ਕਾਲਾ ਗੁੱਜਰਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਗੱਲੋਂ ਖੁਣਸ ਖਾ ਕੇ ਇਕ ਦਵਾਈ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ “ਧੰਨ ਨਿਰੰਕਾਰ” ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਜ਼ਹਿਰ ਪੀ ਲਈ, ਪਰ ਆਪ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ ਵਾਲ ਵਾਲ ਬਚ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਜ਼ਹਿਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਪਿੱਛੋਂ ਅਸਲ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਦੰਵੇਂ ਸਾਧੂ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਰਤੂਤ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਪਛੁਤਾਏ ਤੇ ਅੱਗੇ ਲਈ ਬਦ-ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਤੋਬਾ ਕਰਕੇ ਪੱਕੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਬਣ ਗਏ। ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਸਾਨੰਦ (ਆਸਾ ਰਾਮ) ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੰਮਤ ੧੯੧੫ ਬਿ: ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਬੀੜ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ।

ਸੰਨ ੧੮੩੯ ਤੋਂ ੧੮੪੯ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਗੁਪਤ-ਪ੍ਰਗਟ

ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ
ਛਾਛੀ ਦੇ ਅੜਿੱਕੇ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘੋਲ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਘੋਲ ਵਿਚ ਘਰ ਦੀ ਫੁੱਟ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਿੱਖ ਹਾਰੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਿੱਤੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਨਤੀਨਵੇਂ ਸਾਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ

ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਚੂੰਕਿ ਨਿਰੋ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਆਗੂ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਉਤੇ ਇਸ ਉਥੱਲ ਪੁਥੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕੁਝ ਥੋੜਾ ਤੇ ਬੇ-ਮਲੂਮਾ ਜਿਹਾ ਅਸਰ ਜ਼ਰੂਰ ਪਿਆ। ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣਸਾਰ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਛਾਛੀ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਤੌਰੂ ਰਾਇ, ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪਾਲਤੂ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਨ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ-ਮਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪੈਰ ਤੇ ਅੜਿੱਕੇ ਡਾਹੁਣ ਲੱਗੇ। ਕਾਰਣ ਇਸ ਦਾ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਦਬਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵੀ ਲਹਿਰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਛਾਛੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਰੋਧਤਾ ਥੜੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਝ ਭਯਾਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਗਈ, ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਲੋਕ-ਅਮਨ ਵਿਚ ਖਲਲ ਪੈਂਦਾ ਦੱਸ ਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਤੌਰੂ ਰਾਮ ਸਮੇਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਿਸ਼ੌਰੀਆਂ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਦਦ ਹਾਸਲ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ
ਪਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਦੇ
ਬੂਹੇ ਬੰਦ

ਇਹ ਧੱਕਾ ਚੱਲ ਗਿਆ । ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਜਦ ਬਾਬਾ
ਦਿਆਲ ਜੀ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਵਾਸਤੇ ਉਥੇ ਗਏ ਤਾਂ ਅਗੋਂ
ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਚੁਪ ਕਰਕੇ
ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਏ । ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕਾਰਰਵਾਈ
ਛਾਛੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਤੌਰੂ ਰਾਇ ਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ

ਬਾਬਾ ਜੀ ਘਬਰਾਏ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੌਸਲੇ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ।

ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰਵਾਰ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਲ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ, ਜੋ ਚੌਖੇ
ਚਿਰ ਤੋਂ ਗ਼ੈਰ-ਆਬਾਦ ਪਈ ਸੀ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਨੇ ਖਰੀਦੀ ਤੇ ਉਥੇ
੩ ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ ੧੮੫੧ ਈ: ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਤੋਂ
ਸਾਲ ਕੁ ਭਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਏਨਾ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ
ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਕਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਛਾਛੀ ਤੇ
ਦੀਵਾਨ ਤੌਰੂ ਰਾਇ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਤੇ ਹੱਲਾ, ਜੋ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਲੱਕ ਤੌੜਨ
ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਕੁਝ ਵਿਗਾੜ ਨਾ ਸਕਿਆ । ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਗਤ ਨੇ

ਇਧਰ ਮੁਹਾਰਾਂ ਮੋੜੀਆਂ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਿਸ਼ੋਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਉਹੋ ਰੌਣਕ
ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਇਥੇ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ । ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਦਰਬਾਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ
ਦਰਬਾਰ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਦਿਆਲ ਸਰ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ ।

ਇਹ ਨਵਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ
ਜੀ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਧੰਨੀ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਤੇ ਇਸ
ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਦੂਰ-ਨੇੜੇ ਕਾਛੀ ਵਧ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਪੱਕਾ ਬਾਨ੍ਹਣੂ
ਬੰਨ੍ਹਿਆ । ਹਰੇਕ ਇਲਾਕੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦੀ ਕਾਛੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ, ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਈ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਸਿੱਖ ਅਥਵਾ ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦਾ ਸੂਬਾ (ਬੀੜੇਦਾਰ)
ਥਾਪਿਆ ਤੇ ਅੱਗੇ ਉਹ ਸੂਬੇਦਾਰ ਇਸ ਕੇਂਦ੍ਰ, ਅਥਵਾ ਨਿਰੰਕਾਰੀ
ਤੇ ਸੂਬੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਕਰਾਰ ਦਿਤੇ ਗਏ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ
ਸੂਬੇ ਨਿਯਤ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੪੦ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰੇਕ ਇਲਾਕੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਰਾਗੀ ਅਥਵਾ
ਢਾਡੀ ਜੱਥੇ ਵੀ ਰੱਖੇ ਗਏ, ਜੋ ਸਬਦ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ।
ਪਿੱਛੋਂ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਗੀਆਂ ਵਿਚੋਂ
ਭਾਈ ਰਹੀਮ ਖਾਨ ਤੇ ਕਰੀਮ ਖਾਨ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ।

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਨ ੧੮੫੩ ਵਿਚ ਜਦ ਹਰ
ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਸੀ, ਤਾਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਅਚਾਣਕ ਕੁਝ ਬਗ਼ਾਵਤ
ਦਾ ਦੁੰਦ ਉਠਿਆ । ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਹੁਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ

ਨਾਦਰ ਖਾਨ ਖਟਕ ਨੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਕੌਰ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਅਟਕ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਬਲਕਿ ਬਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਉਹੋ ਕੌਰ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ, ਜਦ ਕਿ

ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ
ਦਾ ਗ਼ਦਰ

ਲੋਕ ਅਜੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ, ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਦਰ ਖਾਨ ਖਟਕ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ, ਫੜ ਕੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਛਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ*। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧ ਰਹੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਉਤੇ ਵੀ ਪਈ, ਪਰ ਅਗੋਂ ਇਹ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸੀ, ਜੋ ਏਨੇ ਸ਼ਾਂਤ-ਮਈ ਸਨ ਕਿ ਬੱਸ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਕਹਿਣ-ਸੁਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਦੀ। ਅੰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ ਚੁਪ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਜੋਗ ਸਮਝਿਆ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਮਸਾਂ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਹੀ ਜੀਵੇ। ਉਹੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਬਿਧ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਏਨਾ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ, ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਿੱਲੀ, ਆਗਰੇ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਵੀ ਫੈਲਿਆ ਤੇ ਕਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਆਦਮੀ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਗਿਆਨੀ ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਆਗੂ ਖਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਅਜਾਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ, ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਜ਼ਰੋ, ਜੋ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਆਗਰਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣ ਗਏ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ੱਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬਾ ਅਜਾਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ, ਜੋ ਭਾਈ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਦੇ ਘਰ ਕਈ ਹੋਰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਸਮੇਤ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ੩੦ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੮੫੫ ਈ: ਨੂੰ, ਜਦ ਉਹ ੭੨ ਵਰ੍ਹੇ ੭ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ੧੩ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਸਨ, ਦੇਹਾਂਤ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁਤ੍ਰ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ ਹੋਏ।

ਦੇਹਾਂਤ

*ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ਸੰਨ ੧੮੮੩-੮੪, ਸਫ਼ਾ ੩੮।

†ਪੰਜਾਬ ਰੀਪੋਰਟਸ, ਸੰਨ ੧੮੫੩ ਈ:।

‡ਗਿਆਨੀ ਖਜਾਨ ਸਿੰਘ; ਨਿਰਮਲ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਫ਼ੇ ੧੪੪-੪੬।

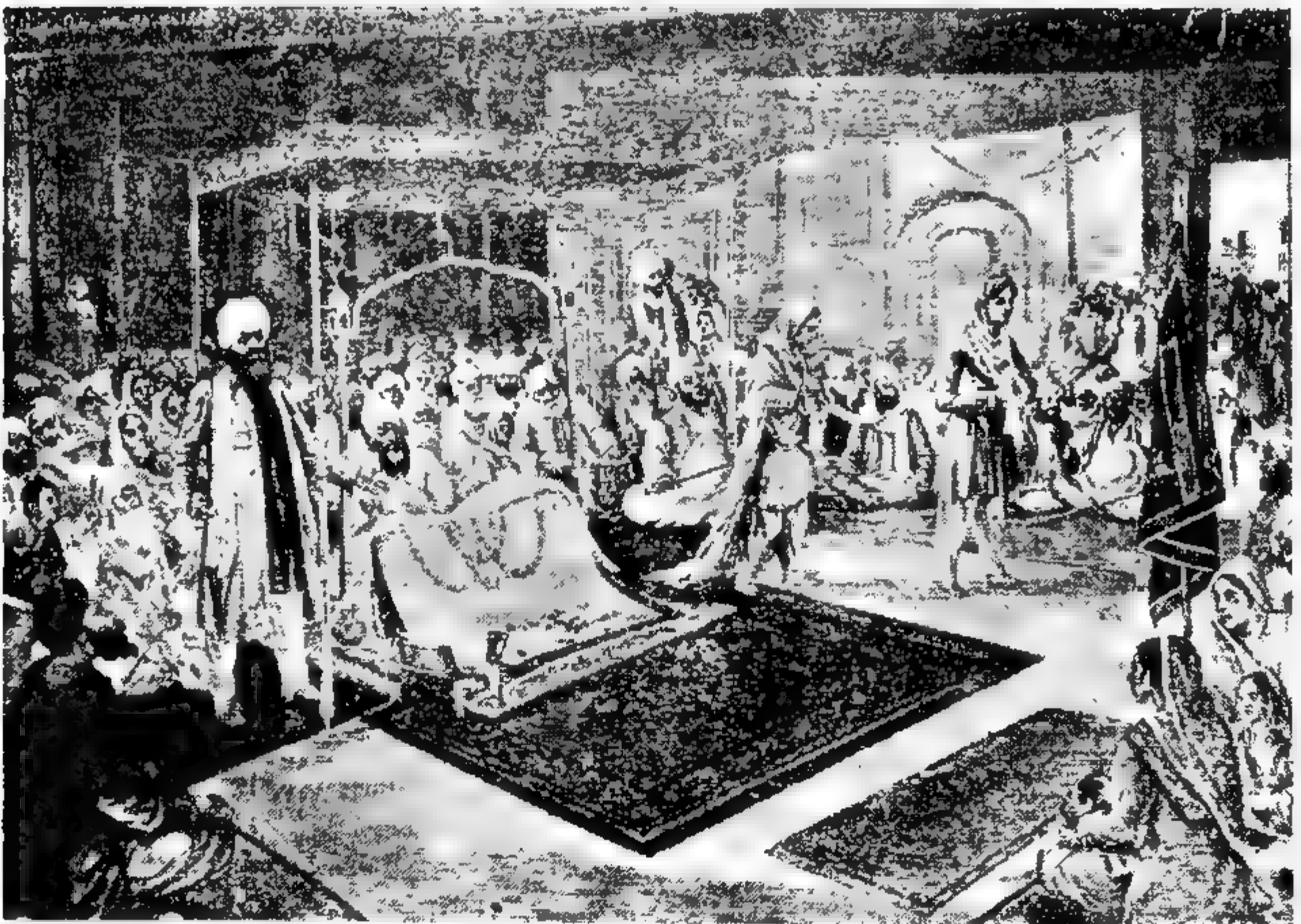
÷ਬਾਬਾ ਸੁਰਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਾਰੰਭਤਾ, ਸਫ਼ਾ ੪੦।

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਰਤਕ

ਸਤਕਾਰ ਜੋਗ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ
(੧੭੮੩—੧੮੫੫ ਈ.)

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ

ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ
(੧੮੧੪—੧੮੭੦ ਈ.)

ਇਕ ਆਨੰਦ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ।

੩.

ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ

(੧੮੫੫—੧੮੭੦)

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ੧੩ ਅਪਰੈਲ ਸੰਨ ੧੮੫੪ ਈ: ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਮੂਲ ਦੇਵੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਬੜੇ ਨਿੱਗਰ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਧੜੱਲੇਦਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ।

ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਬਾਰੇ ਰੱਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਦੇ ਭੋਗ ਤੋਂ ਫਾਰਿਗ ਹੋ ਕੇ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ੧੨ ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੮੫੫ ਈ: ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੱਖ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਕਲੀਦ ਉਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਕ ਲੜਕੀ ਅਤੇ ਲੜਕੇ ਦਾ ਸਿਰ ਮੰਗਿਆ। ਦੋ ਸਿੱਖ ਇਸ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰੇ। ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਵਾਹਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਪੁਤ੍ਰੀ ਨਿਹਾਲ ਕੌਰ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲਿਆ ਖਲ੍ਹਾਰਿਆ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਚਿੱਟੇ ਬਸਤ੍ਰ ਪਹਿਨਾ ਅਨੰਦ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਜੋੜੇ ਦਾ ਅਨੰਦ-ਕਾਰਜ ਪੂਰਣ ਗੁਰ-ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਤੋੜੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ

ਅਨੰਦ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਰਸਮ ਸੀ, ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਖਾਵੇ ਤੇ ਪਰਦਾ-ਪੋਸ਼ੀ ਦੇ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜੋੜਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰ-ਧੜ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰਵਾ ਕੇ ਅਨੰਦ-ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਅਚਾਣਕ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਨੰਦ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਦੂਜੀ ਰਸਮ ਖਾਟੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪਿੰਡ ਫਤਿਹ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅਦਾ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਏਥੇ ਭਾਈ ਗੋਹਰਾ ਨਾਮੀ ਸਿੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪੂਰਣ ਗੁਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਅਨੰਦ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ

ਦੂਜੀ ਗੁਰਮਤਿ ਮਰਯਾਦਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਅਨੰਦ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ

ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਅਨੰਦ-ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਉਤਸਾਹ ਵਧਿਆ। ਅਨੰਦ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਰਸਮ, ਜੋ ਰਹਿਤ ਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਦਰਜ ਸੀ, ਪਰ ਮਨਮਤਿ ਦਾ ਜੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬੰਦ ਸੀ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਮੁੜ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ। ਕੁਝ ਪਿਛਾਂਹ-ਖਿੱਚੂ ਸਿੱਖ, ਜੋ ਮਨਮਤਿ ਦੀ ਛਤ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਪਲਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਰੀਤੀ ਨੂੰ 'ਨਵਾਂ ਪੁਆੜਾ' ਆਖ ਕੇ ਨਿੰਦਣ ਲਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕਈ ਅੜਿੱਕੇ ਵੀ ਡਾਹੇ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਛੇਤੀ ਹੀ ਝੜ ਪਏ। ਕਾਰਣ ਇਸ ਦਾ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਵਾਧੂ ਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੇ ਲੋਕ-ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਨਾਲੇ ਬੇ-ਬੋਹੇ ਦਾਜ-ਦਹੇਜ ਦੇ ਭਾਰ ਵੀ ਝੱਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਂਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪੱਧਰਾ ਰਾਹ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਲਾਭ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਪਣਾ ਲਿਆ।

ਅਨੰਦ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਤੋਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਤਕ-ਪਾਤਕ ਦੇ ਵਹਿਮ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਜੀਅ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਲੋਕ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਬੇ-ਗਤਾ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਗਤਿ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਗੰਗਾ, ਗਯਾ ਆਦਿ ਤੀਰਥਾਂ ਵਲ ਦੌੜਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਗਤਿ ਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਤਦ ਤਕ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਅੰਨ-ਜਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛਕਦਾ। ਇਹ ਪਾਤਕ ਜਾਂ ਮਰਨ ਦੀ ਭਿੱਟ ਸੀ, ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੀ ਭਿੱਟ ਸੂਤਕ, ਅਰਥਾਤ—ਕਿਸੇ ਜੀਅ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਵੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ। ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਿੱਟਾਂ ਦੇ ਵਹਿਮ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੱਢਣ ਲਈ ਤਕੜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ।

ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੂਤਕ-ਪਾਤਕ ਦੀ ਭਿੱਟ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਕਿੱਥੋਂ ਤਕ ਵਧੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਸਾਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਪਰੈਲ ਸੰਨ ੧੮੬੧ ਈ: ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਚਾਣਕ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਢਿੱਡ ਪੀੜ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ, ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਵਹਿਮੀ ਸਨ, ਇਸ ਮੌਤ ਨੂੰ ਬੇ-ਗਤੀ ਕਰਾਰ ਦੇਣ ਲਗੇ। ਇਹ ਦੇਖ

ਬੇਦੀ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ
ਨਾਲ ਝੜਪ

ਕੇ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਨੇ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਗਏ । ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਸਨ । ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਸੁੱਧਾ ਨਾਲ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਤੇ ਪਤਾਸਿਆਂ ਦਾ ਥਾਲ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਛੇੜ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਬੋਲੇ—‘ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੋ, ਇਸ ਲਈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪੂਰਬਕ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਰ ਦਿਓ ਕਿ ਕੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਬਚਨ ਸੱਚਾ ਨਹੀਂ ?

ਰਾਮਦਾਸ ਸਰੋਵਰਿ ਨਾਤੇ ॥ ਸਭ ਉਤਰੇ ਪਾਪ ਕਮਾਤੇ ॥

ਜੇ ਇਹ ਕਥਨ ਸਹੀ ਹੈ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਲਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਮੁਕਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਇਆ ? ਕੀ ਉਹ ਸੁਧਾ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ? ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਆ ਕੇ ਵੀ ਗਤਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਗੌਰ ਕਿਹੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਈ ? ਕੀ ਜਮਨਾ ਲੰਘ ਕੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰੱਬ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ? ਜੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫੇਰ ਇਹ ਪਖੰਡ ਤੇ ਵਿੰਗ-ਟੇਢ ਕਿਉਂ ?

ਬੇਦੀ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਖਰੀ ਖਰੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ ਤੇ ਛੇਕੜ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ, ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾ ਗਏ, ‘ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ! ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੋ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਜੂ ਹੋਏ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਦੁਨੀਆਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।’ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੂੰਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਗੂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੋਂ ਆਪਣਾ ਪਤਾਸਿਆਂ ਦਾ ਥਾਲ ਢੁੱਕ ਲਿਆ ਤੇ ਬੜਾ ਢੁੱਕਵਾਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ— ‘ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ! ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਬਣ ਕੇ ਗਰੀਬ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਕੁਰਸਤੇ ਪਾ ਰਹੇ ਹੋ ?’ ਤੇ ਉਹ ਥਾਲ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਬਾਹਰ ਪਰਿਕ੍ਰਮਾ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਵਰਤਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਗੁਰੂ ਕੀ ਗੋਲਕ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ।

ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਨਿਡਰ ਤੇ ਅਡੋਲ ਬਚਨ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਬੇ-ਲਾਗ ਤੇ ਉੱਚੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਸਨ । ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਿੱਕੀ-ਮੋਟੀ ਤਾਕਤ ਅੱਗੇ ਉਮਰ ਭਰ ਨਹੀਂ ਝੁਕੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਾਰੇ ਕਦੀ ਕੋਈ ਮੂੰਹ-ਮੁਲਾਹਜ਼ਾ ਹੀ ਵਰਤਿਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਸਾਖੀ ਹੈ ਜਦ ‘ਧੰਨ ਨਿਰੰਕਾਰ’ ਦੀ ਗੂੰਜ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰਾ ਪੋਠੋਹਾਰ ਗੂੰਜ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ । ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਛਾਛੀ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਇਸ ਇਕੱਠ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ । ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਬੁਲਾਏ ਗਏ ਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ‘ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਗਉ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬੇ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੋ ਕੇ ਭੁੱਖੇ

ਮਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਘਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬੰਧਾਨ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਓ

ਬੇਦੀ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ
ਖਰੀਆਂ ਖਰੀਆਂ

ਤੇ ਫੇਰ ਜਿਵੇਂ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਵੇ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ
ਕਰੀ ਚਲੋ ।' ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ
ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਝੱਟ
ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਇਕ ਸਿੱਖ ਪਾਸੋਂ ਹਰਾ

ਹਰਾ ਘਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗੇ ਸੁਟਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ—'ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਊਆਂ
ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਘਾਹ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ । ਅੱਗੇ ਲਈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੁਲਾਵੇ,
ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਦੇਵੇ । ਅਸੀਂ ਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਸੱਦੀਏ ਤੇ ਨਾ ਕੁਝ ਦੇਈਏ* ।'
ਇਹ ਕੋਰੇ ਕਰਾਰੇ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਸਭ ਸਰਦਾਰ ਹੱਕੇ ਬੱਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ।

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਸੋਹਣੇ ਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਾਬਾ
ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਚਲਾਈ, ਉਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮਿਸਾਲ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀ
ਹੈ । ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ
ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਲਾਲ ਝੰਡਾ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਕਾਇਮ
ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੱਥੇਦਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਬੀੜੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਬੇ ਅਥਵਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਹਰੇਕ ਸੰਗਤ ਵਲ

ਗੁਰਮਤਿ ਦੀਆਂ ਰਹ-ਰੀਤਾਂ ਦੱਸਣ ਲਈ ਜੁਦੇ ਜੁਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨੇ
ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਤੇ (ਹੁਕਮਨਾਮੇ) ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ । ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਨਮਤਿ ਦੇ ਭਾਰ
ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਫੌਕਟ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਬੁਤ-ਪੂਜਾ, ਪਿੰਡ,
ਪੱਤਲ, ਤੀਰਥ ਯਾਤ੍ਰਾ, ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਮ ਆਦਿ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ
ਵਰਜਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਿਰੰਕਾਰੀ-ਸਮਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚੋਂ
ਅਨਮਤਿ ਜਾਂ ਮਨਮਤਿ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਦੀ ਰੋਕ-ਬੰਦ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬੰਦੀ ਸੀ ।

੧੩ ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੮੭੦ ਈ: ਨੂੰ ੫੫ ਵਰ੍ਹੇ ੧੦ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ
ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ
ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਰਤਨ
ਚੰਦ ਉਰਫ ਰੱਤਾ ਜੀ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸਨ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ

ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ।

*ਬਾਬਾ ਸੁਰਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪਾਰੰਪਰਾ, ਸਫ਼ਾ ੭੦ ।

੪.

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਹੋਰ ਆਗੂ

ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ; ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਾਬਾ ਰਤਨ ਚੰਦ ਉਰਫ਼ ਰੱਤਾ ਜੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਣੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ੨੫ ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੮੩੦ ਈ: ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਬਾਬਾ ਰੱਤਾ ਜੀ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਇਸ ਸਮੇਂ ੨੫ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸਨ। ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਕਥਾ—

ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਚੰਗਾ ਅਭਿਆਸ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਰੱਤਾ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਬੜੇ ਨਿੱਗਰ ਜਤਨ ਕੀਤੇ। ਧੰਨੀ, ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕੇਂਦ੍ਰ ਨਹੀਂ ਸਨ,

ਨਵੇਂ ਕੇਂਦ੍ਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਕੇਂਦ੍ਰ ਥਾਪੇ ਤੇ ਬੀੜੇਦਾਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਨਿਯਮ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਸਾਲ ਭਰ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਕੇਂਦ੍ਰ ਤੇ ਖੁਦ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ, ਜੋ ਸਿੰਘ

ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਕੋ ਹੀ ਬਾਬੇ ਚਾਤੇ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨ, ਅਰਥਾਤ—ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤ੍ਰੀ ਸਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਬਾ ਰੱਤਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕੁਝ ਲਿਖਤੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸੇਵਾ ਕਈ ਪਾਸੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਵਾਨੇ ਅਥਵਾ ਹੁਕਮ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਅਤੇ ਗੁਣ ਨਾਮੇ ਲਿਖ ਭੇਜਣ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਨਾਮੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪ ਨੇ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਔਤਿ ਸੋਹਣਾ ਸੰਗਿ ਮਰਮਰ ਦਾ ਹਰਿ—

ਮੰਦਿਰ ਬਣਵਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਖੂਹ ਵੀ ਲਗਵਾਇਆ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਹ ਤਾਮੀਰੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪ ਨੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਹੱਥੀਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ, ਰੋਜ਼ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਝਾੜੂ ਦੇਣਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੋੜੇ ਝਾੜਨੇ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਸੁਭ ਗੁਣ ਅਪਣਾਏ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਸੱਚੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਰੱਤਾ ਜੀ ਇਸ ਸੇਵਾ—ਭਾਵ ਵਿਚ ਕਿਤਨੇ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੇਰ ਆਪ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਦੇ ਜੋੜੇ ਝਾੜ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਅਚਾਣਕ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ : 'ਮਹਾਰਾਜ ! ਆਪ

ਇਤਨੀ ਖੋਚਲ ਕਿਉਂ ਝੱਲਦੇ ਹੋ ? ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਮਾਨ ਜੋਗ ਸੇਵਾ—ਭਾਵ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੋ । ਇਹ ਸੇਵਾ ਅਸੀਂ ਆਪੇ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ ।' ਇਸ ਦੇ

ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਬੋਲੇ : 'ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ! ਇੰਜ ਨਾ ਕਹੋ । ਇਹ ਸੇਵਾ ਬੜੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਹੈ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਦਾਸ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ ।' ਇਹ ਹੈ ਆਪ ਦੀ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਤੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਲੀ 'ਗਰੀਬੀ ਗਦਾ ਹਮਾਜੀ' ਦਾ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ।

ਬਾਬਾ ਰੱਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰ-ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਗੁਰਮਤ—ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ੩੯ ਵਰ੍ਹੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ । ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ੩ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੬੦੯ ਈ: ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਰੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸੁਪੁਤ੍ਰ ਸਨ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾ ਸੰਨ ੧੬੦੯ ਤੋਂ ੧੬੪੭ ਈ: ਤਕ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਹੋਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ ਬਾਬਾ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ੨੦ ਸਤੰਬਰ ਸੰਨ ੧੬੮੭ ਈ: ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਆਪ ਸੰਨ ੧੬੪੭ ਤੋਂ ੧੬੭੦ ਤਕ ਲਗਭਗ ੨੩ ਸਾਲ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਆਗੂ ਰਹੇ । ਆਪ ਗੁਰਮਤ—ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਸੰਨ ੧੬੪੭ ਵਿਚ ਜਦ ਅਜੇ ਆਪ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਹੀ ਸਨ ਤਾਂ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਹੱਥੋਂ ਵੱਧ ਜਾਨੀ

ਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ । ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਤੇ ਰਾਵੀਓਂ ਪਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੁੰਕਿ ਛਡਣੇ ਪਏ, ਇਸ ਲਈ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੱਜਣ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ

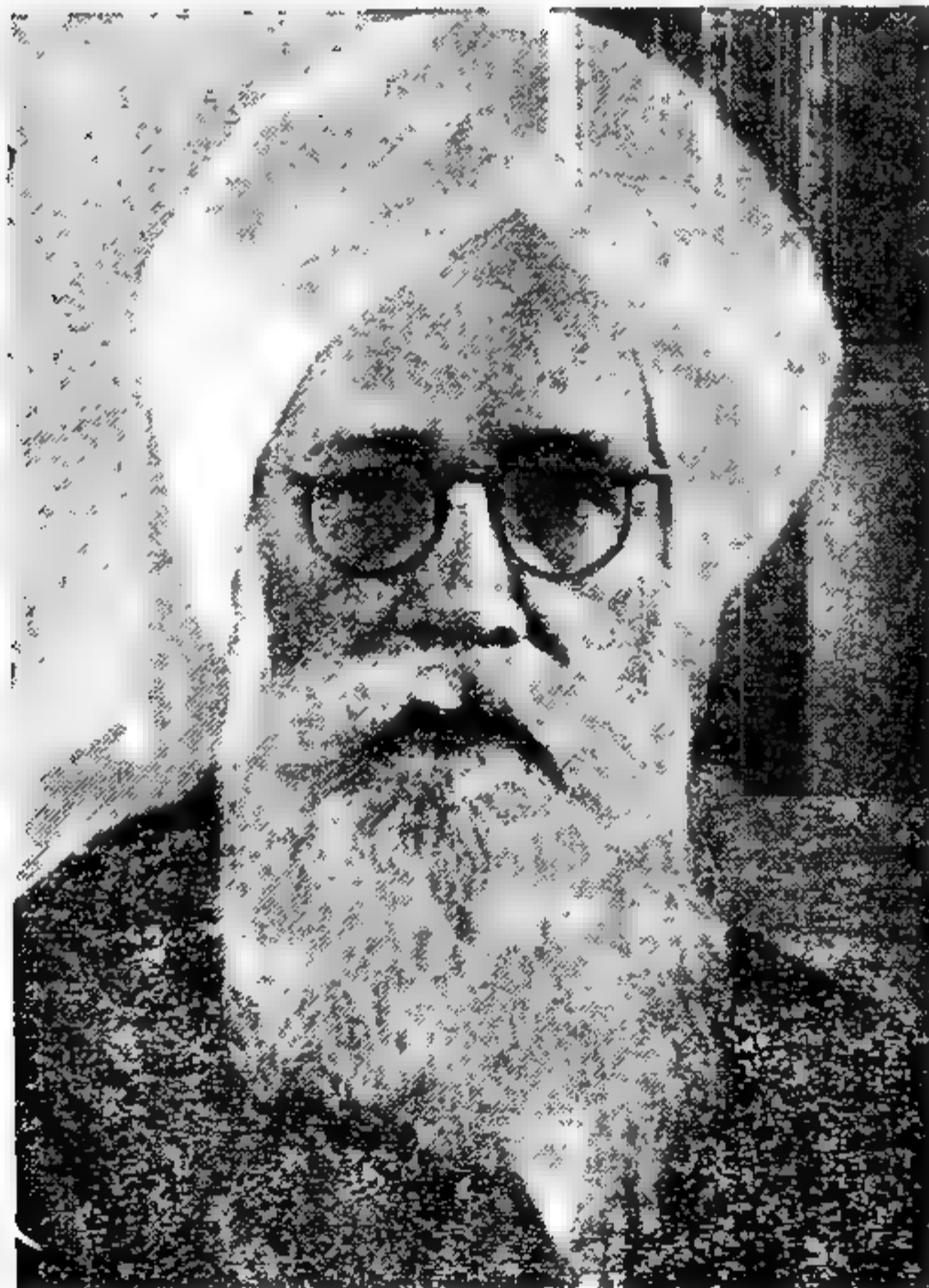
ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਤੇ ਨਵੇਂ ਆਗੂ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਬਾਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਦਿੱਲੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵਸ ਗਏ । ਸੋ ਹੁਣ ਇਹੋ ਸ਼ਹਿਰ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੇਂਦ੍ਰ ਹਨ । ੧੫ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੬੭੧ ਈ: ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਬਾਬਾ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸੁਪੁਤ੍ਰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਹੋਏ, ਜੋ ਬੜੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਹਨ ।

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਉ ਤੇ ਉਤਰਾਉ ਜਾਣਨ ਲਈ ਏਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਦੱਸਣੀ ਜੋਗ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਰੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਵਿਚ ਦੋ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਚੱਲੀਆਂ । ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਸਨ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਤੇ

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂ

ਬਾਬਾ ਰੱਤਾ (ਰਤਨ ਚੰਦ) ਜੀ
(੧੮੩੦—੧੯੦੯ ਈ.)

ਬਾਬਾ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ
(੧੮੮੭—੧੯੭੧ ਈ.)

ਪਰਿਵਰਤਨ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਨ ੧੮੬੨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਘਟਣ ਲੱਗ ਪਈ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦਾ ਇਤਨਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੰਨ ੧੮੭੦ ਈ: ਤੱਕ ਸੀ । ਪਿੱਛੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਲੋਕੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ।

ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਵੀ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕਾਦਾਰਾਨਾ ਲਹਿਰ ਸੀ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਲਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਸਿੰਗ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕ ਸਨ ਤਿਵੇਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਤਕਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਸੁਧਾਲੂਆਂ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੀਆਂ ਅਲਫ਼ਖਾਨ ਜਿਹਲਮੀ, ਮਹਮੂਦ ਮਾਸ਼ਕੀ, ਹਾਫਿਜ਼ ਇਮਾਮੁੱਦੀਨ ਗੁਜਰਾਤੀ ਆਦਿ ਅਕੀਦਤਮੰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਜੇ ਤਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ ।

ਸੰਨ ੧੮੬੧ ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ੫੦,੭੨੪ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੩੮,੬੦੭ ਸਿੱਖ (ਕੇਸਾ ਧਾਰੀ) ਤੇ ੧੧,੮੧੭ ਹਿੰਦੂ, ਅਰਥਾਤ-ਸਹਿਜ ਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸਨ* । ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮਰਦਮ

ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਗਿਣਤੀ

ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੀ । ਸੰਨ ੧੯੪੭ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ੭੦-੮੦ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

*Census of India, 1892, p. 156; ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਾਰੰਭਤਾ, ੧੮੬-੮੭।

੫.

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਅਰਦਾਸਾ

ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਏਥੇ 'ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਅਰਦਾਸੇ' ਦਾ ਅਸਲ ਪਾਠ, ਜੋ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਰਦਾਸੇ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਥਾਵੀਂ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਰਖਦਾ ਹੈ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :—

“ਸਾਧੁ ਸੰਗਤ ਜੀ ! ਜਪੋ ਨਿਰੰਕਾਰ । ਪ੍ਰਿਥਮੇਂ ਸਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰ ਕੇ ਗੁਰ ਨਾਨਕ* ਲਈ ਧਿਆਇ । ਫਿਰ ਅੰਗਦ ਗੁਰ ਤੇ ਅਮਰ ਦਾਸ ਗੁਰ ਰਾਮ ਦਾਸੇ ਹੋਈ ਸਹਾਇ । ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ, ਫਿਰ ਸਿਮਰੋ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਰਾਇ । ਗੁਰ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਧਿਆਈਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਡਿਠਿਆਂ ਸਭ ਦੁਖ ਜਾਇ । ਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਿਮਰੀਏ, ਘਰ ਨਉ ਨਿਧਿ ਆਵੈ ਧਾਇ ।

ਦਸਵਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਭ ਥਾਈਂ ਹੋਇ ਸਹਾਇ ।

ਧੰਨ ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਆਪ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਹੀ ਨ ਜਾਇ ।
ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਿਆਲ ਜੀ ਸਿਮਰੀਐ† ਜਿਨ ਜਮ ਤੋਂ ਲਿਆ ਛੁਡਾਇ । ਸ੍ਰਾਮੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰੱਤਾ, ਜੋ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੋਇ ਸਹਾਇ । ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਜੋ ਕਲਿਜੁਗ ਨਾਮ ਜਪਾਇ ।

ਸਭਨਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂਆਂ ਜੀ ਕਾ ਚਰਨ ਕਮਲ ਕਾ ਧਿਆਨ ਧਰ ਕੇ ਸਾਧੁ ਸੰਗਤ ਜੀ, ਜਪੋ ਨਿਰੰਕਾਰ ।

ਸਭਨਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ, ਪਿਆਰਿਆਂ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਸਚਿਆਰਿਆਂ, ਸਿੰਘਾਂ ਹਠੀਆਂ ਜਤੀਆਂ ਤਪੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਮ ਜਪਿਆ, ਵੰਡ ਛਕਿਆ, ਦੇਖ ਕੇ ਅਣਡਿੱਠ ਕੀਤਾ, ਦੇਗ ਚਲਾਈ-ਤੇਗ ਮਾਰੀ, ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟਾਏ, ਚਰਖੀਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ, ਪੁੱਠੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਲੁਹਾਈਆਂ, ਸੀ ਤਕ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹਾਰਿਆ, ਸਿੱਖੀ ਕੇਸਾਂ ਸੁਆਸਾਂ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਕਮਾਈ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਧਰਕੇ ਸਾਧੁ ਸੰਗਤ ਜੀ ਜਪੋ ਨਿਰੰਕਾਰੁ । ਪ੍ਰਿਥਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਤਖਤ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ, ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਪਟਣਾ

*ਇਸ ਦੀ ਥਾਵੇਂ 'ਆਦਿ ਸਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਕੋ' ਸਿਮਰ ਕੋ' ਪਾਠ ਵੀ ਹੈ ।

† ਏਥੇ ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਮਹੀਦ ਪੁਰੇ ਵਾਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸੱਜਨ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗੁਰੂ ਹੋਏ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹਨ । (ਅਸਲ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਦੇਖੋ, ਨਿਰਮਲ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਫਾ ੭) ।

ਸਾਹਿਬ, ਤਖਤ ਸੀ ਕੇਸ ਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਂ ਤਖਤਾਂ ਜੀ ਕਾ ਧਿਆਨ ਧਰ ਕੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਜੀ, ਜਪੋ ਨਿਰੰਕਾਰ । ਜਹਿ ਜਹਿ ਖਾਲਸਾ ਤਹਿ ਤਹਿ ਰੱਛਿਆ ਰਿਆਇਤ ਕਰਨੀ, ਚੌਕੀਆਂ ਝੰਡੇ ਬੁੰਗੇ ਜੁਗੋ ਜੁਗ ਅਟਲ ਧਰਮ ਕਾ ਜੈਕਾਰ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਨ ਨੀਵਾਂ ਮਤਿ ਉਚੀ, ਮਤਿ ਪਤਿ ਕਾ ਰਾਖਾ ਆਪ ਸਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਸਾਧੁ ਸੰਗਤ ਜੀ ਜਪੋ ਨਿਰੰਕਾਰ । ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਦਾ ਮਾਣ ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਦਾ ਤਾਣ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਨਿਓਟਿਆਂ ਦੀ ਓਟ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਨਿਧਿਰਿਆਂ ਦੀ ਧਿਰ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਦਾ ਆਸਰ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਨਿਲੋਂ-ਜਿਆਂ ਦੀ ਲੱਜ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਨਿਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਪੱਤ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਅਸਾਂ ਜੇਹਿਆਂ ਪਾਪੀਆਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰ, ਸਾਧੁ ਸੰਗਤਿ ਜੀ, ਜਪੋ ਨਿਰੰਕਾਰ । ਚਾਰ ਪਹਿਰ ਰੈਨ ਸੁਖ ਦੀ ਬਿਤਾਈ ਅਤੇ ਚਾਰ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਸੁਖ ਦਾ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ, ਅੱਠ ਪਹਿਰ ਸੁਖਾਲੇ ਸੁਆਸੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਚਿਤ ਆਵੇ, ਚਿਤ ਆਵਨ ਕਾ ਸਦਕਾ, ਸਦਾ ਸੁਖ ਹੋਵੇ, ਸਾਧੁ ਸੰਗਤਿ ਜੀ, ਜਪੋ ਨਿਰੰਕਾਰ । ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜੀਓ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦੀ ਅਰਦਾਸ, ਸ਼ਬਦ-ਬਾਣੀ ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਨਿਤ ਨੇਮ ਜੀ ਕੀ ਅਰਦਾਸ. ਅੱਖਰ ਲਗ ਕੰਨਾ ਭੁਲ ਚੁਕ ਮਾਫ, ਸਚਖੰਡ ਮੇਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ; ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਲੇਖੇ ਲਾਵਣਾ, ਗੁਰਮੁਖ ਦਾ ਮੇਲ, ਸਾਧ ਕਾ ਸੰਗ, ਨਾਮ ਕਾ ਰੰਗ, ਭਜਨ ਕਾ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਕਲੇਸ਼ ਦੁਖ ਕਾ ਨਾਸੁ । ਆਧਾਂ ਵਿਆਧਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖ ਲੈਣਾ, ਹਰਿ ਤਰਫ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ, ਅੰਗ ਸੰਗ ਸਦਾ ਸਹਾਇ, ਬਖਸ਼ੋ ਗੁਨਾਹਿ. ਮੋਹਰ ਦੀ ਨਿਗਾਹਿ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ, ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ ।"

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਰਦਾਸੇ ਵਾਂਗੁ ਇਸ ਅਰਦਾਸੇ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਿਥਮ ਭਗਉਤੀ' ਸਿਮਰਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਉਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :-

(੧) ਇਕ ਅਨਮਤੀਏ ਵਾਰ ਮਨਾਈ ।

ਦੇਵੀ ਕੀ ਉਸਤਤਿ ਤਿਨ ਗਾਈ ।

ਪ੍ਰਿਥਮ ਭਗਉਤੀ ਸਿਮਰ ਮਨਾਈ ।.....੬੨ ॥

(ਨਿਰਮਲ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਫਾ ੫੩)

(੨) 'ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੋ ਦੇਵੀ ਜੀ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਲਈ 'ਪ੍ਰਿਥਮ ਭਗਉਤੀ ਸਿਮਰ ਕੈ' ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਗੁਰ ਆਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ।

(ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਾਰੰਭਤਾ, ਸਫਾ ੧੭੬)

ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਦਾ ਗ਼ਦਰ ਤੇ ਸਿੱਖ

੧.

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪੰਜ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਈ: ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀਏ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਗ਼ਦਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਲੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ—ਦੋਸਤ ਵਲੋਂ ਵੀ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਲੋਂ ਵੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਗ਼ਦਰ ਦਾ ਏਥੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਸੰਖੇਪ ਹਾਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਈ: ਤੋਂ, ਜਦ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ, ਸਿੱਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮੁੜ ਉੱਠਣ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹਾ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦਿਲੀ ਅਹਿਸਾਸ ਜ਼ਰੂਰ ਰਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਪੜ੍ਹੇ ਵਰ੍ਹੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਚਾਹੇ ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਬਾਏ ਹੋਏ ਵੀ ਸਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਅੱਗੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਝੁਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਗੁਨਾਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ* ।

ਵੈਦਿਕ ਦਾ ਅਸੂਲ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਦਮੀ ਦੀ ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਣੂ-ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਵ ਦਾ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ ੧੮੫੪ ਵਿਚ ਜਦ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਨਰਮੀ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਤਾਂ ਸਿੱਖ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਨਰਮੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਇਸ ਵਲ ਝੁਕਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਇਹ ਝੁਕਾਉ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਅਪਣਤ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕਈ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ 'ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਵਿਚ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਕਲਕੱਤੇ, ਬਨਾਰਸ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ, ਸੰਨ

*ਪੰਜਾਬ ਰੀਕਾਰਡਜ਼, ਸੰਨ ੧੮੫੨-੫੩।

੧੮੫੪-੫੫ ਈ: ਵਿਚ ਹੀ ਛੱਡੇ ਗਏ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਨਰਮ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖ ਰਜਮੈਂਟ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਕਰਨ ਰੈਟਰੇ ਦੀ ੪੫ਵੀਂ ਸਿੱਖ ਬਟਾਲੀਅਨ ਸੀ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ*।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਇਆ ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਈ: ਦੇ ਗਦਰ ਦਾ ਸਮਾਂ। ਇਹ ਗਦਰ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੱਤ-ਰੰਗੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਫੌਜੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਗਦਰ ਗਦਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਇਸ ਸਮੇਂ ਫੌਜ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਗਏ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ ਇਸ ਗਦਰ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਾ-ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ, ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਏਥੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜੇ ਕੁਝ ਲੋੜੀਂਦਾ ਖ਼ਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਦੇ ਗਦਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਉਹ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਨੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਪਣਾ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੀ ਇਹ ਨੀਤੀ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਵਰਤੀ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪੇਗੂ (ਬਰਮਾ), ਘਾਉ-ਘੱਪ ਨੀਤੀ ਸਤਾਰਾ, ਜ਼ੈਤ ਪੁਰ, ਕਰਨਾਟਕ, ਝਾਂਸੀ, ਨਾਗਪੁਰ, ਤੰਜੌਰ ਤੇ ਸੰਬਲਪੁਰ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਇਸੇ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋਗ ਤੇ ਅਜਗ ਢੰਗ ਵਰਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜਾ ਤੇ ਪ੍ਰਜਾ ਦਾ ਪਤਸਪਰ ਵਖੇਵਾਂ ਇਸ ਗਦਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਣ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਅਹਿਦ-ਨਾਮੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਹਿਦਨਾਮਿਆਂ ਉਤੇ ਅਮਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਤਦ ਤਕ ਹੀ ਜਦ ਅਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਏਥੇ ਜਮੇਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਦ ਅੰਗ-ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਤੇ ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਤਾਕਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹੋ ਅਹਿਦ-ਵਾਰਿਸੀ ਦੇ ਹੱਕ ਨਾਮੇ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਬਦਲੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਕੈਲ—

ਕਰਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਉਧੇੜ-ਬੁਣ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਸ਼ੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਉਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਰਤ ਲਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰ ਲਾਵਾਰਿਸ਼ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਹਾਲਤ

*Indian Army List, II, 1946; P. 1546, R. H. Anderson History of the 1st. B. 45th Rattray's Sikhs, 1925, P.9.

ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰਈਸ ਅਥਵਾ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਾਲਕ ਪੁਤ੍ਰ ਬਣਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਵੇਰ ਰਈਸਾਂ ਦੇ ਔਰਸ ਪੁਤ੍ਰ ਵੀ ਇਹ ਅੜਿੱਕਾ ਡਾਹ ਕੇ ਕਿ ਉਹ ਵਿਆਹੁਤਾ ਰਾਣੀ ਜਾਂ ਬੇਗਮ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਲਾ ਵਾਰਿਸ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਚਾਲਕ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਸੰਨ ੧੮੫੬ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਲਾਰਡ ਕੈਨਿੰਗ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਲਾਰਡ ਕੈਨਿੰਗ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ। ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਚੂੰਕਿ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਚੰਗਿਆੜੀ ਸੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਇਸ ਲਈ ਉਹੋਂ ਅੱਗ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਗਦਰ ਦਾ ਭਾਬੜ ਬਣ ਕੇ ਮੱਚਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਗਦਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਰਣ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖਪਾਤ ਸੀ। ਇਹ ਝਗੜਾ ਕੁਝ ਇਥੋਂ ਵੀ ਭੁਰਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ Heathens' ਅਰਥਾਤ—'ਕਾਫ਼ਰ' ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬਾਈਬਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬ

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵਲੋਂ ਹੋਰ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਨੂੰ ਐਲਾਨੀਆ ਨਿੰਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਥਾਵੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਕੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਡਰ ਅਥਵਾ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ

ਈਸਾਈ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚੁਨਾਚਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਰ ਕੇ ਈਸਾਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ 'ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖਪਾਤ' ਸਿਵਲ ਦੇ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਬਲਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਵੀ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫੌਜ ਦਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਸਿਪਾਹੀ ਇਕ ਵੇਰ ਈਸਾਈ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਝਟ ਪਟ ਤਰੱਕੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਘੱਟ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਇਸ ਅਨਿਆਂ ਪੂਰਣ ਨੀਤੀ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਟੁੰਬਿਆ।

ਰਾਜਸੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਹ ਨੀਤੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਰਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅਗੇਰੇ ਵਧੀ। ੮ ਫਰਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੮੫੬ ਈ: ਨੂੰ ਲਖਨਊ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਿਆਸਤ ਅਵਧ ਜਬਤ ਕੀਤੀ ਗਈ*। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਾਮ ਹੈਦਰਾਬਾਦ (ਦੱਖਣ) ਤੋਂ ਬਤਾਰ ਦਾ ਟਿਲਾਕਾ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਰਿਆਸਤ ਨਾਗਪੁਰ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ

ਗਿਆ ਸੀ, ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ।

ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਪੈਨਸਨ ਖ਼ਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ, ਜੋ ਕੁਝ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘੱਟ ਸਨ, ਹੁਣ ਹੋਰ ਵੀ ਘਟਾ

*Charles Ball, History of the Indian Mutiny, I, P. 146.

ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ (Commander-in-Chief) ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਜੋ ਨਜ਼ਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਹੁਣ ਰੁਪਏ ਉਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਠੱਪਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ।

ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਛਾਪਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਾਰੇ ਅਧੀਨਤਾ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ*।

ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨੇਮ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਲੀ ਅਹਿਦ (ਯੁਵਰਾਜ) ਚੁਣਨ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਰਈਸਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਨਾ ਸਮਝਣ।

ਰਿਆਸਤ ਅਵਧ ਦੀ ਜ਼ਬਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਤੇ ਛਾਪਾ ਇਹ ਦੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ ਫੈਲਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਜੋਸ਼ ਕੇਵਲ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਲਖਨਊ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਯੂ. ਪੀ.) ਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਸੀ. ਪੀ.) ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਜਵਾੜੇ ਅਥਵਾ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਰਈਸ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ-ਅਧਿਕਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖੋਹੇ

ਗ਼ਦਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸਨ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਅਥਵਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਲੀ ਅਹਿਦ ਚੁਣਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ। ਅਜਿਹੇ

ਰਈਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਨਾ ਸਾਹਿਬ ਧੁੰਦੂ ਪੰਤ (ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ), ਰਾਣੀ ਝਾਂਸੀ, ਤਾਂਤੀਆ ਟੋਪੇ, ਕੁੰਵਰ ਸਿੰਘ ਜਗਦੀਸ਼ ਪੁਰ (ਵਿਹਾਰ), ਰਾਜਾ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਬਲਬ ਗੜ੍ਹ, ਨਵਾਬ ਝੱਜਰ, ਰਈਸ ਰਾਣੀਆ ਤੇ ਦਾਦਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਹ ਜੋਸ਼ ਇਤਨੀ ਛੇਤੀ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਨਾ ਪਲਟਦਾ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਮਤਵਾਲੇ ਹੋ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ (ਪੂਰਬੀਏ) ਸਿਪਾਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੁੰਦੇ।

੨.

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ, ਜੋ ਇਸ ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਯੂ. ਪੀ.) ਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਸੀ. ਪੀ.) ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਛਤ੍ਰੀ ਆਦਿ ਲੋਕ ਸਨ। ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਸਨ, ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਿਪਾਹੀ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ, ਨਵਾਬ ਅਵਧ ਅਤੇ ਜ਼ਬਤ ਹੋਈਆਂ ਹਿੰਦੂ

*The Punjab and Delhi in 1857, I, PP. 362—63.

ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਛਤ੍ਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਮੌਜਾਂ ਮਾਣੀਆਂ ਸਨ । ਧਾਰਮਿਕ ਖਿਆਲਾਂ ਪੂਰਬੀਏ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਰਬੀਏ ਹਿੰਦੂ ਛਤ੍ਰ-ਛਾਤ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਵਹਿਮ ਵੀ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵੱਧ ਹੀ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਅਖਾਣ ਵੀ ਹੈ—‘ਅੱਠ ਪੂਰਬੀਏ ਤੇ ਨੌਂ ਚੁਲ੍ਹੇ ।’ ਸੋ

ਉਹ ਸਿਪਾਹੀ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਉਸ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਤੋਂ, ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈਅਤ ਵਲ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੇਜ਼ਾਰ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਲ ਝੁਕਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਅਨਹੋਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਅਚਾਣਕ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਕਾਰਤੂਸ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ—ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਦਿੱਤੀ । ਇਹ ਕਾਰਤੂਸ, ਜੋ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਗਏ, ਉਪਰੋਂ ਚਿਕਨੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ

ਚਰਬੀ ਮਿਲੇ ਫੀਤਾ ਕੱਟ ਕੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਿਚ ਭਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਤੂਸ ਗਊ ਤੇ ਸੂਰ ਦੀ ਚਰਬੀ ਲਗਵਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਧਰਮ ਵਿਗਾੜਨ ਲਈ ਮੰਗਵਾਏ ਹਨ । ਮੁੱਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਰਫ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਚਰਬੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਾ ਆਇਆ* ।

ਕਾਰਤੂਸਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਝਗੜਾ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਵਿਚ ਦਮ ਦਮ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ । ਗੱਲ ਇਉਂ ਹੋਈ ਕਿ ਇਕ ਖ਼ਲਾਸੀ ਨੇ, ਜੋ ਜਾਂਤ ਦਾ ਸ਼ੂਦ੍ਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸੇ ਮੇਗਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਿਪਾਹੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਵਾਸਤੇ ਲੋਟਾ ਮੰਗਿਆ । ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ‘ਨਾਂਹ’ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਲੋਟਾ ਭਿੱਟਿਆ ਜਾਵੇਗਾ । ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਖ਼ਲਾਸੀ

ਬੜਾ ਛਿੱਥਾ ਪਿਆ ਤੇ ਆਖਣ ਲੱਗਾ—‘ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਜਾਤੀ ਅਭਿਮਾਨ ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ । ਦੇਖੋ ਹੁਣ ਗਊ ਤੇ ਸੂਰ ਦੀ ਚਰਬੀ ਮਿਲੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਤੂਸ ਆਏ ਹਨ ਜੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਫੀਤਾ ਕੱਟ ਕੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਿਚ ਭਰਨੇ ਪਿਆ

ਕਰਨਗੇ ।’ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾ ਸੁਣਾਏ ਜਿਸ ਤੋਂ ਫੌਜੀ ਡੀਪੂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਹਲ ਚਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ । ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਰਮਾਈ ਵਰਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ** ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਝਗੜਾ ਤਾਂ ਰੁਕ ਗਿਆ, ਪਰ ਕੁਝ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਬੇ-ਪ੍ਰਵਾਹੀ ਦੇ

*ਵਕਾਏ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦਿਹਲਵੀ (ਉਰਦੂ), ਸਫ਼ਾ ੨੬ ।

**Charles Ball, History of the Indian Mutiny, I, P. 37.

ਕਾਰਣ ਕਈ ਅਜਿਹਾ ਪੱਕਾ ਫੈਸਲਾ, ਜੋ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਵੈਸੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਮਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੁਝ ਕਾਗ਼ਜ਼ੀ ਕਾਰਰਵਾਈ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ੨੪ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹਿਰਾਮ ਪੁਰੋਂ ਤੇ ਫੇਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਬੈਰਕ ਪੁਰ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਹੋ ਦੁੰਦ ਮੁੜ ਉਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ। ਕਾਰਣ ਇਸ

ਦਾ ਉਹੋ ਚਰਬੀ ਮਿਲੇ ਕਾਰਤੂਸ ਲੈਣ ਤੋਂ ਰਜਮਟ ਨੰ: ੧੯ ਤੇ ੩੪ ਦੇ ਦੋਸੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਣਾ ਸੀ।
ਬੈਰਕ ਪੁਰ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਧਾਰਮਿਕ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਜਮਟਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਫੂਕ ਸੁੱਟੇ ਤੇ ੩੪ਵੀਂ ਪਲਟਨ

ਦਾ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਰਜੰਟ ਮੇਜਰ ਮਾਰਿਆ ਵੀ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਲਟਨਾਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਰਸ਼ ਦੇ ਮੋਢੀ ਜਮਾਦਾਰ ਈਸੂਰ ਪਾਂਡੇ ਤੇ ਮੰਗਲ ਪਾਂਡੇ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਬੈਰਕ ਪੁਰ ਦੀ ਇਸ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਵਾ-ਵਰੋਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਤੂਫਾਨ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਅਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਬੇ-ਗੁਨਾਹ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਝੱਖੜ ਬਣ ਕੇ ਝੁੱਲਿਆ ਤੇ ਇਕ ਵਾਦਿਓਂ-ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਦਾ ਹੀ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਬੈਰਕ ਪੁਰ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ, ਜੋ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾਏ ਗਏ, ਬਹੁਤੇ ਲਖਨਊ

ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਦੇ ਨੇੜ ਤੇੜ ਤੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ. ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਛਤ੍ਰੀ ਆਦਿ ਸਨ। ਸੋ ਜਦ ਉਹ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗਏ ਤਾਂ ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਸਾਰੇ

ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਪਾਹੀ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਵਿਹਲੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਸਨ, ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਗ਼ਦਰ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਗੰਢ-ਤਪ ਕਰਨ ਲਾਗੇ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਲੱਗੇ।

ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੀਆ ਇਸ ਸਮੇਂ ਚਪਾਤੀਆਂ ਅਥਵਾ ਰੋਟੀਆਂ ਦੀ ਤਕਸੀਮ ਸੀ, ਜੋ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਿਲਸਲਾ ਵੀ ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਪਾਤੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਬਚਾਉ ਲਈ

ਮਿਲਵਾਂ ਯਤਨ ਕਰੋ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਢੰਗ ਸੀ। ਕਾਨ੍ਹ ਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ* ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਚੌਕੀਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਕੁਝ ਰੋਟੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ

ਦੂਜੇ ਪਿੰਡ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਫੇਰ ਉਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਦੁਗਣੀਆਂ—

*Charles Ball, History of the Indian Mutiny, I, P. 39.

ਚੋਗੁਣੀਆਂ ਹੋਰ ਰੋਟੀਆਂ ਬਣ ਕੇ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੋਟੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਭਰੱਪਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸਮਝ ਕੇ ਹਰੇਕ ਹੁਕਮ ਅੱਗੇ, ਜੋ ਬਾਗ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਬੜੀ ਗਰਮ ਜ਼ੋਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਚਪਾਤੀਆਂ ਅਥਵਾ ਰੋਟੀਆਂ ਦੀ ਤਕਸੀਮ ਦੇ ਇਸ ਗੁਝੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚੋਖੇ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ।

ਰੋਟੀਆਂ ਦੀ ਤਕਸੀਮ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਖਨਊ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਈ ਸਿਰ ਚੁੱਕਿਆ। ਇਸ ਸ਼ੋਰਸ਼ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮੌਲਾਨਾ ਸਿਕੰਦਰ ਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ੋਰਸ਼ ਦਾ ਭਾਵ, ਜੋ ਖ਼ਾਸ ਐਲਾਨ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਤੋਂ

ਵਿਰੁੱਧ 'ਜਹਾਦ ਦਾ ਝੰਡਾ ਖੜਾ ਕਰਨਾ ਸੀ'। ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਲਖਨਊ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਜਹਾਦ ਦਾ ਝੰਡਾ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁਣ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ

ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੌਲਵੀ ਵਲੋਂ ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੇ ਦੋ ਐਲਾਨ ਅਲਾਹਾਬਾਦੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਇਹ ਹਨ :—

ਬਾਅਦ ਤੁਮਹੀਦ ਖੁਦਾ ਨਾਅਤ ਰਸੂਲ ਅਕਰਮ।
ਯਹ ਰਸਾਲਾ ਹੈ ਜਹਾਦ, ਯਹ ਲਿਖਤਾ ਹੈ ਕਲਮ।
ਦੀਨਿ ਇਸਲਾਮ ਬਹੁਤ ਮੁਸਤ ਹੁਆ ਜਾਤਾ ਹੈ।
ਗਲਬਾਇ ਕੁਫਰ ਸੇ ਇਸਲਾਮ ਮਿਟਾ ਜਾਤਾ ਹੈ।
ਫਰਜ਼ ਹੈ ਤੁਮ ਪੈ ਮੁਸਲਮਾਨੋਂ ! ਜਹਾਦਿ ਕੁਫਾਰ।
ਇਸ ਕਾ ਸਾਮਾਨ ਕਰੋ ਅਗਰ ਹੋ ਦੀਨਦਾਰ।
ਜੋ ਰਹਿ ਹੱਕ ਮੇਂ ਹੁਏ ਟੁਕੜੇ ਨਹੀ ਮਰਤੇ ਹੈਂ।
ਬਲਕਿ ਵੁਹ ਜੀਤੇ ਹੈਂ, ਜੱਨਤ ਮੇਂ ਖੁਸ਼ੀ ਕਰਤੇ ਹੈਂ।
ਪੇਸ਼ਵਾ ਲੋਗ ਇਸਤਰਹ ਨਾਂ ਕਰਤੇ ਜੋ ਜਹਾਦ।
ਹਿੰਦ ਫਿਰ ਕਿਸਤਰਹ ਇਸਲਾਮ ਸੇ 'ਹੋਤਾ ਆਬਾਦ।
ਬਾਤ ਹਮ ਕਾਮ ਕੀ ਕਹਿਤੇ ਹੈਂ ਸੁਨੋ ਯਾਰੋ।
ਵਕਤ ਆਯਾ ਹੈ ਕਿ ਤਲਵਾਰ ਕੋ ਬੜ੍ਹ ਬੜ੍ਹ ਕੇ ਮਾਰੋ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਹਾਦੀ ਐਲਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਲਖਨਊ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤਕ ਹੀ

*Charles Ball, History of the Indian Mutiny, I, P. 40.

†ਕਨ੍ਹਯਾ ਲਾਲ, ਤਾਰੀਖ਼ ਬਗ਼ਾਵਤਿ ਹਿੰਦ (ਉਰਦੂ), ਸਫ਼ਾ ੧੯੯।

ਸੀਮਿਤ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਬੋੜੇ ਜਿਹੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਸ਼ਿਕਸਤ ਖਾ ਗਏ ।

ਹੁਣ ਲਖਨਊ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਰੀ ਆਈ ਦਿੱਲੀ ਦੀ । ਏਥੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ । ਮੌਲਵੀ ਸਿਕੰਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਤੋਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੇ-ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਏਥੇ ਦੇ ਬਾ-ਰਸੂਖ ਫਕੀਰ ਸ਼ਾਹ ਨਿਆਮਤੁੱਲਾ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹਸਨ ਅਸਕਰੀ ਅਜਿਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਗੋਈਆਂ (ਭਵਿੱਖ ਵਚਨ) ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਉੱਤੇਜਨਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਸ਼ਾਹ ਹਸਨ ਅਸਕਰੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਾ

ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਦਾ
ਝੁਕਾਉ

ਫੁਲ੍ਹਾ ਜਾਣ-ਆਉਣ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜ-ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ, ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਏ ਸਨ, ਜੋਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ 'ਕਿ ਜੇ ਬੋੜੀ ਜਿਹੀ ਹਿੰਮਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਤੇ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮੁਗ਼ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ।' ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਉਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਗਹਿਰਾ ਅਸਰ ਪਿਆ । ਇਧਰੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਸੁਣਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਢੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਇਸ ਪਾਸੇ ਝੁਕ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਝੁਕਣ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਾ ਲੱਗੀ ।

ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹੁਣ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਹ ਗੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਨ ਦੀ ਪਨਾਹ ਬਣਕੇ ਮੁੜ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੋਵੇ । ਬਾਗ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਹੁਣ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਿਆ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਾਲਮੇਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਪੂਜਾ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ । ਸੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਉਲਟਾਉਣ ਲਈ

ਗ਼ਦਰ ਦਾ
ਦਿਨ

੩੧ ਮਈ ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਦਾ ਦਿਨ ਟਿੱਕਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕਰਾਰ ਪਾਇਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦਿਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ । ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਲੋਂ ਹਰੇਕ ਛਾਉਣੀ, ਹਰੇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਹਰੇਕ

ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਕਸਬੇ ਵਿਚ, ਜੋ ਇਸ ਗ਼ਦਰ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਕਿ ਸਭ ਲੋਕ ਨਿਯਤ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਨੱਧ ਬੱਧ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ ।

੩.

ਕਲਕੱਤਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਅਥਵਾ ਵੱਡਾ ਲਾਟ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ

ਸੂਬਾ ਬਿਹਾਰ

ਵਿਚ ਗੜ ਬੜ

—ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਿੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ

ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ (ਸਿਪਹ ਸਾਲਾਰ) ਜਨਰਲ ਜਾਰਜ

ਐਨਸਨ ਦਾ ਦਫਤਰ ਵੀ ਸ਼ਿਮਲੇ ਹੀ ਸੀ। ਬੈਰਕ ਪੁਰ ਦਾ

ਫਸਾਦ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਬਾ ਤਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਅੱਗ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਨਾਲ ਚੰਗਿਆੜੇ ਉਡਣ ਕਰਕੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਭਾਹੀਂ ਭੜਕਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਇਸ ਬਦਲ ਰਹੀ ਹਾਲਤ ਉੱਤੇ ਕਿਵੇਂ ਕਾਬੂ ਪਾ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਸੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੂਬਾ ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਪੂਤ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਗੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਪਟਨੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਦਾਨਾਪੁਰ ਅਤੇ ਆਰਾ

ਰੈਟਰੇ ਦੇ

ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ

ਵਿਚ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀਆ ਕਾਫ਼ੀ

ਹੱਦ ਤਕ ਝੰਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਰਨਲ ਰੈਟਰੇ ਦੀ ਖਪਵੀਂ ਸਿੱਖ

ਰਜਮੈਂਟ, ਜੋ ਸੰਨ ੧੮੫੫ 'ਚ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਇਸ ਸਮੇਂ

ਸਥਾਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਕੰਮ ਆਈ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਨਾਰਸ ਤਕ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ*।

ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਅਜੇ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿਆਣਪ ਵਰਤਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਭਗੜਾ

ਉਵੇਂ ਹੀ ਦਬ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਸੰਨ ੧੮੦੬ ਵਿਚ ਮਦਰਾਸੀ

ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ

ਪੰਜਾਬ ਵਲ

ਫੌਜ, ਸੰਨ ੧੮੨੪ ਵਿਚ ਖੜਵੀਂ ਬੰਗਾਲੀ ਪਲਟਨ ਤੇ ਸਨ

੧੮੪੪ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ

ਨਿੱਕੀਆਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਰੁਕ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ

ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਫਸਾਦ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਯੂ.

*ਮੌਲਵੀ ਸੱਯਦ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ, ਤਾਰੀਖਿ ਸੂਬਾ ਬਿਹਾਰ (ਉਰਦੂ), ਸਫੇ ੧੨੨—੩੦;
R.H. Anderson, History of the 45th Rattray's Sikhs, 1925, P.10.

ਪੀ.) ਤੇ ਮਧ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਸੀ. ਪੀ.) ਦੇ ਵਟਾਂ-ਬੰਨੇ ਭੰਨ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਮੇਰਠ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ੧੦ ਮਈ ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਈ: ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਹ ਗਦਰ ਲਈ ਨਿਯਤ ਕੀਤੀ ੩੧ ਮਈ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਤੋਂ ਠੀਕ ੨੧ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਅਚਣਚੋਤੀ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ੯ ਮਈ ਨੂੰ ਇਸ ਛਾਉਣੀ ਦਾ ਕਮਾਨ ਅਫਸਰ ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਹੈਵਿਟ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਛੁੱਟੀ ਕੱਟ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਮਨਾਉਣ ਤੇ ਤੁਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹੋ ਚਰਬੀ ਮਿਲੇ ਕਾਰਤੂਸ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਰਸਾਲਾ ਨੰ: ੩ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਨ, ਇਹ

ਕਾਰਤੂਸ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ*, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ
ਮੇਰਠ ਦੀ ਸਿਪਾਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੇ ਮੇਰਠ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਸਾਰੇ
ਬਗ਼ਾਵਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਭਰ ਗਏ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ
ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਉਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਕਰਨਲ ਫਿਨਿਸ, ਕਪਤਾਨ

ਟੇਲਰ ਆਦਿ, ਜੋ ਯੋਰਪੀਅਨ ਅਫਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ, ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਫੂਕੇ ਗਏ। ਕਈ ਜਨਾਨੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ਇਸ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਉਹੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਚੇ ਜੋ ਦੂਜੇ ਵੇਲੇ ਗੋਰੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੈਰਕਾਂ ਵਲ ਦੌੜ ਗਏ ਸਨ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਬਾਗ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀ ਸਿਪਾਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋੜ ਕੇ ਛੁਡਾ ਲਏ ਅਤੇ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ।

੧੦ ਮਈ ਨੂੰ ਮੇਰਠ ਦੀ ਇਹ ਘਟਨਾ ਹੋਈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ੧੨ ਮਈ ਨੂੰ ਉਹੋ ਸਿਪਾਹੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦਿਹਲਵੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਸਵਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲਹੂ-ਲਿਬੜੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਸਨ, ਜਮਨਾ ਦਾ ਪੁਲ ਲੰਘ ਕੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਾਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬਾਣੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਲਕਟਰ, ਮਜਿਸਟਰੇਟ ਜ਼ਿਲਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਾਹਿਬ, ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਿਲੇਦਾਰ ਨੂੰ, ਜੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਖਲਬਲੀ ਮਚ ਗਈ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬੰਦ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ

*ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਕਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਸੰਗਰੂਰ ਵਾਲਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮੇਰਠ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਸੀ। 'ਜਰਨੈਲ ਫੌਜ ਮੇਰਠੀ ਕੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।' (ਫੂਲ ਬੰਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਚਮ ਅਧਿਕਾਰ, ਛੰਦ-ਅਕ ੨)

†ਦੇਖੋ, ਵਕਾਏ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦਿਹਲਵੀ (ਉਰਦੂ), ਸਫ਼ਾ ੨੭।

ਬਾਗੀਆਂ ਦਾ
ਦਿੱਲੀ ਉਤੇ
ਕਬਜ਼ਾ

ਬਾਗੀ ਵੀ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਅੱਪੜ ਗਏ । ਕਰਨਲ ਰਿਪਲੇ ਨੇ ਪਲਟਨ ਨੰ: ੫੪ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਉਲਟੇ ਉਹ ਸਿਪਾਹੀ ਹੀ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲੇ ਤੇ ਕਰਨਲ ਵਿਚਾਰਾ ਅੰਵੇਂ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ । ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਚੌਖੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚ ਕੇ ਮੇਰਠ ਵਲ ਦੌੜ ਗਏ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਲਾਲ ਕਿਲੇ ਦੇ ਪਨਾਹਗੀਰਾਂ ਸਮੇਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਓਟ ਲਈ ਸੀ, ਬਾਗੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ । ੧੧ ਤੋਂ ੧੬ ਮਈ ਤਕ ਪੂਰੇ ੬ ਦਿਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਤਲਾਮ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ । ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਤਲਾਮ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ।

ਦਿੱਲੀ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਸਾਰ ਬਾਗੀਆਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਖ਼ਾਰ ਸੀ, ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ੨੧ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮੀ

ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ੨੧ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮੀ ਦਿੱਤੀ । ਭਾਵ ਇਸ ਸਲਾਮੀ ਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖ਼ੁਦ-ਮੁਖਤਾਰ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ ।

ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ ਨਿਪਟ ਕੇ ਬਾਗੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਫੌਜੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਵਲ ਹੋਈ । ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਜਵਾਨ ਬਖ਼ਤ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਗ਼ਲ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਬਿਜ਼ਰ ਸੁਲਤਾਨ, ਬਾਗੀਆਂ ਦੀ ਹਾਈ ਕਮਾਂਡ

ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੁਰਬ ਹਿੰਦੀ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਿੱਦ੍ਹ ਬੇਗ, ਬੱਖਤੌਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਬਦੁੱਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਨੈਲ ਅਬਵਾ ਕਮਾਨ ਅਫ਼ਸਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਅਬੂ ਬਕਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਪਹ ਸਾਲਾਰ ਅਬਵਾ Commander-in-Chief ਬਾਪਿਆ* ।

ਇਹ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਚੁੱਕਿ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਾਗੂ ਹੀ ਅਲੀਗੜ੍ਹ, ਇਟਾਵਾ, ਮੈਨਪੁਰੀ, ਬਰੇਲੀ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਪੁਰ, ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ, ਨਸੀਰਾਬਾਦ, ਆਜ਼ਮਗੜ੍ਹ; ਗੌਰਖ-ਹੋਰ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ

ਪੁਰ ਆਦਿ ਇਲਾਕੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਬਾਗੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਨਵੇਂ ਹਾਕਮ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨਾਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

*C.T.Metcalf, The Mutiny in Delhi, 1898, PP.58,61,86.

੪.

ਇਹ ਹੈ ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਦਾ ਹਾਲ, ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਲਓ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮਾਚਾਰ। ਮੇਰਠ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ, ਸਰਹੱਦ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਬਾਲੇ, ਫੇਰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ੧੨ ਮਈ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚੀ। ਅੰਬਾਲੇ ਤੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ

ਹੀ ਜਨਰਲ ਜਾਰਜ ਐਨਸਨ ਨੇ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ
ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਸੀ, ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਕੂਚ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ
ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਰਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅੰਬਾਲੇ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ

ਗਈ। ੨੩ ਮਈ ਨੂੰ ਉਹ ਕਰਨਾਲ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਇਥੇ ਮੌਸਮ ਦੀ ਖ਼ਰਾਬੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਚਾਣਕ ਹੌਜ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਨਰਲ ਬਰਨਾਰਡ, ਫੇਰ ਜਨਰਲ ਚੀਡ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ।

ਇਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕੁਲ ਨਫ਼ਰੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ੮ ਜੂਨ ਨੂੰ ਮੇਰਚਾ ਲਾਇਆ, ੩੭੦੦ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ੧੫੦੦ ਦੇਸੀ ਜੁਆਨ ਸਨ। ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਬਾਗ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਬੇ-ਗਿਣਤ ਟਿੱਡੀ ਦਲ ਸੀ। ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਠਾਹ

ਨੂਹ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਦ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਖੁਸਦਾ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ
ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਜਨਰਲ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤ
ਸਹਾਇਤਾ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਖ਼ਤ ਦਾ ਉੱਤਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਆਸ ਭਰਪੂਰ
ਦੀ ਮੰਗ ਮਿਲਿਆ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
ਰਾਜ ਦੇ ਪੈਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਮੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਮੇਰਠ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ੧੨ ਮਈ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚੀ। ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਰੋਕ-ਥੰਮ ਲਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੁਰਤ ਫੁਰਤ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਗੋਰੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੀਆਂ

ਮੀਰ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਜਮਟ ਨੰ: ੧੬, ੨੬, ੪੯
ਗ਼ਦਰ ਰੋਕ ਅਤੇ ਰਸਾਲਾ ਨੰ: ੮ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹੇ ਗਏ*। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ
ਪੇਸ਼ ਬੰਦੀਆਂ ਇਹੋ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ, ਜਿੱਥੇ
ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪਲਟਨਾਂ ਜਾਂ ਰਸਾਲੇ ਸਨ, ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ

ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ, ਫਿਲੌਰ, ਲੁਧਿਆਣੇ, ਅੰਬਾਲੇ, ਥਨੇਸਰ, ਜਿਹਲਮ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਮੀਆਂ ਵਾਲੀ, ਪਿਸ਼ੌਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਰਦਾਨ ਥੋੜੀ

*The Punjab Mutiny Report, PP. 1-2.

ਬਾਹਲੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋ ਹੀ ਗਈ ਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਮਾਰੇ ਵੀ ਗਏ* ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗ਼ਦਰ ਦਬਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਫੌਜ ਭੇਜਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਨਜ਼ਰ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਪਈ । ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਨਰਮ ਤੇ ਗਰਮ ਦੋ ਧੜੇ ਸਨ, ਪਰ ਪੂਰਬੀਏ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਚਿਰੋਕਣੀ ਅਣਬਣ ਸੀ । ਥਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੂਰਬੀਏ ਸਿਪਾਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤਿ ਦੇ ਸਮਝ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਨਾਲੇ ਪੂਰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਨੌਕਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਸੀ । ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸੰਨ ੧੮੪੫-੪੬ ਤੇ ੧੮੪੮-੪੯ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਥੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜੇ ਸਨ । ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਪਹੁੰਚਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਨਵਾਬ ਝੱਜਰ

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ
ਉਲਝਣ

ਨੇ ਨੀਲਾਮੀ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਾਡੂਏ ਵਾਲੇ ਦੇ ਜਬਤ ਹੋਏ ਚਿੜ੍ਹੇ ਖਰੀਦੇ ਸਨ । ਲਾਹੌਰ ਫਤਿਹ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਝੱਜਰ ਵਲੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸ ਇਹ ਸੀ

ਕਿ ਤੈਮੂਰ ਦਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਜੋ ਹੁਣ ਇਸ ਗ਼ਦਰ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਰਖਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਪੰਜਵੇਂ ਅਤੇ ਨੌਵੇਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪਾਪ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ ਵਧੀਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਿਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਸਨ; ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵੈਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਿਹਾਝਿਆ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਸੀ । ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਕੌਮੀ (National) ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ । ਕੌਮ (Nation) ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੈ, ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਘੱਟ ਪਤਾ ਸੀ । ਇਸ

ਕਰਕੇ ਇਹ ਗ਼ਦਰ ਕੌਮੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਨਿਰੋਲ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ

ਮਿਲਵਰਤਣ

ਬਿਨਾ ਉਤੇ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਜੇ ਇਹ ਕਾਮਿਆਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਮੁਗ਼ਲ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੂੰ ਹੋਣਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਛਣੀ । ਇਸ ਲਈ

ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੁੜ ਉਹੋ ਘੱਲੂ ਘਾਰੇ ਹੋਣ ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਸਿਰ ਤੇ

*ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ । ਸਬੂਤ ਲਈ ਦੇਖੋ, Charles Ball's History of the Indian Mutiny, I, PP. 568-71.

ਝੱਲੀਆਂ ਜਾਣ। ਸਿੱਖ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਜੰਗ ਦੇ ਸਤਾਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਅਮਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਨਰਮ ਧੜੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਅਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਉਸ ਨਰਮਾਈ ਅੱਗੇ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿੰਨਾਂ ਚਹੁਆਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ।

ਹੁਣ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਗਰਮ ਧੜੇ ਦੇ ਸਿੱਖ। ਉਹ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਥੋੜੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹੋ ਸਭਰਾਉਂ ਤੇ ਗਜਰਾਤ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਾਲਾ ਗੁੱਸਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਜਿਸ

ਗਰਮ ਧੜੇ ਦੀ
ਵਿਰੋਧਤਾ

ਕਰਕੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਗਦਰ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਚੰਗਾ ਸੀ ਜਾਂ ਮਾੜਾ, ਪਰ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਗਿਣਦੇ। ਉਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾ

ਰਲੇ। ਗਦਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਡਾਇਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਗਰਮ ਧੜੇ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਕ ਸਨ। ਇਹ ਉਹੋ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਸਨ ਜੋ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦੀਏ ਦੇ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ ਸਨ ਤੇ ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਬਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਸਮੇਂ, ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਦੌਸ਼ ਵਿਚ, ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਆਦਮ ਪੁਰੋਂ ਫੜ ਕੇ, ਜਿਲਾਵਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ*। ਮਾਲੂਮ

ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ
ਸਿੰਘ ਜੀ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੰਨ ੧੮੫੪—੫੫ ਵਿਚ ਜਦ ਹੋਰ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ ਛੱਡੇ ਗਏ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਮੁੜ ਆਏ ਸਨ। ਮਾਝੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮੰਨਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਹੁਣ ਜਦ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ੧੪ ਮਈ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦੇਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿਰ ਚੁੱਕਿਆ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਫੜੇ ਗਏ। ਸਰਦਾਰ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀ ਬਣਿਆ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਪੂਰਬੀਏ ਸਿਪਾਹੀ (ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਦਮ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਣ ਤੇ) ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਅਚਾਣਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹੇ ਜਾਣ ਤੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਫੜੋ ਫੜੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸਲਾਹ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਤਨੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ, ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਗੋਰੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਉੱਪਰ ਸੀ। ਗੋਰਿਆਂ ਤੋਂ ਲਗ ਭਗ ਦੁੱਗਣੇ ਪੰਜਾਬੀ

*ਦੇਖੋ, ਮੇਰਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ 'ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ', ੧੯੫੧, ਸਫ਼ੇ ੧੩੯—੪੦।

ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਚਾਰ ਗੁਣੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਨ। ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਪਾਹੀ ਹੋਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪਲਟਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

ਸਿੱਖ ਰਜਮਟਾਂ ਕੋਲ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖ ਰਜਮਟਾਂ ਸਨ: (੧) ਪਲਟਨ ਨੰ: ੧੪ (ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸਿਖਸ), (੨) ਪਲਟਨ ਨੰ: ੧੫

(ਲੁਧਿਆਣਾ ਸਿਖਸ)* ਅਤੇ (੩) ਪਲਟਨ ਨੰ: ੪੫ (ਕਰਨਲ ਰੈਟਰੇ ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਜਮਟ)। ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਪਲਟਨਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਗੜ੍ਹ (ਯੂ. ਪੀ.) ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਰੈਟਰੇ ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਜਮਟ ਸੂਬਾ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜੁਟੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਰਜਮਟਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜੀ ਭਰਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ੧੯੦੦ ਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਗਿਣਤੀ

੪੬੦੦੦ ਤਕ ਅੱਪੜ ਗਈ। ੮ ਜੂਨ ੧੯੫੭ ਈ: ਨੂੰ

**ਹੋਰ ਫ਼ੌਜੀ
ਭਰਤੀ**

ਲਾਹੌਰ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ੧/੧੫ ਪੰਜਾਬ ਰਜਮਟ ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਨਰਲ ਕੋਰਤਲਾਂ ਨੇ ੫੦੦ ਸਿੱਖ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਰ

ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਸਿੱਖ ਰਜਮਟ ਦੀ ਭਰਤੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵੀ ਹੋਈ। ੫੦੦—੬੦੦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਫ਼ਰਮੈਨਾਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਜ਼ਹਬੀ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਬਣਾਈ ਗਈ ਤੇ ਮੇਜਰ ਹੁਡਸਨ ਦੇ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਇਸ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਈ। ਇਹ ਭਰਤੀ ਚੂਕਿ ਜੰਗ ਦੀ ਲੜ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਮਰ ਦਾ ਕੋਈ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ੬੦—੬੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ, ਜੋ ਸਭਰਾਉਂ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਡਾਹ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜੇ ਸਨ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਾਝੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭ ਲੱਭ ਕੇ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਫ਼ੌਜੀ ਭਰਤੀ ਹਿਠਾੜ ਸਤਲੁਜ

ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਫ਼ੌਜ

**ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ
ਵਲੋਂ ਮਦਦ**

ਤਿਆਰ ਹੋਈ, ਉਹ ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਫ਼ੌਜ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੮ ਤੋਪਾਂ, ੨੧੫੬ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ, ੨੮੪੦

*ਪਲਟਨ ਨੰ: ੧੪, ੧੫ ਸੰਨ ੧੯੪੬ ਵਿਚ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। (ਦੇਖੋ, Indian Army List, II, 1946, P. 1546)

†ਕਵੀ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ, ਜੰਗਨਾਮਾ ਦਿੱਲੀ, ਬੈਂਤਾਂ ੫੭, ੫੮, ੫੯; Punjab Mutiny Report, PP. 12, 15; J. E. Shearer, History of the 1st. B. 15th, Punjab Regiment, 1937, P. 2.

ਪੈਦਲ ਤੇ ੧੫੬ ਹੁੱਦੇਦਾਰ ਸਨ, ਕੌਰ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਬ ਗੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅੰਬਾਲੇ ਅਤੇ ਬਨੇਸਰ ਨਿਯਤ ਹੋਈ। ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਭਾ ਤੇ ਨਵਾਬ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਾ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ, ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਕਪੂਰਥਲਾ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਨੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਬਾਕੀ ਰਿਹਾ ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਵਾਲਾ, ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਠ, ਫੇਰ ਕਰਨਾਲ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਗਈ।

ਨਾਕਾਬੰਦੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਕ

ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ
ਗੋਰਖਿਆਂ ਬਾਰੇ
ਐਲਾਨ

ਐਲਾਨ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਜੋ ਸਿਪਾਹੀ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ, ਗੋਰਖੇ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਵੇਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਇਨਾਮ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਇਹ ਐਲਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੇ ਨੈਪਾਲੀਆਂ ਨੂੰ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ*।

ਦਰਮਿਆਨੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਸਮੇਂ, ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਖੋਜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਰਈਸ ਬਾਗ਼ੀਆ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਇਕ ਕੌਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲਾ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਾਚਾ ਸੀ, ਚਿਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਚਾਣਕ ਕਾਬੂ ਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਅਣਬਣ ਸੀ।

ਕੌਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲਾ

ਬਾਗ਼ੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਭਾਈ ਹੈ, ਫੜ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪਾਸ ਲੈ ਗਏ, ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣੂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਅੱਗੋਂ ਬੜੀ ਇਜ਼ਤ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ ਤੇ

*ਕਵੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਫੂਲ ਬੰਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਚਮ ਅਧਿਕਾਰ; The Punjab Mutiny Report, PP. 8-9; Key's Sepoy War in India, II, PP. 162-63; ਸਰ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਰਾਜਗਾਨਿ ਪੰਜਾਬ (ਪਟਿਆਲਾ) ੨੯੦, (ਜੀਂਦ) ੭੬-੮੦, (ਨਾਭਾ) ੬੩, (ਕਪੂਰਥਲਾ) ੧੦੩; ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ, ਤਾਰੀਖ਼ਿ ਪਟਿਆਲਾ, ਸਫ਼ਾ ੩੯੯।

*C T. Metcalfe, The Mutiny in Delhi, 1898, P. 167.

†ਦੇਖੋ, ਰਾਜਗਾਨਿ ਪੰਜਾਬ (ਉਰਦੂ), ਸਫ਼ੇ ੨੦੪, ੨੦੫, ੨੦੬, ੨੦੭ ਅਤੇ ੨੦੮।

ਕੌਰ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ* । ਇਹ ਕੌਰ ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਹੀ ਰਿਹਾ ਤੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ।

੫.

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ੧੨ ਮਈ (੧੮੫੭) ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਬਾਗ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ :—

ਬਾਗ਼ੀ ਫੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	੫ ਰਜਮਟਾਂ ਦੇਸੀ ਪੈਦਲ	੨,੦੦੦
	੧ ਰਜਮਟ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ	੩੫੦
	੧ ਬੈਟਰੀ ਤੋਪਖਾਨਾ	੧੮੦

ਜੋੜ—੨,੫੩੦

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਰਜਮਟਾਂ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਰਜਮਟ ਮੋਰਠ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਪੈਦਲ ਰਜਮਟਾਂ ਤੇ ਇਕ ਤੋਪਖਾਨਾ ਦਿੱਲੀਓਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ† । ਇਸ ਫੌਜ ਨਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਬਾਗ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆ ਆ ਕੇ ਰਲਦੇ ਰਹੇ ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਹੱਲਾ ਕਰਕੇ ਛਾਉਣੀ ਮੇਰਠ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਢਿੱਲ-ਮੱਠ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ । ਛੇਕੜ ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਤੇ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋਈ । ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਬੂ ਬਕਰ ਜੋ ਏਨਾ ਦਲੇਰ ਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸਿਪਾਹ ਸਾਲਾਰ ਬਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਬਣਿਆ । ੨੫ ਮਈ ਨੂੰ ਹਿੰਡੂਨ ਦਾ ਪੁਲ ਲੰਘ ਕੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ
ਤੇ ਹਾਰ

ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਰੋਬਦਾਬ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਜੈ ਦੇਵੀ ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਚੁੰਮੇਗੀ ਪਰ ਬਿਨਾ ਪ੍ਰਾਕਰਮ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਅਸੰਭਵ ਸੀ । ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਭੇਂ ਬਾਦ ਅਚਾਣਕ ਇਕ ਗੋਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

ਤੋਪ ਦਾ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਡਿੱਗਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਬੜੇ ਚੀਕੇ, ਪਰ ਕੰਣ ਸੁਣਦਾ ਸੀ । ਆਖਰ ਸਭ

*C.T, Metcalfe, The Mutiny in Delhi, 1898, P. 97.

†C.T, Metcalfe, The Mutiny in Delhi, 1898, P. 61,

ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਟੁਟ ਗਏ ਤੇ ਫਤਹਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੀ ਹੋਈ *।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੇ ਫੇਰ ਕੋਈ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਅੰਬਾਲਿਓਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਕੁਝ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਅਲੀ ਪੁਰ ਵਿਚ ਜਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਲੀ ਪੁਰ ਉਤੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਬਾਗ਼ੀ ਹੀ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਇਸਤਰਾਂ ਧੂੜ ਧੁਮਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦ ਕੋਲ ਆਉਣ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਭੰਗ ਹੋਇਆ। ਸਿਪਹ ਸਾਲਾਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਅਬੂ ਬਕਰ ਫੇਰ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਠਹਿਰ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਰੋਕ ਪਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹੌਸਲਾ ਵਧਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਪੁਰ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਕਾਬੂ ਕਰ ਕੇ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਮੌਰਚੇ ਜਾ ਲਾਏ।

ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਬੂ ਬਕਰ ਦੀ ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਫ਼ਿਕਰ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਇਸ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੌਜੀ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਹਾਈ ਕਮਾਂਡ ਵਿਚ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਬੂ ਬਕਰ ਦੀ ਥਾਂਵੇਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਤ ਖ਼ਾਨ, ਜੋ ਬੜਾ ਦਲੇਰ ਤੇ ਹੰਢਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿਪਾਹੀ ਸੀ, ਬਾਗ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼

ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ†।

ਪਰ ਇਹ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਵੀ ਏਨੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਨਾ ਹੋਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਗ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਏਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਮੁੱਢ-ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਉਹੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਫੇਰ ਜਾਗ ਪਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਾਗ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ

ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦੀ
ਫੁਟ

ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਪਾਹੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਚਾਹੁਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਬਕਰੀਦ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਦਾ ਝੰਡਾ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲੋਂ

*C. T. Metcalfe, The Mutiny in Delhi, 1898, P. 62; Charles Ball, History of the Indian Mutiny, I, P. 193.

†C. T. Metcalfe, The Mutiny in Delhi, 1898, P. 134.

ਹਟਕਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਸਾਂਤ ਕੀਤਾ* । ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬਾਗੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਫੁੱਟ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਕਰੋਂ ਜੰਗ ਰੋਜ਼ੋ ਬਨੀ ਦੈ ਅਨੀਕੰ । ਰਹਜੋ ਮੇਲ ਗੋਲੰ ਭਏ ਦੋ ਫਰੀਕੰ ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੇ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਉਤੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਸ਼ਹਿਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਢਡਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਕੁਲ

ਵੱਡੇ ਹਮਲੇ
ਦੀ ਤਿਆਰੀ

ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸੈਂਹਾਂ-ਸੁਗੰਧਾਂ ਖਾ ਕੇ ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ । ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ,

ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਬਾਬਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਰਨ ਗੱਲਾਂ,

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਧਾਵਣੀ ਹੈ ।

ਜੁਮੇ ਰੋਜ਼ ਨੂੰ ਫੌਜ ਨੇ ਕੂਚ ਕਰਨਾ,

ਲੁਧਿਆਣੇ ਜਾ ਈਦ ਮਨਾਵਣੀ ਹੈ ।

ਕਾਬਲ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨੇਮ ਕਰਕੇ,

ਹੱਦ ਵਿਚ ਪਿਸ਼ੌਰ ਠਹਿਰਾਵਣੀ ਹੈ ।

ਕਵੀ ਸਿੰਘ ਆਖੇ ਉਹ ਦੀ ਖਬਰ ਨਾਹੀਂ,

ਜਿਹੜੀ ਰੱਬ ਨੇ ਬਣਤ ਬਣਾਵਣੀ ਹੈ† ॥ ੪੩ ॥

ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਲਾਲ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀਆਂ ਉਡੀਕਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾ ਪੁੱਜਾ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਲੋਕ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਗਏ ।

ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਇਸ ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਗੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਲ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਹੁਣ ਸਿਰ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਲਾਉ-ਲਸ਼ਕਰ ਆਇਆ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਸਹਿਮਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੈ ਪੁਰ, ਜੋਧ ਪੁਰ, ਬੀਕਾਨੇਰ ਤੇ ਅਲਵਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਖਤ ਲਿਖੇ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਇਸ ਮੌਕੇ

*C. T. Metcalfe, The Mutiny in Delhi, 1898. P. 92.

†ਕਵੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਫੂਲ ਬੰਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਚਮ ਅਧਿਕਾਰ, ੨੫ ।

‡ਕਵੀ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ, ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਦਿੱਲੀ, ੧੮੫੮ ਈ: ।

ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ*। ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਖ਼ਤ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੁਆਲੀਅਰ ਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਪਾਸ ਇਸ ਸਮੇਂ ਚੰਗੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਤੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਕਿਸੇਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ 'ਨਰਿੰਦ੍ਰ ਮੰਡਲ' ਕਾਇਮ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸਾਹੀ ਤਾਕਤ ਉਸ ਮੰਡਲ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੌਂਪ ਕੇ ਆਪ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਮੌਕਾ ਟਪਾਉ ਚਾਲ ਸੀ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਸਲੀਅਤ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਲੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ।

ਇਸ ਬਖ਼ਸੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੱਛੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਤਲਬ ਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਹੋਰ ਖਰਚ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰੱਤ ਚੂਸੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਾ ਪਈ। ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਸਿਪਾਹੀ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ, ਜੋ ਘਰ-ਬਾਰ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲੇ ਸਨ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਡਾਢੇ ਤੰਗ ਆਏ। ਉਹ ਮੰਦਾਨਿ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧ ਵਧ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਪੂਰਬੀਏ ਸਿਪਾਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੰਦੇ। ਇਸੇ

ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ

ਅਜੇੜ

ਲਈ ੫ ਅਗਸਤ (ਸੰਨ ੧੮੫੭) ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਰਜਮਣ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਦੋ ਜੰਗੀ ਤੋਪਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਉਹ ਕਾਮਿਆਬੀ ਨਾਲ ਹੱਲਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਸਿਵਾਇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਜਾਹਰ ਕਰਨ ਦੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰ, ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਸੂਸ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਏ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਕਪਤਾਨ ਹੁਡਸਨ ਨੇ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਦਸਤੇ ਦਾ ਕਮਾਨ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਸੂਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਜ਼-ਬਾਜ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ੧੦੦੦) ਰੁਪਏ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਦਾ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਬਾਰੂਦ ਖ਼ਾਨਾ, ਜਿੱਥੋਂ ਬਾਗ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ

ਬਾਰੂਦ ਖ਼ਾਨੇ

ਵਿਚ ਧਮਾਕਾ

*C. T. Metcalfe, The Mutiny in Delhi. 1898, P. 219.

ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਖ਼ਤ ਅੱਗੇ ਇਸ ਲੇਖ ਦੀ ਅੰਤਿਕਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨੂੰ ਜੰਗ ਲਈ ਗੋਲੀ ਸਿੱਕਾ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ, ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਲਾਲਚੀ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪਾਪ-ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਬਾਰੂਦ ਖਾਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਡ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨਾਮ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਕਪਤਾਨ ਹੁਡਸਨ ਪਾਸ ਨਾ ਪੁੱਜਾ*। ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੂਦਖਾਨੇ ਦੇ ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ ਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਡਾਢਾ ਘਾਟਾ ਪਿਆ।

ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜੀ ਲਸ਼ਕਰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ, ਬੰਗਾਲ, ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜਾਂ
ਦਾ ਇਕੱਠ

ਅੱਗੇ ਬਾਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ੨੭ ਪਲਟਨਾਂ ਪੈਦਲ, ੩ ਰਜਮਟਾਂ ਘੋੜ ਦੜੇ ਤੇ ੪੦੦ ਹੋਰ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਜਹਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਬਾਗੀਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਨਫ਼ਰੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੋਈ ਚਾਲੀ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੰਗ ਦੇ ਮਾਹਰ

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਜੰਗ ਦਾ ਖਾਕਾ ਉਲੀਕਿਆ ਤੇ ੬ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ।

ਦਿੱਲੀ ਉਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਚੁਪਾਸਿਓਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜਨਰਲ ਨਿਕਲਸਨ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜੋਨਜ਼, ਮੇਜਰ ਰੀਡ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਲਾਂਗਫੀਲਡ ਅਤੇ ਕਰਨਲ ਕੈਂਪ ਬੇਲ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਇਨਫੈਂਟਰੀ, ਚੌਥੀ ਸਿੱਖ ਰਜਮਟ, ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਵਾਲੇ

ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਉਤੇ
ਹਮਲਾ

ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੰਮੂ ਦੀਆਂ ਡੋਗਰਾ ਪਲਟਨਾਂ ਮੁੱਖ ਸਨ। ਪਹਿਲ ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਜੰਮੂ ਦੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਛੱਤੀ ਹੀ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ। ਫੇਰ ਸਿੱਖ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ੬ ਤੋਂ ੧੫ ਸਤੰਬਰ ਤਕ ਕਈ ਨਿੱਕੀਆਂ

ਮੋਟੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕਾਮਿਆਬ ਰਹੇ।^੧

ਸਿੱਖ ਦਿੱਲੀ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸੱਧਰ ਪੂਰੀ ਹੋਈ। ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕਾਮਿਆਬੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਚੁੰਕਿ ਵਧੇ ਹੋਏ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਜਨਰਲ ਨਿਕਲਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੋਪਾਂ ਰਤਾ ਅੱਗੇ ਵਧਾਈਆਂ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ਿਓਂ ਅਜਿਹੀ ਗੋਲਾ ਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਲਾਲ ਕਿਲੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤਕ ਹਿਲ ਗਈਆਂ। ਅੱਗੋਂ ਪੂਰਬੀਏ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਬੜਾ ਹੌਸਲਾ ਕਰ ਕੇ ਲੜੇ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਜਿਸ

ਦਿੱਲੀ ਉਤੇ
ਕਬਜ਼ਾ

ਦਾ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤਕ ਠਹਿਰ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਠ ਦੇਣ ਸਾਰ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜਨਰਲ

*C. T. Metcalfe, The Mutiny in Delhi, 1898, P. 68.

ਨਿਕਲਸਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

੧੬ ਤੋਂ ੧੯ ਸਤੰਬਰ ਤਕ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਲਾਲ ਕਿਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਹਮਾਯੂੰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲਈ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਤੇ ਬੇਗਮ ਜ਼ੀਨਤ ਮਹਿਲ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਕਪਤਾਨ ਹੁਡਸਨ ਨੇ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਇਲਾਹੀ ਬਖਸ਼ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਜਾ ਫੜਿਆ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਗ਼ਲ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਸੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਬੂ ਬਕਰ ਵੀ ਅਗਲੀ ਭਲਕ ਉਥੋਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਤਾਂ ਕਪਤਾਨ ਹੁਡਸਨ ਨੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਬੇਗਮ ਜ਼ੀਨਤ ਮਹਿਲ ਸਮੇਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਲਾਲ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਰਾਜਦੂਤ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੰਗੂਨ (ਬਰਮਾ) ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਜ਼ਿਲਾਵਤਨੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਦਿੱਲੀ ਛੱਡਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਗ਼ੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਪਾਹ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਪਰ ਕੌਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖ, ਜੋ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰਬੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲੇ ਸਨ, ਕਿੱਥੇ ਗਏ? ਕੀ ਉਹ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚ ਗਏ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਵਾਬ ਝਜਰ, ਰਾਜਾ ਬੱਲਬ ਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਰਈਸ ਦਾਦਰੀ ਨੂੰ ਫ਼ਾਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ

ਇਨਾਮਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਰਨੌਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ, ਬਾਵਲ ਕਾਟੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦਾਦਰੀ

ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਿਦਮਤਾਂ ਬਦਲੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਰਮਿਆਨੇ ਤੇ ਛੋਟੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਇਨਾਮਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ।

੬.

ਇਸ ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਗੜ੍ਹ ਲਖਨਊ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ*। ਹੁਣ ਦਿੱਲੀਓਂ ਹਟ ਕੇ ਬਾਗ਼ੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਲਖਨਊ ਵੱਲ ਹੀ ਉੱਲਰੀਆਂ।

*ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਲਖਨਊ ਦੀ ਜਿੱਤ

ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਵਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿਪਾਹ ਸਾਲਾਰ (ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ) ਸਰ ਕਾਲਿਨ ਕੈਂਪ ਬੈਲ ਕਾਫੀ ਗੌਰਾ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਕਲਕੱਤਿਓਂ ਆਇਆ । ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਗੋਰਖੇ ਰਾਣਾ ਜੰਗ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਨੇਪਾਲ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜੇ ।

ਬੰਬਈ ਤੇ ਭੂਪਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਤਾਜ਼ਾ ਦਮ ਫੌਜ ਆਈ । ਲਖਨਊ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਇਸ ਸਿਪਾਹ ਸਾਲਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਫਰ ੧੬ ਨਵੰਬਰ (੧੮੫੭) ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਜੁੱਧ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਗਰਮ ਹੋਇਆ । ਲਗਾਤਾਰ ਛੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਅੰਧਾ ਧੁੰਦ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਗੀ ਹਾਰੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਿੱਤੇ ।

ਲਖਨਊ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਯੂ. ਪੀ.) ਦੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਜੁਲਾਈ ਸੰਨ ੧੮੫੮ ਵਿਚ ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਤੇ ਫ਼ੌਰੁਖ਼ਾਬਾਦ ਵਲ ਵਧੀ । ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਦੇ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਫ਼ੌਰੁਖ਼ਾਬਾਦ ਨੂੰ ਫ਼ਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ।

ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸੂਬਾ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਸੀ. ਪੀ.) ਦੇ ਬਾਗੀਆਂ ਵਲ ਵੀ ਗਿਆ । ਸੂਬਾ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰਾਜਪੂਤ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਗੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ । ਆਰਾ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਕਰਨਲ ਫੈਟਰੇ ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਜਮੰਟ ਨੇ, ਜੋ ਉਥੇ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਭੇਜੀ ਗਈ ਸੀ, ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ । ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਇਧਰੋਂ ਨਵੀਂ ਫੌਜ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ

ਸੂਬਾ ਬਿਹਾਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਏ । ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੇ ਜਗਦੀਸ਼ ਪੁਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ, ਜੋ ਬਾਗੀਆਂ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਸਨ, ਚੋਖੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਹੱਲੇ ਵਿਚ

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਗੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਸੂਬਾ ਬਿਹਾਰ ਉਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਦਿੱਲੀ, ਲਖਨਊ, ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਸੀ. ਪੀ.) ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ ਬਾਗੀਆਂ ਦੇ ਆਖਰੀ ਗੜ੍ਹ ਸਨ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ੧੧ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉਤੇ ਬਾਗੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸੀ । ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਲੋਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰ ਹਯੂ ਰੋਜ਼ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ।

ਗਦਰ ਦਾ ਅੰਤ

ਉਸ ਨੇ ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੮੫੮ ਵਿਚ ਝਾਂਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਲਪੀ ਤੇ ਗੁਆਲੀਅਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਫਤਿਹ ਕੀਤੇ । ਰਾਣੀ ਝਾਂਸੀ, ਨਾਨਾ ਫਰਨਵੀਸ ਅਤੇ ਤਾਂਤੀਆ ਟੋਪੀ,

ਜੋ ਬਾਗੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਗੂ ਸਨ, ਇਸ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਬਾਕੀ ਕੁਝ ਆਗੂ ਦੇਸ

ਛੱਡ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂ ਦਬਾਏ ਜਾਣ ਤੇ ਰਾਜ-ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਦੀ ਉਹ ਮਹਾ-ਜੁਆਲਾ, ਜੋ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦੋ ਸਾਲ ਤੋਂ ਲੂਹ ਰਹੀ ਸੀ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਈ।

ਇਹ ਗਦਰ ਸਫਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਣ ਸਨ :
(੧) ਇਹ ਗਦਰ ਕੋਈ ਕੌਮੀ ਤਹਿਰੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਕੌਮ ਵਾਦ (Nationalism) ਦਾ ਜਨਮ ਅਜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। (੨) ਇਹ ਗਦਰ ਮਜ਼ਹਬ ਤੇ ਨਾਂ ਤੇ

ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਏਕਤਾ
ਅਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। (੩) ਇਸ ਗਦਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦਿੱਲੀ,
ਦੇ ਕਾਰਣ ਯੂ. ਪੀ., ਸੀ. ਪੀ. ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਸਰਦਾਰ, ਨਵਾਬ
ਅਥਵਾ ਰਾਜੇ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲਾਰਡ

ਡਲਹੌਜੀ ਨੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਅਥਵਾ ਸਰਦਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਖੋਹੀਆਂ ਸਨ, ਹੋਰ ਬਾਕੀ ਦਾ
ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। (੪) ਬਾਗੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਦੀ
ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ। (੫) ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਅੱਛੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ (੬) ਬਾਦ-
ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਅਗਾਹ ਵਧੂ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।

੧ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ ੧੮੫੮ ਨੂੰ, ਜਦ ਅਜੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਹੋਈ, ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਤੇ ਗਦਰ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ
ਅਤੇ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਵਲੋਂ ਇਕ ਐਲਾਨ ਨਿਕਲਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸਟ
ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਰਾਜ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ
ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ

ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਲਈ। ਇਸ ਸ਼ਾਹੀ ਐਲਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ
ਦਾ ਐਲਾਨ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਹੱਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਨੇ ਕੋਈ ਹੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ, ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਈਸ ਚਰਖਾਰੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰੀਵਾਂ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੁਆਲੀਅਰ ਅਤੇ
ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੈ ਪੁਰ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਆਮ
ਵਿਚ ਮੁਤਬੰਨਾ ਬਣਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ *।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਰਈਸਾਂ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਮੁਤਬੰਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ
ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜੇ ਤੇ ਰਈਸਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗਦਰ
ਤੋਂ ਜੋ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਖੁਲ੍ਹੇ ਭੁਲ੍ਹੇ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ
ਲੱਗ ਪਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜੋ ਕੁਦਰਤੀ ਵਖੇਵੇਂ ਸਨ ਉਹ ਇਸ ਗਦਰ ਵਿਚ
ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਆਉਣ
ਵਾਲੇ ੮੦ ਸਾਲਾਂ ਲਈ, ਪਕੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

*ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫਥ, ਰਾਜਗਾਨਿ ਪੰਜਾਬ (ਉਰਦੂ), ਸਫ਼ਾ ੩੦੯।

ਅੰਤਿਕਾ

ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ਰਮਾਨ

ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਇਕ ਫ਼ਰਮਾਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਿੱਛੇ ਸਫ਼ਾ ੪੬ ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਨਾਮ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਅੱਗ ਚੁਫੇਰੇ ਭੜਕੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਫ਼ਰਮਾਨ ਕਿਸੇ ਸੂਹੀਏ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਸਿੱਧਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਬੜੇ ਗੁਪਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੌਤੀ ਬਾਗ ਮਹਿਲ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਲਮਕਦੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ ਸੰਦੂਕੜੀ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਸੰਦੂਕੜੀ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਦੇ ਲਕਾਂ ਵਲੋਂ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਵੀ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸੰਦੂਕੜੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਪਾਇਆ ਗਿਆ, ਰੋਜ਼ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਜਾਂ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੋ ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਵੀ ਉਸੇ ਸੰਦੂਕੜੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੜੀ ਦੂਰਦੇਸ਼ੀ ਤੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਮਿਸਟਰ ਬਾਰਨਸ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਮਿਸਟਰ ਫੋਰਸੀਥ ਚੀਫ਼ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਪਾਸ ਅੰਬਾਲੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤਾਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਇਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਸੀ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਇਸ ਫ਼ਰਮਾਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਅਸਲ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:—

‘ਉੱਤਮ ਪਦਵੀ ਅਤੇ ਬਾਹਾਨਾ ਗੌਰਵ ਦੇ ਮਾਲਕ, ਸਾਡੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ, ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅਨੁਗ੍ਰਹ ਦੇ ਪਾਤ੍ਰ, ਉਪਕਾਰ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਨਾਮ। ਮਿਤੀ ੨੧ਵੀਂ ਰਮਜ਼ਾਨ

‘ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਲਬਾਂ ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ, ਆਓ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਬਚ ਸਕਾਂ। ਜੇ ਕਰ ਮੈਂ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ ?

ਵਰਤਮਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਢਹਿ ਜਾਣ ਅਤੇ ਵਧ ਰਹੇ ਇਨਕਲਾਬ ਸੰਬੰਧੀ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੜ੍ਹ ਹੀ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਡੇ ਅਨੁਗ੍ਰਹ ਕਾਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਭਗਤੀ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਸੱਜਿਤ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਸਾਡੇ ਖੁਸ਼ਰਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਵੋ।

ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੇਰੀ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਲੜਾਈ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਹੀਂ ਕੋਈ ਬਚਾਉ ਦੀ ਸੂਰਤ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹੋ ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਔਕੜ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬਿਨਾ ਦੇਰੀ ਦੇ ਇਸ ਬੁਲਾਵੇ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੋ*।

*ਪੰਜਾਬ ਰੀਕਾਰਡਜ਼, ੧੮੫੭ ਅਤੇ Cave Brown, Punjab & Delhi in 1857, I, PP. 224-25.

ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ

੧.

ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ

(੧੭੯੯—੧੮੬੨)

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਤੇ ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਦੂਜੀ ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰ ਚਲੀ, ਉਹ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਇਹ ਲਹਿਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਧਾਰਮਿਕ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਵਿਚੋਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਿਚ

ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤੱਬ ਸੀ।

ਪ੍ਰਾਕਥਨ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਹ ਲਹਿਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਸ਼-ਸੇਵਾ ਦੀ ਉਮੰਗ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਨੇ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦੱਖਿਆ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮਿਤ੍ਰ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਜੋ ਦੌਰ ਕਮਾਏ ਸਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਰੱਖੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਚਾਹੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਿਕਲਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਸ ਅਸੂਲ ਤੋਂ ਕਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਹਟੇ।

‘ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ’ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ‘ਕੂਕੇ’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਕੂਕਾਂ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ—‘ਕੂਕ ਮਾਰਨਾ’। ਨਾਮਧਾਰੀਏ ਚੂੰਕਿ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਭਿਆਸੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ

ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਲੋਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕੂਕਾਂ ਵੀ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ

ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਾਂ

ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਕੂਕੇ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਅਸਲ

ਕੂਕੇ

ਨਾਮ ਨਹੀਂ—ਸਿਫ਼ਤੀ ਨਾਮ ਹੈ ਤੇ ਅਸਲ ਨਾਮ ‘ਨਾਮਧਾਰੀਏ’ ਹੀ ਹੈ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਇਹ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ

ਰਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਗਹਿਰੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ : (੧) ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ (੨) ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ।

ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡ ਹਜ਼ਰੋ (ਮਰਦਾਨ) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਿਸ਼ੌਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ੧੮੫੬ ਬਿ: (ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ ੧੭੯੯ ਈ:) ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਸਰਵਾਲਾ (ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿੰਡ ਛੋਈ) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਸੀ*। ਆਪ ਜਾਤਿ ਦੇ ਅਰੋੜੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਪੁਤ੍ਰ ਹੋਰ ਸੀ। ਉਹ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਡਰਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਦ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸੁਭਾਉ ਤੋਂ ਸਾਧੂ-ਵ੍ਰਿਤੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨੀ, ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਤੇ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਗੇ ਰਹਿਣਾ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿੱਤ ਕ੍ਰਿਯਾ ਸੀ।

ਮੁੱਢਲੀ
ਅਵਸਥਾ

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੮੮੮ (ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ ੧੮੨੮ ਈ:) ਵਿਚ ਹਜ਼ਰੋ (ਮਰਦਾਨ) ਜਾ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੀਗੇ ਨਾਲ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਛੱਡ ਕੇ ਹਜ਼ਰੋ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਹਜ਼ਰੋ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਭਗਤ ਸਾਈਂ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਨਾਮੀ ਇਕ ਉੱਘੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਤੇ ਜਾਤਿ ਦੇ ਕਲਾਲ ਸਨ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰੋ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਰਤੱਬ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਵੇਚਣ ਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਲਿਵ ਸਾਈਂ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਅਨੰਨ ਭਗਤ ਸਨ। ਹਜ਼ਰੋ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਮੇਲ ਫੇਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸਨੇਹ-ਭਾਵ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਈ ਵੇਰ ਸਾਈਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ

ਸਾਈਂ ਜਵਾਹਰ
ਮੱਲ ਨਾਲ
ਮਿਲਾਪ

*ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛੇਵੀਂ ਛਾਪ, ਸਫ਼ਾ ੧੦੭੩; ਭਾਈ ਕਾਲੂ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (੧੯੧੪), ਸਫ਼ਾ ੯; ਸੰਤ ਇੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ ਦੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਫ਼ਾ ੧ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਤਿਥੀ ਫੱਗਣ ਸੁਦੀ ੧੫, ਸੰ: ੧੮੪੧ ਬਿ: (ਸੰਨ ੧੭੮੩ ਈ.) ਹੈ।

†ਸੰਤ ਇੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਫ਼ਾ ੯; ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਫਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (੧੯੬੦), ਨਵੇਂ ਵਾਧੇ, ਸਫ਼ਾ ੯੩, ਕਾਲਮ ੧ ਪਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਈਂ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲੇਖਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ । ਇਸ ਸਤਿਸੰਗ ਤੋਂ ਦੁਪਾਸੀਂ ਬੜਾ ਲਾਭ ਪੁੱਜਾ ।

ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਦੀ ਲਿਵ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਮਰ ਵਢੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਇਹ ਲਿਵ ਹੋਰ ਵੀ ਪਕੇਰੀ ਹੋਈ, ਨਾਮ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਨਾਮ-ਅਭਿਆਸੀ ਜਿਗਿਆਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ । ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਕੰਮ, ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿ ਗਿਆ । ਹਰ ਸਮੇਂ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਆਉਣ ਲੱਗੇ । ਅੱਗੋਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੀ :

ਸਤਿਸੰਗ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼
ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣਾ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਦੁਖਾਉਣਾ, ਭੁੱਲ ਕੇ ਵੀ ਕੋਈ ਪਾਪ-ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ; ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ, ਦਸਾਂ ਨੌਹਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਉਣਾ ਤੇ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣਾ ।'

ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਹੋ ਪੰਥਕ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਲਗਨ ਸੀ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਗਤ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਹਜ਼ਰੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਧਰਮ ਸਾਲਾ ਵਿਚ ਕਥਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਸੰਗਤ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਆਉਣ ਲੱਗੀ । ਬਾਬਾ ਜੀ ਕਥਾ ਦਾ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ
ਪਰਵਾਹ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ । ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਤ-ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ । ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿੰਡ

ਜੇਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਭਾਈ ਧਨੀ ਰਾਮ ਤੇ ਹਜ਼ਰੇ ਨਿਵਾਸੀ ਭਾਈ ਗੁਮਾਨੀ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ* ।

ਸੰਨ ੧੮੩੮ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਨਵਾਂ ਰੁਖ ਪਲਟਿਆ ਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਏ । ਇਸ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਮੀ ਇਕ ਫੌਜੀ ਸਿੰਘ ਸਨ । ਇਹ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਅਰਾਈਆਂ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ । ਸੰਨ ੧੮੩੮ ਵਿਚ ਜਦ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਪਿਸ਼ੌਰ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਤਾ ਕੌਰ ਨੇ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਲਟਨ ਸਮੇਤ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ । ਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਪਲਟਨ ਵਿਚ

*ਸੰਤ ਇੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਸਫ਼ੇ ੨੬, ੩੨ ਤੇ ੫੯ ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ । ਪਿਸ਼ੌਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ
 ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਹੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ
 ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਸੁਣੀ ਭੇ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ
 ਹਜ਼ਰੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ । ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
 ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲੇ ਤੇ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਬਾ
 ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਉਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਤੇ ਨਾਮ-ਦਾਨ
 ਲੈ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀਏ ਬਣ ਗਏ । ਇਹੋ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ
 ਦੇ ਮੋਢੀ ਹੋਏ ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਜ਼ਰੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ
 ਚਿਣਗ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤੇ । ਪਿੱਛੋਂ ਹਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਰਵਾਹ ਠੀਕ ਉਸੇ
 ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗ ਭਗ ੨੨ ਵਰ੍ਹੇ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ । ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਕ ਵੇਰ ਫੈਰ ਗਾਲਬਨ
 ਸੰਨ ੧੮੫੫-੫੬ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰੇ ਗਏ
 ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ,
 ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ
 ਨੇ ਕਈ ਰੰਗ ਬਦਲੇ । ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ

ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ
 ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ, ਪਿੱਛੋਂ ੧੮੫੭
 ਦਾ ਗ਼ਦਰ ਵੀ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਤੇ ਬਾਗ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀ ਪਿਸ਼ੌਰ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ
 ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਡਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ । ਇਹ ਸਭ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਖੇਡ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ
 ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ-ਸੁਣਿਆ; ਪਰ ਅਣਡਿੱਠ ਜਿਹਾ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਤੇ
 ਆਪ ਸਦਾ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹੇ ।

ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਿਥ ਹੋ ਗਏ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ-
 ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੋ ਸਨ: ਖਾਨਦਾਨੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਭਾਈ
 ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ
 ਜੀ ਹਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ
 ਦੇਹਾਂਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦ੍ਰ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਅਰਾਈਆਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ
 ਥਾਪਿਆ । ਮਿਤੀ ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ੧੫ ਸੰਮਤ ੧੯੧੯ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (ਮੁਤਾਬਿਕ
 ਸੰਨ ੧੯੬੧ ਈ:) ਨੂੰ ੬੩ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ
 ਹੋਇਆ ।

ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ 'ਨਾਮ-ਅਭਿਆਸੀ ਜਿਗਿਆਸੀ
 ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਹੁਤਾ ਗੁਪਤ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਉਹ ਬੜੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ
 ਉੱਚੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਸਤਿਪੁਰਸ਼ ਸਨ ਇਸ ਲਈ 'ਗੁਰੂ', 'ਸਾਧ', 'ਸੰਤ' ਅਥਵਾ 'ਮਹਾਤਮਾ'

**'ਭਾਈ' ਸਬਦ
ਨਾਲ ਪਿਆਰ**

ਕਹਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਗੁਰਸਿਖਾਂ
ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਭਾਈ' ਕਹਾਉਣਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ।
ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ
ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਕ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਤ੍ਰ ਹੈ, ਜੋ ਅੰਤ ਸਮੇਂ

ਤੋਂ ਕਈ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਮ ਸਨੇਹੀ ਭਗਤ ਸਾਈਂ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਜੀ ਨੂੰ
ਲਿਖਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਪਤ੍ਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਹਨ :

ੴ ਓ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸ੍ਰੀ ਸਰਬ ਉਪਮਾ ਯੋਗ । ਸ੍ਰੀ ਸਗਲ ਗੁਣ
ਨਿਧਾਨ ॥ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ॥ ਉਜਲ ਦੀਦਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਈਂ
ਜੀ ਜਵਾਹਰ ਮਲ ਪਾਸੇ ਲਿਖਤੁਮ ਹਜਰੇ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਜੀ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਕੀ ਅਧੀਨਗੀ
ਵਾਚਣੀ ।'.....

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜਾ ਉਦਾਹਰਣ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਤ ਇੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ
ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਹੈ । ਪਿੰਡ ਸਰਵਾਲੇ ਦੇ ਉਸ ਘਰ ਨੂੰ, ਜਿੱਥੇ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ
ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਲੋਕੀ ਅਜ ਤੀਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਨਾਉਂ ਤੋਂ
ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਨ* । ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ' ਸਨ, ਆਪਣੇ
ਆਪ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਜਾਂ 'ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ' ਨਹੀਂ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ ।

ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਸੀਹਰਫ਼ੀ
ਪੱਥਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਵਿਚ ਸੰਨ ੧੮੬੯ ਈਸਵੀ ਦੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ਸਰਦਾਰ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ 'ਪਛਮ'
ਤੇ ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੋੜਾ (ਜਾਲੰਧਰ) ਪਾਸੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਪੋਥੀ ਸਰਧਾ
ਪੂਰਨ' ਹੈ ਤੇ ਕਵੀ ਸ਼ੌਕਾ ਰਾਮ ਹਜਰੇ ਨਿਵਾਸੀ ਦੀ ਲਿਖੀ
ਹੋਈ ਹੈ । ਕਵੀ ਚੁੰਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ
ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਹਜਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ
ਲਗਵਾਈ ਹੋਈ ਖੂਹੀ ਤੇ ਬਾਗੀਚੀ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤੇ

**ਗੁਣ, ਕਰਮ
ਤੇ ਸੁਭਾਉ**

ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿੱਤ-ਕ੍ਰਿਆ ਉਤੇ ਵੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ । ਇਹ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਇਸ
ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਲਿਖਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਅੰਤਿਕਾ ਦੇ ਤੌਰ
ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ੴ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੀ ਲਿਖਤੇ ॥
ਰੱਬ ਮੇਹਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਤੇੜ ਚਾੜ੍ਹੇ,
ਬੈਂਤ ਜੋੜ ਸੁਣਾਵਾਂ ਸਿਤਾਬ ਲੋਕੋ ।

†ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ), ੫ ਦਸੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੯੪੦, ਸਫ਼ਾ ੩, ਕਾਲਮ ੨ ।

*ਸੰਤ ਇੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਸਫ਼ਾ ੧ ।

ਕਰਾਂ ਸਿਫਤ ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀ,
 ਹਰਫ਼ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ ਸ਼ਰਾਬ ਲੋਕੋ ।
 ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਹ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲੈਂਦੇ,
 ਸਿਫਤ ਜੋਤਨਾ ਕਰਾਂ ਸਵਾਬ ਲੋਕੋ ।
 'ਸ਼ੋਕਾ ਰਾਮ' ਭੋਰਾ ਜਾ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕੇ,
 ਨਜ਼ਰ ਆਂਵਦੇ ਫੁਲ ਗੁਲਾਬ ਲੋਕੋ ॥ ੧ ॥
 ਜਾਂਦੇ ਰੋਜ਼ ਪ੍ਰਭਾਤ ਨੂੰ ਖੂਹੀ ਉਤੇ,
 ਆਵਣ ਧਰਮ ਸਾਲਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ।
 ਪੜ੍ਹਨ ਪੋਥੀਆਂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਣਾਇ ਕੇ ਜੀ,
 ਸਮਝਾਂਵਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ।
 ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤਉਰ ਫ਼ਕੀਰੀ ਹੈ ਜੀ,
 ਤੁਸੀਂ ਸੁਣੋ ਲੋਕੋ (ਜ਼ਰਾ) ਧਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ।
 ਗਲ ਕਰਨ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਤੇ ਕਿਰਨ ਮੋਤੀ,
 'ਸ਼ੋਕਾ ਰਾਮ' ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਗੁਮਾਨ ਕਰ ਕੇ ॥੨॥
 ਉਠ ਧਰਮ ਸਾਲੋਂ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤੇ,
 ਘਰ ਆਂਵਦੇ ਨੀ ਭੋਜਨ ਪਾਵਣੇ ਨੂੰ ।
 ਵੀਹ ਤ੍ਰੀਹ ਜਿਗਿਆਸੀ ਤਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ,
 ਰਾਹੇ ਰਾਹ ਜੇ ਕਾਰ ਬੁਲਾਵਣੇ ਨੂੰ ।
 ਲੋਕੀ ਦੇਖ ਕੇ ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਨੀ,
 ਨਹੀਂ ਵਾਰ ਮਿਲਦੀ ਚਰਨ ਚਾਵਣੇ ਨੂੰ ।
 'ਸ਼ੋਕਾ ਰਾਮ' ਜਿਗਿਆਸੀ ਬੇਅੰਤ ਉਸ ਦੇ,
 ਨਹੀਂ ਰਾਹ ਮਿਲਦਾ ਲੰਘ ਜਾਵਣੇ ਨੂੰ ॥੩॥...
 ਜਾਹਗਾ ਦਰੁਸਤ ਕਰਵਾਇ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ,
 ਬੈਠਕ ਬਾਗ ਦੇ ਵਿਚ ਬਣਾਉਂਦੇ ਨੀ ।
 ਦਿਨੇ ਰਾਤ ਜਿਗਿਆਸੀ ਜੋ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ,
 ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਇ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਨੀ ।
 ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਤੁਕ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇ,
 ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਨੀ ।
 'ਸ਼ੋਕਾ ਰਾਮ' ਆਖੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ;
 ਜੋ ਮੁਰਾਦ ਮੰਗਣ ਸੋਈ ਪਾਉਂਦੇ ਨੀ ॥ ੬ ॥
 ਹੁਕਮ ਭਾਈ ਦਾ ਸਭ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਦੇ,
 ਸ਼ਹਿਰਦਾਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਹੋਰ ਲੋਕੋ ।

ਜੇੜੀ ਗਲ ਮੋਹਿ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ,
 ਸੋਈ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਫਿਲਫੁਰ ਲੋਕੋ ।
 ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਸਾਰੇ ਹਿਕਾ ਜਏ,
 ਕਿਹਾ ਸੰਤ ਫਕੀਰ ਤੇ ਚੋਰ ਲੋਕੋ ।
 'ਸ਼ੋਕਾ ਰਾਮ' ਆਖੇ ਮੈਂ ਕੀ ਸਿਫਤ ਲਿਖਾਂ,
 ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੈ ਚੰਗਾ ਤਉਰ ਲੋਕੋ ॥ ੭ ॥
 ਤਉਰ ਭਾਈ ਦਾ ਹੈ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲੋਕੋ,
 ਤੁਸੀਂ ਵੇਖ ਲਉ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ।
 ਨਿਤ ਜਾਂਵਦੇ ਬਾਗ ਦਾ ਸੈਲ ਕਰਨੇ,
 ਭਾਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ।
 ਬਾਗਵਾਨ ਤੇ ਟਹਿਲੀਏ ਭਾਈ ਦੇ ਜੀ,
 ਆਣਨ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਡਾਲੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ।
 'ਸ਼ੋਕਾ ਰਾਮ' ਰਵੇਲ ਤੇ ਚੰਬਾ ਮਰੂਆ,
 ਰੰਗ ਰੰਗ ਦੇ ਫੁੱਲ ਨਿਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ॥੮॥...
 ਵੇਲੇ ਸਾਝ ਦੇ ਭਾਈ ਜੀ ਘਰ ਆਏ,
 ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਲੰਘ ਵਿਛਾਉਂਦੇ ਨੀ ।
 ਪਲੰਘ ਉਤੇ ਤਲਾਈ ਵਿਛਾਇ ਕੇ ਜੀ,
 ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਤੇ ਬਹਾਉਂਦੇ ਨੀ ।
 ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਤ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਜੀ,
 ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਨੀ ।
 'ਸ਼ੋਕਾ ਰਾਮ' ਸਾਰੰਗੀ ਤੇ ਕੈਂਸੀਆ ਜੀ,
 ਜੋੜੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਨਾਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਨੀ ॥੧੧॥

ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗੀਆਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ
 ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ
 ਸਨ । ਮਲਿਆਰ ਗੋਤ ਦੀ ਇਕ ਮੁਸਲਿਮ ਸੱਯਦਾਨੀ ਭੇ
 ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬੜੀ ਦਿਲੀ
 ਮੁਸਲਿਮ
 ਸ਼੍ਰਧਾਲੂ
 ਅਕੀਦਤ ਰਖਦੇ ਸਨ ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ

(੧੮੧੫-੧੮੮੫)

ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਆਗੂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਮਤ ੧੮੭੨ ਬਿ. (ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ ੧੮੧੫ ਈ:) ਨੂੰ ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਅਰਾਈਆਂ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਜਨਮ

ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਪੁੱਤ੍ਰ ਹੋਰ ੧੮੧੬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਨਾਮ

ਬੱਧ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਗੱਦੀ ਮਿਲਣ ਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਸੰਨ ੧੮੨੨ ਈ: ਵਿਚ ਜਦ ਅਜੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਸਾਂ ਸੱਤਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਹੀ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਉਂ ਮਾਈ ਜੱਸਾਂ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ੨੦—੨੧ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ, ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੋਂ, ਜੋ ਕਿ ਨਾਮ-

ਵਿਆਹ ਤੇ
ਵਿੱਦਿਆ

ਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਬੜੀ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖ-ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਲਮ ਟਿਕਾ ਕੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ੧੮੬੪ ਈ: ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਗਏ ਤੇ ਕੌਰ ਨੇ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਲਟਨ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ੨੨ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਆਪ ਨੇ ਜਮਾਦਾਰ ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ ਰਾਇਪੁਰੀਏ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ, ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ, ਕੀਤੀ।

ਲਾਹੌਰ ਫੌਜ ਵਿਚ

ਲਾਹੌਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਾਬਾ ਜਮੀਅਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਜੋ ਬੜਾ

ਮੁਧਾਲੂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਬੜੀ-ਦੇਰ ਤਕ ਆਪ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸੰਮਤ ੧੮੬੫ ਬਿ: (ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ ੧੮੩੮) ਵਿਚ ਕੌਰ ਨੇ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ੌਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਫੌਜ ਦੇ

ਨਾਲ ਪਿਸ਼ੌਰ ਗਏ । ਹਜ਼ਰੋ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ
ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬੜੇ ਉੱਘੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸਨ । ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦੀ ਉਪਮਾ ਸੁਣੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜਮੀਅਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ
ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਗਏ । ਏਥੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ
ਨਾਲ ਮੇਲ ੨੫ ਸੱਜਨਾਂ ਸਮੇਤ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ
ਛਕਿਆ ਤੇ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਲਿਆ ।

ਹਜ਼ਰੋ ਤੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਪਿਸ਼ੌਰ ਪੁਜਣ ਸਾਰ ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਜਾਣੋ ਬਾਬਾ ਰਾਮ
ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਨੇ ਲਗਭਗ ਛੇ
ਵਰ੍ਹੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫੇਰ ਸੰਨ ੧੮੪੪ ਵਿਚ, ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ
ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਰਾਜ-ਕਰ ਵਸੂਲਣ ਵਾਸਤੇ ਜੰਮੂ ਉਤੇ
ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਆਪ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਉਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਅਲਹਿਦਗੀ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਫੇਰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਦਸਾਂ
ਨੌਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਲਗੇ । ਸਰਕਾਰ
ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਆਪ ਨੇ ਕਿਉਂ ਛੱਡੀ, ਇਸ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਪਤਾ
ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਦੀ ਦੁਫੇੜ ਤੇ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਦੇਸ਼-ਕੌਮ ਦੀ ਤਬਾਹੀ
ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ।

ਸੰਨ ੧੮੪੭ ਈ: ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭੈਣੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ
ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭਿਆ ਤੇ ਅਭਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ । ਇਸ ਤੋਂ
ਪਿੱਛੋਂ ਗ਼ਾਲਬਾਨ ਸੰਨ ੧੮੫੫-੫੬ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਫੇਰ ਹਜ਼ਰੋ
ਗਏ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ । ਇਸ ਯਾਤ੍ਰਾ
ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜਾ ਕੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਆਗੂ ਬਾਬਾ
ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲੇ ਸਨ । ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਇਸ ਸਮੇਂ
ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ । ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੋ
ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ ਤੋਂ ਡਿਗ ਚੁਕੇ ਸਨ ਤੇ ਮਨਮਤਾਂ
ਵਿਸਾਖੀ ਸੰਨ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ
੧੮੫੭ ਦਾ ਪਏ ਸਨ, ਮੁੜ ਸੁਧਾਰਨਾ ਤੇ ਸੱਚੇ ਸਿੰਘ ਬਣਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ
ਇਕੱਠ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ੧ ਵਿਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੮੧੪ ਬਿਕ੍ਰਮੀ
(ਮੁਕਾਬਿਕ ਸੰਨ ੧੮੫੭) ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਅਜਾਈਆਂ ਵਿਚ

ਇਕ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਲਾਭ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨੈਣਾ ਸਿੰਘ ਬਰਿਆਹ,
ਬਾਬਾ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਚੱਕ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਬੋਹਰ ਵਾਲੇ ਨੇ ਆਪ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ
ਛਕਿਆ । ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਿੰਘ ਸਨ ਜੋ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ।

ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰੋਧ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ

ਰਾਜ—ਵਿਦ੍ਵੇਹ ਦਾ ਝੰਡਾ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੂੰਕਿ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਖੁਦ ਨਾਮ ਜਪਣਾ, ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਤੇ ਜੇ ਵਿਹਲ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਨਾਮ—ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਦੂਰ-ਨੇੜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਹੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤੱਬ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਧੁਨ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਨ ੧੮੬੧ ਈ: ਵਿਚ ਅਧਕੁੰਭੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਰਿਦੁਾਰ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਸੰਨ ੧੮੬੨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸਾਖੀ* ਦਾ ਗੁਰਪੁਰਬ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਜੋ ਉਹ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਨਿਰਾ ਕਹਿਣ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਦ ਕਮਾਉਂਦੇ ਵੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਉਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਗਹਿਰਾ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਸੰਨ ੧੮੫੭

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ
ਵਿਸਾਖੀ, ਸੰਨ
੧੮੬੨

ਤੋਂ ੧੮੬੨ ਤਕ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣੇ। ਸੰਨ ੧੮੬੨ ਈ: ਵਿਚ ਜਦ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਏ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸੰਗਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਇਸ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਡਰੇ।

ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੋਸ਼ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿ ਕਿਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਫ਼ਿਸਾਦ ਹੀ ਨਾ ਉਠ ਖੜਾ ਹੋਵੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਏ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਣ ਤੇ ਹੋਰ ਫ਼ਿਸਾਦ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਪ੍ਰਸਾਦ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਅਰਦਾਸਾ ਸੁਧਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ। ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਇਸ ਬਿਨਾ ਉਤੇ ਕਿ ਜਦ ਨਾਮਧਾਰੀਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਸਤਾਰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਲਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੇਸ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ

ਇਲਾਵਾ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਲਾਮ ਅਰਦਾਸਾ ਬੰਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਖਾਣੇਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗੁ ਕੱਛਾਂ ਪਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਗੋਂ

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਬੜੇ ਠਰ੍ਹਮੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ :—

*ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ 'ਆਲਿਮ' ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸਾਖੀ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਦੀਪਮਾਲਾ ਠੀਕ ਹੈ। (ਦੇਖੋ, ਜੁਗ ਪਲਟਾਉ ਧਤਿਗੁਰੂ, ਸਫ਼ਾ ੪੧), ਪਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਾਲ ੧੮੬੩ ਈ: ਲਿਖਿਆ ਹੈ। (ਦੇਖੋ, ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ, ੧੯੪੬, ਸਫ਼ਾ ੪੭)

‘ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਅਰਦਾਸ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੋ ! ਯਥਾ ਯੋਗ ਜੋ ਤਨਖਾਹ ਲਾਵੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਥ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਨਾ ਪਾਓ । ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਾਸ ਹਾਂ । ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੇ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਾਯਾ ਹੈ ।’

ਇਹ ਉੱਤਰ ਬਤਾ ਸਾਫ਼ ਸੀ, ਪਰ ਪੁਜਾਰੀ ਨਾ ਮੰਨੇ । ਛੇਕੜ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ ਅਤੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਜੋ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ, ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਰਤਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਆਏ ।

ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਤੋਂ ਫਾਰਿਗ ਹੋ ਕੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੱਗੇ ਚਲੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਚਾਣਕ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਖਬਰ ਪਹੁੰਚੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ਚੂਹੜਕਾਣਾ, ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੇ-ਹਏ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚੇ । ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ

ਸਲਾਹ ਹਜਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਏਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ
 ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੋਂ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਗਤਿ ਸਮੇਤ ਹਜਰੇ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ
 ਵਾਪਸੀ ਮਿਲੇ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਫੁੱਲ (ਅਸਥੀਆਂ)
 ਹਰਿਦੁਾਰ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ* । ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੋਂ ਪਿੱਛੇ ਵਲ ਵਾਗਾਂ ਮੋੜੀਆਂ ਤੇ ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣ ਵਲ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੈਣੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ।

†ਦੇਖੋ, ਸਤਿਜੁਗ ਦਾ ਬਸੰਤ-ਅੰਕ, ਸੰਮਤ ੧੯੯੬, ਸਫ਼ਾ ੪੩, ਕਾਲਮ ਪਹਿਲਾਂ ।

*ਕਵੀ ਸ਼ੌਕਾ ਰਾਮ, ਸੀਹਰਫੀ ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੀ, ਸੰਮਤ ੧੯੨੬, ਬੈਂਤਾਂ ੩੫ ਤੋਂ ੪੫ ਤਕ ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਦਿ-ਅੰਤ

(੧੮੬੮—੧੮੭੨)

ਇਹ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਾਲ ਸੀ। ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ
ਜੀ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਣ
ਲੱਗੇ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਹੋਇਆ।
ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ
ਤੋਂ ਰਹੁ-ਰੀਤੀ ਸੰਤ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਨਾਮਧਾਰੀ
ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ

ਕੇਵਲ ੧੩ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਨਾਮ ਭਾਈ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ
ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ (ਨੰਦੇੜ-ਦੱਖਣ) ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ
ਸਹੀ ਸਹੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਲਿਖ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਰਣ ਇਸ ਹੁਕਮ
ਦੇਣ ਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ), ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ (ਅਨੰਦਪੁਰ),
ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ (ਬਿਹਾਰ) ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ
ਮਨਮਤੀਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ
ਸਾਹਿਬ (ਦੱਖਣ) ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ
ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਮਰਯਾਦਾ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਕਾਇਮ ਸੀ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮੱਤ
ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅਜੇ ਉਥੇ ਤਕ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਚਿਰ
ਪਹਿਲੋਂ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ (ਬਿਹਾਰ) ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਛੇਰ ਸੀ,
ਪਰ ਜਦ ਤੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹ ਮਰਯਾਦਾ
ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ*। ਭਾਈ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ
ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਉਥੋਂ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਲਿਖ ਕੇ ਲਿਆਇਆ।
ਫੇਰ ਉਹੋ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰੀ ਗਈ।

ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਨਿਯਮ ਕਾਇਮ
ਕੀਤੇ; ਉਹ ਇਹ ਸਨ 'ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਮਨ ਘੜਿਤ

†ਕਹਿਓ 'ਜਾਹੁ ਸ੍ਰੀ ਅਬਿਚਲ ਨਗਰੀ। ਦਸਮੇਸ਼ੁਰ ਕੀ ਰੀਤੀ ਸਗਰੀ।

ਕੁਝਕੁ ਰੋਜ਼ ਰਹਿ ਕਰ ਤਹਿ ਭਾਈ। ਲਿਖ ਲਿਆਵੋ ਰੀਤੀ ਸਮੁਦਾਈ।

(ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ, ਦੂਜੀ ਛਾਪ, ਸਫ਼ਾ ੨੬)

*Calcutta Review, 1881, p. 163.

ਰੱਬ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਚੋਰੀ ਜਾਰੀ ਦੇ ਬਦ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ, ਝੂਠ ਨਹੀਂ
ਬੋਲਣਾ; ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ, ਲੜਕੀ ਨਹੀਂ
ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਮਾਰਨੀ, ਵੱਟੇ ਦਾ ਸਾਕ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਧੀ ਦਾ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ
ਦੇ ਨਿਯਮ ਲੈਣਾ, ਬਾਲ-ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਕਰਨਾ, ਦਾਜ-ਦਹੇਜ਼
ਦੇਣਾ-ਲੈਣਾ ਨਹੀਂ; ਪੰਜ ਕਕਾਰ (ਕੰਘਾ, ਕੱਛ, ਕੜਾ;

ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਤੇ ਕੇਸ) ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਰੱਖਣੀ, ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣਾ, ਗਊ-ਗਰੀਬ
ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ, ਉੱਨ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਹਿਰਨੀ, ਰੱਜ ਸਕੇਸੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ, ਸਿੱਧੀ
ਦਸਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹਣੀ, ਸ੍ਰਦੇਸੀ ਖੱਦਰ ਪਹਿਰਨਾ, ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ,
ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਰਜ਼ੀ ਦਾਵਾ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ, ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਾਜ਼ੀ ਭੇਂ
ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਕਰਨਾ; ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਬੇੜਨੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਤੇ ਸਦਾ
ਪਵਿਤ੍ਰ ਰਹਿਣਾ, ਆਦਿ । ਇਹ ਨਿਯਮ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ
ਇਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਫ਼ ਪਏ ਝਲਕਦੇ ਹਨ ।

ਇਹ ਅੰਦਰਲੀ ਪਕਿਆਈ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਨੀਂਹ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ
ਉਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਮਹਿਲ ਉਸਾਰਿਆ ।
ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਉਤੇ ਖੁਦ ਚੱਲੇ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ

ਸਮਾਜਿਕ
ਸੁਧਾਰ

ਨੂੰ ਚਲਾਇਆ । ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਨੰਦ-
ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੋਰੀ, ਵਿਧਵਾ-ਵਿਆਹ ਦੀ
ਬੰਦਸ਼ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੜਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ

ਮਨਮਤੀਏ ਸਿੱਖ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਧਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਗਏ । ਬਹੁਤੇ
ਸਿੱਖ, ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੇਜ਼ਾਰ ਸਨ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਛੱਟ ਲਾਹ ਦੇਣਾ
ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ । ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਤਨੇ
ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ* ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਨਿਕਲ ਆਏ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ
ਆ ਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਬਣ ਗਏ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਮਧਾਰੀਏ ਵਧਣ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ
ਲਹਿਰ ਦੀ ਡਾਢੀ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ ।

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਲਵੇ ਤੇ ਫੇਰ
ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ । ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਖਿੱਚ ਤੇ
ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਾਕਤ ਸੀ । ਆਪ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਣ ਰੱਖਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ
ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਾ
ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ । ਕਿਸੇ ਨਾਮਧਾਰੀਏ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ
ਸੀ । ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਅਦਾਲਤ ਕਾਟਿਮ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ

*ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ, ਤਾਰੀਖਿ ਪਟਿਆਲਾ (ਉਰਦੂ), ੧੮੭੮, ਸਫ਼ਾ ੬੪੫ ।

ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
ਨਾਲ
ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ

ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਗੜੇ ਟਿਥੇੜੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਇਸ ਲਈ ਕਚਹਿਰੀਆਂ,
ਦੇ ਖਰਚ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਘੱਟ ਗਏ। ਇਹ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ
ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰੀ ਏਥੋਂ ਤਕ ਵਧੀ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀਏ ਰੇਲ ਗੱਡੀ
ਵਿਚ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜੇ ਨਵੀਂ ਹੀ ਚੱਲੀ ਸੀ, ਸਫ਼ਰ
ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕੇ ਗਏ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ
ਡਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਿਤਨੇ ਦਲੇਰ ਤੇ ਕੌਮ-ਉਸਾਰੂ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ
ਸਨ, ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ
ਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਦੁਵੱਲੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ
ਅਨਮਤੀ ਦੇ ਮਨਮਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੀ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ
ਦੁਪਾਸੀ
ਜਦੋ-ਜਹਿਦ
ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ
ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਲੁਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਭੁਲੇ ਹੋਏ
ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ।

ਮਨਮਤੀਆਂ ਜਾਂ ਅਨਮਤੀਆਂ ਦੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਵਹਿਮਾਂ ਦਾ ਡਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ
ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ : 'ਮੜ੍ਹੀ ਮਸਾਣੀ ਢਾਹਿ ਕੇ
ਕਰ ਦਿਓ ਮਦਾਨਾ।' ਸੋ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਪੀਰਾਂ-ਫਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ
ਕਬਰਾਂ ਤੇ ਸਮਾਧਾਂ ਢਾਹੀਆਂ ਗਈਆਂ; ਪੀਰ ਖ਼ਾਨਿਆਂ ਦੇ ਗੁੰਬਜ਼ ਤੋੜੇ ਗਏ; ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ
(ਚੇਚਕ) ਦੇ ਥਾਨ ਮਿਸਮਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ; ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ

ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਕਬਰਾਂ
ਢਾਹੁਣੀਆਂ

ਸ਼ਿਵ-ਲਿੰਗ ਤੇ ਨੰਦੀ ਬੈਲ ਦੇ ਬੂਤ ਭੰਨੇ ਗਏ। ਇਸ ਦੌਰੇ
ਵੱਡੇ ਤਰੱਦਦ ਤੇ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬਰਾਂ, ਮੜ੍ਹੀਆਂ-
ਮਸਾਣੀਆਂ ਜਾਂ ਦੇਵ-ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ,

ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡਰ ਦਿਲਾਂ ਉਤੋਂ ਲਾਹ ਦੇਣ। ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੜ੍ਹੀਆਂ-
ਮਸਾਣੀਆਂ ਤੇ ਕਬਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਢਾਹ-ਭੰਨ ਬਦਲੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਕਈ ਸਜ਼ਾਵਾਂ
ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਜੁਰਮਾਨੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ*।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ
ਕੌਮ-ਉਸਾਰੂ
ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ
ਟੱਕਰ ਲਈ ਉਹ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ : (੧) ਸਰਕਾਰ
ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ, (੨) ਸਿੱਖਾਂ
ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਘਟਨ ਅਤੇ (੩) ਫੌਜੀ ਪੁਨਰ ਜੀਵਨ ਦਾ

*ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ, ਤਾਰੀਖਿ ਪਟਿਆਲਾ (ਉਰਦੂ) ੧੮੭੮, ਸਫ਼ੇ ੬੪੮-੪੯;
ਸਤਿਜੁਗ ਦਾ ਬਸੰਤ-ਅੰਕ, ਸੰ: ੧੯੮੬, ਸਫ਼ੇ ੩੯, ੪੦ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਭੰਡਾ ਸਿੰਘ
ਕ੍ਰਿਤ ਕ੍ਰਿਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ, ਸੰਨ ੧੯੪੬, ਸਫ਼ੇ ੬੮-੬੯।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਅਹਿਰ ਦੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਤੇ ਭੀਨੀ ਦੇ ਸਾਹ ਸਵਾਰ

ਸਤਕਾਰ ਜੋਗ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਬਰਤਾਨੀਆ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ

[illegible]

ਭੈਰੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਥੈਟਾ ਗਿਏ ਲਾਭੁ ਨਾ ਅਠਾ ਥੀਸ ਦਾਇ ਤੇ ਪਮਰੇ,
 ਤੁਹਾ ਦੇਨੈ। ਤੁਸਾਨੂੰ ਕਮ ਬਾਬੇ ਗੁਣ ਨ ਕਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨਿਦ
 ਜੋ ਅਸਾਨੀ ਨਹਿ ਆ ਕੇ। ੩੨੫੦੦ ਤੈਲਖ ਪੰਦਰ ਜਾਰ
 ਸਿਪਦੁਸਾਨੀ ਹਮ ਗਾਏ ਤੈ ਤਿਆਗੈ ਹੋਗੁ ਨ ਅਕੀਤੀ
 ਜਾਏਗਾ। ਜਿਸ ਦੁਖ ਤਆਇ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਉਸੀ ਦੁਖ ਤਗਨ ਕੇ।
 ਹਮ ਜਿਥ ਵਸਿ ਪਾਗੇ ਅਜ ਕੀਤੀ ਸੀ ਗੋਰੁ ਦਸ ਮੇ ਪਾਤਸਾਂਗਰ
 ਰੂਹੇ ਬਿਦੁਸਿ ਪਸਾਹਿ ਬਜੀਏ। ਮੇਰੇ ਬੈਥੈ ਬੈਥੈ ਅਠਾ ਪ
 ਹੋਈਓ। ਤਬ ਗੰਗ ਬਾਬ ਚਾਨੇ ਆਯਾ। ੨੨੮ ਕਾ ਚੁਲ੍ਹੇ
 ਰੂਹਾ ਕੀ ਦਿਖਾ। ੨ ਕਾ ਚੁਲ੍ਹਾ ਦਿਖਾ। ੨ ਜੈ ਮੇਰੇ ਦਿਖਾ। ੨ ਪਸਿ
 ਦਿਖਾ। ੨ ਜੈ ਮੁ ਦਿਖਾ। ੨ ਲੁਕੇ ਦਿਖਾ। ੨ ਪੇਜਾ ਮੁ ਦਿਖਾ। ੨
 ਲੁਕੇ ਦਿਖਾ। ਹਮ ਜੋ ਮੇਰੇ ਤਿਆਗ ਬਾਬਾ ਦੁਬਾਧਾ ਮੇਰੇ
 ਰੂਹੇ ਦਿਖਾ ਦੇਨੈ। ੩੫ ਪੈਰੀ ਸੋਧੇ ਤਿਸ ਕੇ ਆਗੈ ਕੀ ਮੇਰੇ
 ਦਿਖਾ ਦਿਖਾ ਦੇਨੈ।

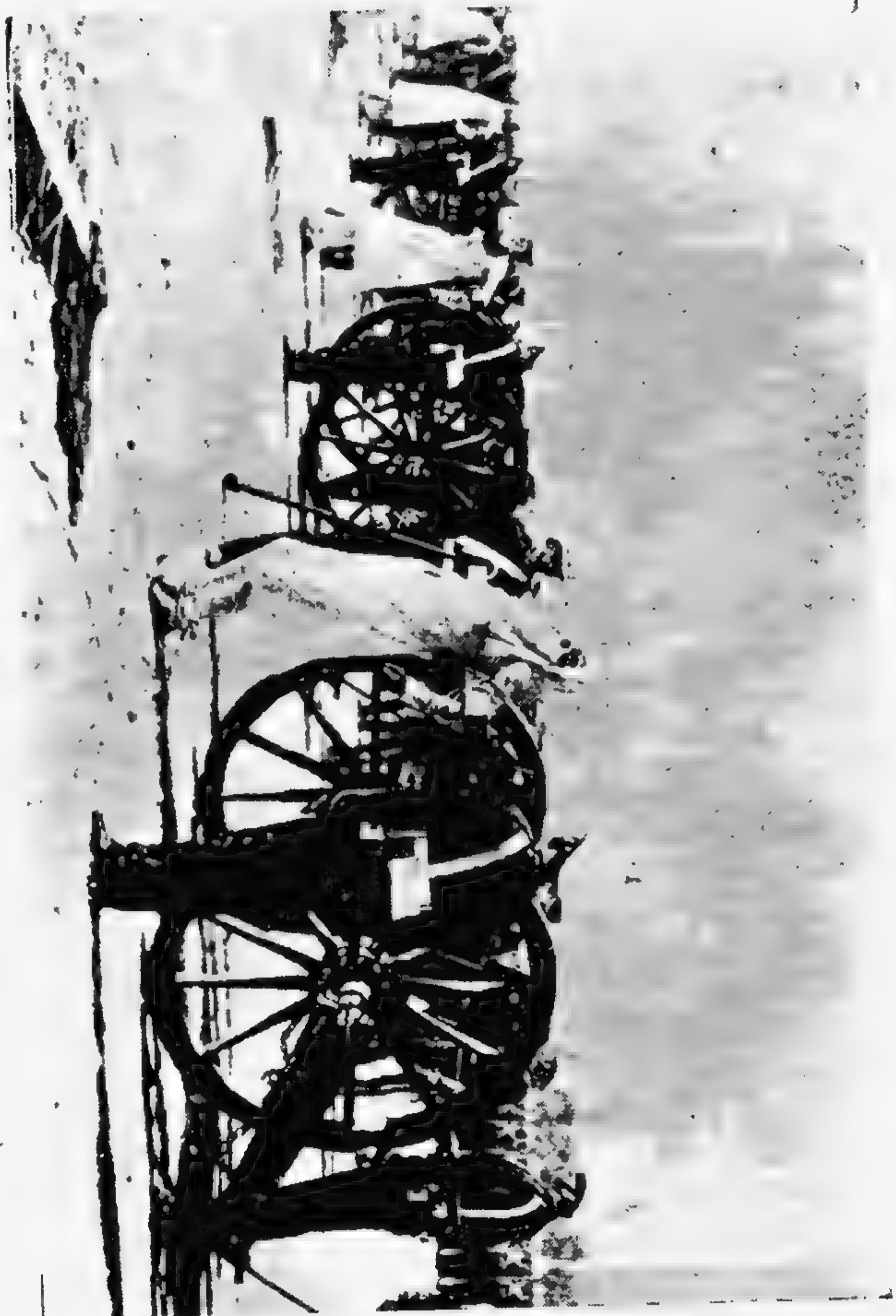
ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਾਰ ਰੁਸ ਵਲ ਇਕ ਖਤ
(ਰੂਸੀ ਦੂਤਾਵਾਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ)

ਰੂਸ ਦੇ ਜਾਰ ਵਲ ਗਾਥਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਦੂਤ

ਸੂਝਾ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ—ਫਕੀਰੀ ਭੇਸ ਵਿਚ
(ਰੂਸੀ ਦੂਤਾਵਾਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ)

ਸੰਨ ੧੮੭੨ ਈ: ਵਿਚ ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਤੋਂ ਪਾ ਨਾਲ ਉਡਾਏ ਜਾਣਾ

ਚਿਤ੍ਰ—ਰੂਸੀ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਵੀ. ਵਿਰੇਸਚਾਗਿਨ (ਰੂਸੀ ਦੂਤਾਵਾਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ)

ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ੪੦ ਸਾਲ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਤੋਪਚੀ ਸਿਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੂਕੇ ਨੂੰ ਬੰਨ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਹਾਲ ਵੀ ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪਕਾਸ਼ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਰੰਭ । ਆਰਥਿਕ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਥਵਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਰਤਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ; ਸੂਦੇਸ਼ੀ ਮਾਲ ਦੀ ਕਦਰ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ, ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਰੋਕ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ।

ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਘਟਨ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਦਿਲੀ ਭਾਵ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਜੇ ਲੋੜ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਝਟ ਪਟ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਜੁੜ ਸਕਣ । ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਪ ਤੇ ਫੇਰ ਸਤਾਰਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਸੂਬੇ ਅਤੇ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ* । ਇਹ ਸੂਬੇ ਬਹੁਤੇ ਸਥਾਪਨਾ ਜ਼ਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਜਲੰਧਰ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਬਾਲਾ, ਕਰਨਾਲ, ਰਿਆਸਤ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲਾ; ਨਾਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਚ ਸਨ । ਗ਼ਾਲਬਨ ਇਹੋ ਇਲਾਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦ੍ਰ ਸਨ ।

ਹੁਣ ਬਾਕੀ ਰਿਹਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਪੁਨਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਵਾਲ, ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ—ਇਕ ਤਾਂ ਕੂਕਾ ਡਾਕ ਸਰਵਿਸ, ਜੋ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਹੁਣ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਸੂਬੇ ਦੇ ਸਿਪੁਰਦ ਕੀਤਾ । ਦੂਜੇ ਸਿੱਖ ਰਜਮਣਾਂ, ਜੋ ਸੰਨ ੧੮੪੬ ਤੇ ੧੮੫੭ ਤੋਂ ਕਾਇਮ ਸਨ, ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਏਨਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਰੂਹ ਭਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਠੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਕਵਾਇਦਾਂ ਸਿਖਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ । ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਸਤ੍ਰ—ਅਸਤ੍ਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ

ਫ਼ੌਜੀ ਡਰਿੱਲ

ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਜੇ ਨਿਕਟ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ, ਇਹ ਲੋੜ ਵੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਪਹਿਲੋਂ ਜਿਸਮ ਤਾਂ ਫ਼ੁਰਤੈਲੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਵਾਇਦ ਖੁਫ਼ੀਆਂ ਰਪੋਟਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿੰਡ ਭੇਣੀ ਅਰਾਈਆਂ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ ।

ਇਹ ਸਨ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕੌਮੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਤਿਆਰੀਆਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਰੰਗਣ ਦੇਣ ਹਿਤ ਕੀਤੀਆਂ । ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ

*ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਰਪੋਰਟ, ਸੰਨ ੧੮੮੧-੮੨, ਸਫ਼ਾ ੨੧੪; ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ, ਤਾਰੀਖ਼ ਪਟਿਆਲਾ (ਉਰਦੂ) ੧੮੭੮, ਸਫ਼ਾ ੬੪੮; ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਆਇਮ, ਜੁਗ ਪਲਟਾਉ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਸਫ਼ਾ ੭੯ ।

ਨਜ਼ਰ ਬੰਦੀ

ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਸੰਨ ੧੮੬੨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਿਆ ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਾ ਜੀ ਇਸੇ ਸਾਲ ਹੀ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਖਾਨਾ ਤਲਾਸ਼ੀ ਵੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਹਥਿਆਰ ਕੋਈ ਬਰਾਮਦ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਜ਼ਰ ਬੰਦੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਰਾਜ ਪਲਟਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਵਾਇਦ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਲਗ ਭਗ ਚਾਰ ਸਾਲ ਲੱਗੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੈਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਮ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਵਲੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੮੬੭ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਜਤਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਦ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜਗਰਦੀ ਅਥਵਾ ਰਾਜਦ੍ਰੋਹ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਬੰਦਸ਼ ਹਟਾਈ ਗਈ*।

ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੮੬੭ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਨਾਲ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਤੇ ਆਨੰਦ ਪੂਰ ਗਏ। ਫੇਰ ਇਸ ਤੋਂ ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦਸਹਿਰੇ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਭੈਣੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ ਨਿਪਟ ਕੇ ਫੇਰ ਆਪ ਦੀਪ ਮਾਲਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਏ। ਇਸ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ, ਜੋ ਕਿ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅਟਕਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਮੁੜ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਜਾਨ ਪੈ ਗਈ। ਬੇਗਿਣਤ ਨਵੇਂ ਨਾਮਧਾਰੀਏ ਇਸ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਉਹੋ ਜੋਸ਼ ਜਾਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹਨੇਰੀ ਵਾਂਗੂ ਉੱਠਣ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਉਹੋ ਰਾਜ-ਗਰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸੀ-ਵਿਦੇਸੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਗੰਢੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਵ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪਾਸ ਕੁਝ ਨਾਮਧਾਰੀ ਨੌਜਵਾਨ ਭੇਜੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਇਕ ਕੂਕਾ ਰਜਮਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ, ਪਰ ਇਹ ਰਜਮਟ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕੀ ਤੇ ਫੇਰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਲੋਂ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਤੇ ਸੰਨ ੧੮੭੧ ਵਿਚ ਤੋੜ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਰਜਮਟ ਵਿਚ ੧੫੦ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਇਸ

ਜੰਮੂ ਵਿਚ
ਕੂਕਾ ਰਜਮਟ

*ਦੇਖੋ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਰਪੋਰਟ, ੧੮੬੬-੬੭, ਸਫਾ ੧੦੪; ਪ੍ਰੋ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ, ੧੯੪੬, ਸਫਾ ੮੪।

ਦਾ ਕਮਾਨ ਅਫਸਰ ਸੀ* ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਇਕ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਰਾਣਾ ਜੰਗ ਬਹਾਦੁਰ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ । ਉਥੇ ਵੀ ਕੂਕਾ ਰਜਮਟ ਖੜੀ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅੱਗੋਂ ਬੜਾ ਆਸ ਭਰਪੂਰ ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮੀਰ ਕਾਬਲ ਤੇ ਚਾਰ ਰੂਸ ਨਾਲ ਵੀ ਕੁਝ ਗੰਢ-ਤੁਪ ਹੋਈ । ਕਾਬਲ ਨੇਪਾਲ, ਕਾਬਲ ਤੇ ਰੂਸ ਦੇ ਕੂਕਾ-ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਭੈਣੀ ਆਏ । ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੋਈ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗ ਸਕਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਸਲ ਕਾਰਰਵਾਈ ਗੁਪਤ ਹੀ ਰਹੀ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਹੀ, ਜਦ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਚਾਣਕ ਭਾਣਾ ਹੋਰ ਹੀ ਵਰਤਣ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਇਹ ਸੀ ਕੁਝ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਗਉ-ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੱਚੜ-ਖਾਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨਾ । ਕੇਵਲ ਨਾਮਧਾਰੀਏ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਗਉ-ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਰਹੇ ਹਨ । ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਗਉ-ਰੱਖਿਅਕ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਧੁਰ ਦੌਰਾ ਖੈਬਰ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ

ਗਉ-ਰੱਖਿਆ
ਅਤੇ ਸਿੱਖ

ਗਉ-ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਰਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਦਿਲੀ ਮਨਸ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਗਉ-ਹੱਤਿਆ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵੇਰ ਅਮੀਰ ਕਾਬਲ ਉੱਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਧਾਲੂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹੋ ਸਿੱਖੀ ਖੂਨ ਚਕ੍ਰ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਉਹ ਗਉ-ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਡਟ ਗਏ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਗਉ-ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਅਸਲ ਅਪਰਾਧੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਨ । ਬਾਬਾ ਜੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਮਲਦਾਰੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗਉ-ਹੱਤਿਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ । ਉਹ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਤੋਂ ਅਗੇਤਰੇ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜੋਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਾਹੁ-ਬਲ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਪੈ ਗਏ । ਸੰਨ ੧੮੬੯ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜੇਹੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਈ, ਜੋ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦਬਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੮੭੧

*ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ, ੧੯੪੬, ਸਫ਼ਾ ੧੧੨; ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਆਲਿਮ, ਜੁਗ ਪਲਟਾਉ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਸਫ਼ੇ ੧੧੫-੧੬ ।

ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਖੋਟੇ ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਲਾ ਮਨਾਇਆ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਖੁਦ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ

ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ
ਤਿਆਰੀ

ਜੋਸ਼-ਖਰੋਸ਼ ਦੇਖਣ ਜੋਗ ਸੀ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹਾਲੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਤੌਰ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਕੁਝ

ਮਸਤਾਨੇ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਆਰ-ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੋਹ ਛੱਡ ਕੇ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਤਾਵਲੇ ਸਨ, ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੱਸ ਕੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਬੁਚੜ ਖਾਨੇ ਉਤੇ ਪਈ। ਇਹ ਬੁਚੜ ਖਾਨਾ ਲਾਹੌਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬਾਹਰ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਿੱਖ-ਹਿੰਦੂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗਊ-ਮਾਸ ਬੇਚਣ ਬਾਰੇ ਕਸਾਈਆਂ ਦੇ ਰਵਾਈਏ ਉਤੇ ਕੁਝ ਭੜਕੇ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ
ਬੁਚੜ ਖਾਨੇ ਉਤੇ
ਹਮਲਾ

ਹੋਏ ਵੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ ਵਿਚੋਂ ਹੁਣ ਗਊ-ਹੱਤਿਆ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ, ਬੀਹਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਰਲੀ, ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਪਟਵਾਰੀ, ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਲੋਪੇ ਕੇ ਤੇ ਭਾਈ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਠੱਟਾ

ਆਦਿ ਮੋਢੀ ਸਨ, ਜੋਸ਼ ਖਾਧਾ ਤੇ ਇਸ ਬੁਚੜ ਖਾਨੇ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ। ੧੪-੧੫ ਜੂਨ ਸੰਨ ੧੮੭੧ ਈ: ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਨੱਧ ਬੱਧ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਬੁਚੜਾਂ ਦੇ ੪ ਬੰਦੇ ਮਰੇ, ੩ ਛੱਟੜ ਹੋਏ ਤੇ ਬਾਕੀ ਉਹੋ ਬਚੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਖਿਸਕ ਗਏ ਜਾਂ ਮੌਕੇ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਸਲ ਅਪਰਾਧੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਮੌਕਾ ਬਚਾ ਕੇ ਦੌੜ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਵੇਂ ਕੁਝ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਹੀ ਫੜੇ ਗਏ।

ਚਾਇਕੋਟ
ਤੇ ਹੱਲਾ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਪਿੱਛੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਹੱਲਾ ਚਾਇਕੋਟ ਫਿਲਾ ਲੁਦਿਹਾਣਾ ਦੇ ਬੁਚੜਖਾਨੇ ਉਤੇ ਹੋਇਆ। ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਆਲਿਮ' ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੂਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜੱਥਾ ਚਾਇਕੋਟ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਲਾਗੇ ਹੀ ਬੁਚੜਖਾਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਅਚਾਣਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋਸ਼ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ੧੫ ਜੁਲਾਈ ਸੰਨ ੧੮੭੧ ਈ: ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬੁਚੜ ਖਾਨੇ ਤੇ ਹੱਲਾ

ਕਰ ਦਿੱਤਾ *। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਂਗੁ ਹੀ ਕੂਕੇ ਏਥੇ ਵੀ ਬੁੱਚੜਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢ ਕੇ ਹਰਨ ਹੋ ਗਏ ।

ਇਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਫ਼ਿਕਰ ਪਿਆ । ਖੋਜੀ ਮੰਗਵਾਏ ਗਏ ਤੇ ਖੋਜ ਨੱਪੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਸਲ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਾ ਲੱਗੀ । ਜੰਤ ਮੰਗਲ, ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਪਿੱਛੇ

ਫਾਂਸੀਆਂ ਅਤੇ
ਹੋਰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ

ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਅਸਲ ਮੁਲਜ਼ਮ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਅਦਾਲਤ ਵਲੋਂ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੂਬੇ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਗਿਆਨੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਪ੍ਰਾਣਦੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਮਾਣ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਖੂਨ ਬਦਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਰ ਵੀ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ ।

ਰਾਇਕੋਟ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਚਾਣਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦਾ ਸੁਰਾਗ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ,† ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਫੜੇ ਗਏ ਸਨ, ਛੁੱਟ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਭਾਤੀ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ, ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਪਟਵਾਰੀ, ਬੀਹਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਰਲੀ ਆਦਿ ਸੱਤ ਅੱਠ ਕੂਕੇ, ਜੋ ਅਸਲ ਅਪਰਾਧੀ ਸਨ, ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਰਾਇਕੋਟ ਦੇ ਇਹ ਕਤਲ ਏਨੀ ਮਾਂ ਕੋਈ ਖਾਸ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੋਸ਼ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਦੱਸ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਇਕ ਤਕੜੀ ਸੱਟ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ

ਲੋਹੜੀ, ਸੰਨ
੧੮੭੨ ਦਾ
ਇਕੱਠ

ਗਿਆਨੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੇਗੁਨਾਹ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗਣ ਬਾਰੇ ਜੋਸ਼ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਣਕ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਤੋਂ ਇਕ ਗਊ-ਬੱਧ ਦੀ ਖਬਰ ਪੁੱਜਣ ਕਰਕੇ ਹਾਲਾਤ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਨ ਲੱਗ ਪਏ । ਇਸ ਲਈ ਲੋਹੜੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ੧੧-੧੨ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੮੭੨ ਈ: ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕ

ਇਕੱਠ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਭੋਣੀ ਸਾਹਿਬ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਆਖਰੀ ਇਕੱਠ ਸੀ । ਹਾਜ਼ਰੀ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋਵੇਗੀ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭੋਗ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਤਾਂ ਸਭ ਲੋਕ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ, ਪਰ ਕੁਝ ਕੂਕੇ ਜੋ ਸਹੀਦ ਹੋਣ ਲਈ ਘਰੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਆਏ ਸਨ, ਟਿਕੇ ਰਹੇ । ਇਸ ਤੋਂ

*ਜੁਗ ਪਲਟਾਉ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਸਫ਼ੇ ੧੫੨-੫੩ ।

†ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ, ਸੰਨ ੧੮੭੧-੭੨, ਸਫ਼ਾ ੨੧੪

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ੧੩ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਬੰਗਾ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਮਾਂ ਬੜਾ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਮਿੱਠੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ 'ਖਾਲਸਾ ਜੀ, ਅਜੇ ਵਕਤ ਨਹੀਂ, ਪਨੀਰੀ ਇਵਾਣੀ ਹੈ, ਰਤਾ ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੋਰ ਧੀਰਜ ਰੱਖੋ,* ਪਰ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਨਾ ਮੰਨੇ। ਸਰਦਾਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ

ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ
ਚੜ੍ਹਾਈ

ਸਕਰੰਦੀ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਬਣੇ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇਗ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਤੇ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਮਸਤਾਨਿਆਂ ਨੇ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲਾ ਸੋਧਣ ਲਈ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਜੱਥੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਜੋ ਭੈਣੀ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ, ੧੨੫ ਤੋਂ ੧੫੦ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਜਦ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇਕ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਭਾਈ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਪਾਸ ਲੁਧਿਆਣੇ ਰਪੋਰਟ ਦੇਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਤਾਕਿ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਜੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਦਅਮਨੀ ਦੇ ਰੋਕਣ ਲਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਰ ਲਵੇ।

ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ੧੩ ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਭੈਣੀ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਉ ਪਿਡ ਰੱਬੋਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ੧੪ ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਮਲੌਦ ਤੇ ਜਾ ਪਏ। ਉਥੇ ਸ: ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਸੀ, ਪਰ

ਮਲੌਦ ਤੇ
ਹਮਲਾ

ਜਦ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਉੱਤਰ ਕੋਰੀ 'ਨਾਂਹ' ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਲੜਾਈ ਹੋ ਪਈ। ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਨਗਰ ਨਿਵਾਸੀ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਆਏ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਟਾਕਰਾ ਹੋਣ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ੪ ਬੰਦੇ ਮਰੇ ਤੇ ੬ ਫੱਟੜ

ਹੋਏ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੀ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਫੱਟ ਲੱਗਿਆ। ਕਕੇ ਇਥੋਂ ਨਿਪਟ ਕੇ ਫੇਰ ਅੱਗੇ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਹੋਏ।

ਇਧਰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਪੁੱਜ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਾਰਾਂ ਖਤਰ ਗਈਆਂ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਅੱਗੇ ਪਹਿਰੇ ਲੱਗ ਗਏ। ਮਲੌਦੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ੧੪ ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਰਾਤ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ

* ਸੰਤ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ, ਸਫਾ ੧੮੪।

‡ ਲੁਧਿਆਣਾ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ੧੮੮੮-੮੯, ਸਫਾ ੩੪; ਕਾਲ੍ਹਾ ਸਿੰਘ, ਪੈਂਤੀਸ ਅੱਖਰੀ, ਸਫਾ ੧੩।

‡ ਸੰਤ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ, ਸਫਾ ੧੬੬।

ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ੧੫ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਜਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਅੱਗੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਪਹਿਰੇ ਤਾਂ ਹੱਟ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਦਰ-ਵਾਜ਼ੇ ਅਜੇ ਵੀ ਬੰਦ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਕੂਕੇ ਇਕ ਢਹੀ ਹੋਈ ਕੰਧ ਦਾ ਲਾਂਘਾ ਲੰਘੇ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਅਸਲਹ ਖਾਨੇ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕੋਤਵਾਲ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ, ਪਰ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਝਪਟ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਬੰਆਂ ਸਮੇਤ ਸਾਰਿਆ ਗਿਆ*।

ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਵਧ ਕੇ ਚੰਗੇ ਬਹਾਦੁਰੀ ਦੇ ਜੰਹਰ ਦਿਖਾਏ, ਪਰ ਸਿਵਾਇ ਦੋ ਚਾਰ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ੭ ਕੂਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲਾ ਦੇ ੧੦ ਆਦਮੀ ਮਰੇ ਤੇ ੧੪ ਫੱਟੜ ਹੋਏ।

ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕੂਕੇ ਸਿਕੰਦਰ ਪੁਰੇ ਥੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਭੂਦਨ ਵਲ ਨੂੰ ਵਧੇ। ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਭੂਦਨ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਕੂਕਾ ਵੱਢ ਸੁਟਿਆ। ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਇਕ ਪਠਾਣਾਂ ਵਲੋਂ ਭੂਦਨ ਪਠਾਣ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟ ਲਿਆ। ਪਿੰਡ ਭੂਦਨ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪਿੱਛਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਾਤਮਾ ਸੰਤਰੇਣ ਜੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਬੜੇ ਕਰਣੀ ਵਾਲੇ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਧੂ ਸਨ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਪਠਾਣ

ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਡੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾ ਖੜੇ ਹੋਏ। ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਣ-ਤਾਣ ਕਰ ਕੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ।

ਫੇਰ ਕੂਕੇ ਉਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਰਤ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥਕੇਵੇਂ ਦੇ ਮਾਰਿਆਂ ਬਾਹਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਹੀ ਡੇਰੇ ਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਏਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਅੱਧ ਪਚੱਧ ਕੂਕੇ ਆਪਣੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਏਧਰ ਉਧਤ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਗਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਰਤ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਏਥੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ, ਜੋ ਪਿੰਡ ਰਤ ਦਾ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਹੀ ਵਸਨੀਕ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸੱਯਦ ਨਿਆਜ਼ ਅਲੀ ਨਾਇਬ ਨਾਜ਼ਿਮ ਜ਼ਿਲਾ ਅਮਰ ਗੜ੍ਹ (ਪਟਿਆਲਾ)

ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਉਹ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ ਤੇ ਗੱਡਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੬੮ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ੬੬ ਸਿੰਘ ਤੇ ੨ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚੋਂ ੨੯ ਆਦਮੀ ਜ਼ਖਮੀ ਸਨ।

*ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ, ਤਾਰੀਖਿ ਪਟਿਆਲਾ(ਉਰਦੂ), ੧੮੭੮, ਸਫ਼ੇ ੬੫੪-੫੫।

†ਏਥੋਂ, ਮੇਰਾ ਲੇਖ—ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ (ਪਟਿਆਲਾ); ਦਸੰਬਰ ੧੯੫੧, ਸਫ਼ਾ ੨੬।

ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿਸਟਰ ਕੋਵਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਲੋਦ ਬੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ੧੭ ਜਨ-ਵਰੀ ਨੂੰ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ ਜਮਾਲਪੁਰੇ ਦੇ ਕੱਲਰ ਵਿਚ ੬ ਤੋਪਾਂ ਬੀੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਏ ਹੀ ੪੬ ਕੂਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ

ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਉਡਾਏ ਗਏ । ਇਕ ਕੂਕੇ ਨੇ ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਤੋਪੀ ਅਚਾਣਕ ਮਿਸਟਰ ਕੋਵਨ ਦੀ ਦਾੜੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾ ਲਿਆ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਡਾਏ ਜਾਣਾ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਵੱਢਿਆ ਗਿਆ ।

ਬਾਕੀ ਰਹੇ ੧੬ ਕੂਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਮਲੋਦ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਬਚਾਏ ਗਏ, ਪਰ ਅਗਲੀ ਭਲਕ ੧੮ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਮਿਸਟਰ ਫੋਰਸੀਥ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਮੌਕੇ ਪਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਬਣਾਏ ਗਏ* । ਬਾਕੀ ਦੋਵੇਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ, ਜੋ ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸਿਪੁਰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦਾ ਇਹ ਸਾੜਾ ਬੜੀ ਦਰਦਨਾਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਖਤਮ ਹੋਇਆ । ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਲਓ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹਾਲ । ਮਿਸਟਰ ਫੋਰਸੀਥ ਨੇ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਤੋਂ ਫਾਰਿਗ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪਿੰਡ ਭੇਣੀ ਸੱਮਣ ਭੇਜੇ ਤੇ ਉਥੋਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਬੁਲਾਇਆ । ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦਾ ਹਮਲਾ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ

ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਮੰਨੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਾਬਾ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ੧੬ ਸੂਬਿਆਂ ਸਮੇਤ ਝਟ ਪਟ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਜੀਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਏ । ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ

ਆਪ. ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਤੇ ਫੇਰ ਉਥੋਂ ੫ ਸੂਬਿਆਂ ਸਮੇਤ ਰੰਗੂਨ (ਬਰਮਾ) ਭੇਜੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਜਿਲਾਵਤਨੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਨ ੧੮੮੫ ਈ: ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ ‡।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੱਦ ਵਿਚ ਉਥੇ ਲੰਮੇ ਤੇ ਪਤਲੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਿਅੱਕਤੀ ਸਨ । ਰੰਗ ਗੋਰਾ ਤੇ ਬਾਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਡਿਆਂ ਤਕ ਲੰਮੀਆਂ ਸਨ । ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਘੋੜੀ ਉਤੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਰੰਗ ਚੀਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਾਂ ਵੀ ਚੀਨੀ ਸੀ, ਸਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਾਣੋਂ ਉਹ ਕੋਈ ਵਡੇ ਸਰਦਾਰ ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਹਨ । ਚਿਹਰੇ ਦੀ

ਚਮਕ ਦਮਕ ਇਤਨੀ ਤੇਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਦਰਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਗੁਣ, ਕਰਮ ਤੇ ਉਂਜ ਹੀ ਚੁੰਧਿਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਨੂੰਯਾ ਲਾਲ ਸੁਭਾਉ 'ਅਲਖਧਾਰੀ' ਹਜ਼ਰਤ ਯਸੂ ਮਸੀਹ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ

‡ਸੰਤ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ, ਸਫਾ ੧੮੦ ।

‡ਪੰਜਾਬ ਰੀਕਾਰਡਜ਼; ਸ: ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਸਪਤ ਸਿੰਗ, ੧੯੫੧, ਸਫਾ ੪੬ ।

ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ— 'ਭਾਵੇਂ' ਹਜ਼ਰਤ ਮਸੀਹ ਵ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕੌਮ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ, ਅਰਥਾਤ—ਜਾਤਿ ਦੇ ਤਰਖਾਣ ਸਨ, ਪਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਬਿਆਨੀ ਰਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅੱਛੀ ਕੌਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਲੇ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਨਾ ਕੇਵਲ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਧੋਬੀਆਂ ਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ.....ਪ੍ਰਗਟ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਲਕਗੀਰੀ ਦਾ ਮਦਦੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਮਸੀਹ ਨੇ ਮੂੰਹੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਾਂ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਦਾ ਬੇਟਾ, ਪਰ ਅਜੇ ਹੱਥ ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ ਕਿ ਰੂਮ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਉਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਦਿਤਾ*। ਇਹੋ ਹਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਾਨ ਜੋਗ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਅਤਿ ਚੰਗੇ ਆਗੂ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਹਾਉਂਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਸਬੂਤ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਪਤ੍ਰ (ਹੁਕਮ ਨਾਮੇ) ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਨਾ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਨਾ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਬਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਫੇਰ

ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪੱਖ ਕਈ ਹੋਰ ਪਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸੇ ਲਿਖਤ ਦੀ ਪੁੱਛਤਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ

'ਇਹ ਜਿਤਨੀ ਕਾਰ ਹੈ ਸੋ ਸਾਹਿਬ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਸਤਿ ਕਰ ਮੰਨਣਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਰਪਟੀਏ ਦੀ ਮਾਫਕ ਹਾਂ।' 'ਹੋਰ ਭਾਈ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸਥਾਪਨ ਕਰ ਗਏ ਹਨ..... ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।' ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰੇਕ ਪਤ

ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਉਹ 'ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥' ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਕੋਈ ਅਲਗ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜਾਂ ਪੰਥ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਨਰੋਆ ਅਗ ਸੀ।

ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਰਕਾਰ ਚੂੰਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਤੇ ਝੁਲ ਗਈ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਝਟਪਟ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਗਈ ਜਿੱਥੇ

ਸਿਵਾਇ ਕੁਝ ਗੰਡਾਸੇ, ਸਫਾ ਜੰਗ ਆਦਿ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਹੋਰ

ਨਾਮਧਾਰੀ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਯੋਗ ਚੀਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਲੱਗੀ।

ਲਹਿਰ ਦਾ ਅੰਤ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਆਵਾ-ਜਾਈ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗਾਰਦ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਨਾਮ-

ਧਾਰੀਆਂ ਉਤੇ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਖਤ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਦਬਾਉ-ਨੀਤੀ ਦਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਉਤੇ ਬੜਾ ਗਲ-ਘੋਟੂ ਅਸਰ

*ਮੁਨਸ਼ੀ ਕਨ੍ਹਯਾ ਲਾਲ, ਕੁੱਲੀਆਤਿ ਅਲਖਧਾਰੀ (ਉਰਦੂ), ਅੰਕ ਤੀਜਾ,

੧੮੮੦, ਸਫਾ ੪੩੬।

ਪਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕੌਮੀ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਦਬ ਗਈ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸਣੀ ਜ਼ੋਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤੀ ਅਥਵਾ ਕੌਮ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭ ਆਚਰਣ ਹੀ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਬੁਰੀ ਹਰਕਤ ਕਰਦਾ ਤਾਂ

ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਗਤ-ਪੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ

ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ

ਸਭ ਸੱਚ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਕਾਲੂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ

ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ

'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬੁੱਚੜ-ਬੱਧ' ਕੇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਨਾਮਧਾਰੀਏ;

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁੱਚੜ ਮਾਰੇ ਸਨ, ਖੁਦ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ

ਹੋਣ ਤੇ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗੇ ਸਨ*। ਏਕਣ ਹੀ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸਾਕੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਕ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਕੱਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਧਰਾ ਸੀ, ਜਦ ਤੋਪ ਨਾਲੋਂ ਨੀਵਾਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰਿਹਾ ਹੋਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਇੱਟਾਂ ਧਰ ਕੇ ਉੱਚਾ ਹੋਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਤੋਪ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਤਮ-ਬਲੀਦਾਨ ਦੇ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

*ਦੇਖੋ, ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਤੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।

†ਸੰਤ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ, ਸਫੇ ੧੭੧—੭੨।

੪ .

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੇਸ਼—ਨਿਕਾਲੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਬਾਬਾ ਬਧ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਮ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ । ਇਹ ਬੜੇ ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸੱਜਣ ਸਨ, ਪਰ ਸਿਵਾਇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰੱਖਣ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਸਾਮਣੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਕਰ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ।

ਸਰਕਾਰ ਅਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਪਾਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਅਥਵਾ ਦੂਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਡਰਨ ਲੱਗ ਪਏ; ਇਸ ਲਈ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ੨੨ ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੮੭੨ ਈ: ਨੂੰ ਜਦ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਹੋਇਆ ਜੋ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸ ਆਫ ਵੇਲਜ਼ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਤੋਂ ਸਿਹਤਯਾਬ ਹੋਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਰਈਸ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿਲਾ

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਫ਼ਦ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਲੋਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੇਂਜੀਸ਼ਨ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਐਡਰੈਸ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਹ ਐਡਰੈਸ ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ । ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ ਇਸ ਐਡਰੈਸ ਦੀ ਅਸਲ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਨਕਲ ਅੱਗੇ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

“ਬਹਜ਼ੂਰ ਫੈਜ਼ਿ ਮਾਮੂਰ ਬੰਦਗਾਨਿ ਆਲੀ ਮੁਤਆਲੀ ਖੁਦਾਵੰਦਿ ਨਿਅਮਤ ਜੁਨਾਬ ਨਵਾਬ ਲਫਟੇਂਟ ਗਵਰਨਰ ਬਹਾਦੁਰ ਮੁਮਾਲਿਕ ਪੰਜਾਬ ਵਜ਼ੀਰਹ ਦਾਮ ਇਕਬਾਲਹੂ । ਪੰਸ ਅਜ਼ ਤਬਲੀਗ਼ ਮੁਰਾਸਮ ਸਿਜਦਾਤਿ ਨਿਆਜ਼ਮੰਦਾਨਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਿਸ਼ ਹਜ਼ੂਰ ਹੈ ਕਿ ਹਮ ਜੁਮਲਹ ਸਿੰਘਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੁਭਫਿਕ ਹੋ ਕਰ ਯਕਦਿਲੀ ਸੇ ਗੁਜ਼ਾਰਿਸ਼ ਕਰਫੇ ਹੈਂਕਿ ਯਹ

ਜੇ ਕੌਮ ਕੂਕਾ ਚੰਦ ਅਰਸਾ ਸੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਹਮ ਸੇ ਔਰ ਉਨ ਸੇ ਕਿਸੀ ਕਿਸਮ ਕਾ ਤਅੱਲੁਕ ਯਾ ਮੁਆਫਿਕਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਅਕਸਰ ਅਮੂਰਾਤਿ ਮਜ਼ਹਬੀ ਮੇਂ ਹਮਾਰਾ ਉਨ ਸੇ ਬਹੁਤ ਇਖਤਿਲਾਫ਼ ਹੈ। ਇਸ ਸੇ ਹਮ ਨਾ—ਖੁਸ਼ ਹੈਂ। ਹਾਲ ਮੇਂ ਜੋ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਇਸ.....ਫਿਤਕਾ ਕਾ ਸਰਕਾਰ ਜ਼ੁਲਇਕਤਦਾਰ ਕੀ ਤਰਫ਼ ਸੇ ਹੁਆ ਹੈ, ਨਿਹਾਇਤ ਮੁਨਾਸਬ ਔਰ ਮੁਸਤਹਸਨ ਹੈ ਔਰ ਖਸੂਸਨ ਜ਼ਿਆਦਹਤਰ ਖੁਸ਼ੀ ਇਸ ਬਾਤ ਕੀ ਹੈ ਕਿ ਐਸੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਸੇ ਆਇੰਦਾ ਕਿਸੀ ਕਾ ਐਸੀ ਹਰਕਾਤਿ ਨਾ—ਸ਼ਾਇਸਤਾ ਪਰ ਹੋਂਸਲਾ ਨਾ ਰਹੇਗਾ ਔਰ ਨਾ ਐਸੇ ਲੋਗੋਂ ਕੀ ਕਿਸੀ ਹਰਕਤਿ ਨਾਮਾਕੂਲ ਪਰ ਦੂਸਰੇਂ ਪਰ ਸ਼ੁਬਹ ਹੋ ਸਕੇਗਾ...। ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਕੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਹਮਾਰਾ ਉਨ ਕਾ ਇਖਤਲਾਫ਼ ਮਜ਼ਹਬੀ ਥਾ ਬਲਕਿ ਹਮਾਰਾ ਉਨਕੋਂ ਦੁਸ਼ਮਨਿ ਜਾਨ ਕਹਿਨਾ ਚਾਹੀਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹੋਂ ਨੇ ਅਪਨੇ ਖਿਆਲਾਤ ਵ ਹਰਕਾਤਿ ਬੇਜਾ ਸੇ ਹਮ ਕੋ ਭੀ ਸਰਕਾਰ ਕੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਮੇਂ ਕੁਛ ਕਾ ਕੁਛ ਠਹਿਰਾ ਦੀਆ ਥਾ ਔਰ ਜੋ ਜੋ ਹਮ ਸੇ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਹੁਈਂ ਥੀਂ ਔਰ ਜਿਨ ਕੇ ਬਾਇਸ ਸਰਕਾਰ ਹਮ ਲੋਗੋਂ ਕੋ ਅਪਨਾ ਨਿਮਕ ਹਲਾਲ ਵ ਖ਼ੈਰ ਖ਼ਾਹ ਸਮਝਤੀ ਥੀ ਜੈਸਾ ਕਿ ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਮੇਂ, ਉਨ ਸਭ ਹਮਾਰੀ ਨਿਮਕ ਹਲਾਲੀਓਂ ਕੋ ਇਨ ਲੋਗੋਂ ਨੇ ਖਾਕ ਮੇਂ ਮਿਲਾ ਦੀਆ ਥਾ। ਮਗਰ ਮਿਸਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਂਚ ਕੋ ਆਂਚ ਨਹੀਂ, ਸਰਕਾਰ ਦੌਲਤ ਮਦਾਰ ਪਰ ਯਹ ਰੋਸ਼ਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਉਨ੍ਹੋਂ ਨੇ ਕੀਆ ਹਮਾਰਾ ਉਸ ਸੇ ਕੁਛ ਵਾਸਤਾ ਵਾ ਤਅੱਲੁਕ ਨ ਥਾ ਔਰ ਹਮ ਉਨ ਕੋ ਅਪਨਾ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਸਮਝ ਕਰ ਸਰਕਾਰ ਕਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕਰਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਪਰ ਜੋ ਹਾਲ ਮੇਂ ਹੁਆ ਹੈ ਔਰ ਯਹ ਹਮਾਰੀ ਐਨ ਮੁਰਾਦ ਦਿਲੀ ਥੀ।

(ਸਹੀ) ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਸ: ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ
ਸ: ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ, ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜ਼ਫ਼ਰਵਾਲੀਆ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ
ਮੁਹਤਮਿਮ ਅਕਾਲ ਬੁੰਗਾ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ ਵਾਲਾ
ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ ਡੇਹਰੇ ਵਾਲਾ, ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਗੱਦੀ ਦਰਬਾਰ
ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਰਾਮਗੜ੍ਹ, ਸ: ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭਾਗੋ ਵਾਲੀਆ, ਸ:
ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਸ: ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਰਾਮ-ਗੜੀਆ ਸਰਬਰਾਹ ਅਮੂਰਾਤਿ
ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ*।

ਇਸ ਐਡਰੈਸ ਤੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਦੇ ਵਖੇਵੇਂ ਦਾ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਤਰ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਉਹ ਵੀ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਜੋਗ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਏਥੇ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :—

‘ਸਾਹਿਬੋ ! ਆਪ ਸੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਔਰ ਇਰਾਦਤ ਜ਼ਹੂਰ ਮੇਂ ਆਈ ਹੈ । ਮੈਂ ਆਪ ਕਾ ਦਿਲ ਸੇ ਮਸ਼ਕੂਰ ਹੂੰ । ਮੈਂ ਫ਼ਕਤ ਚੰਦ ਕਲਮਹ ਔਰ ਜ਼ਿਆਦਹ ਇਸ ਅਰਜ਼-ਦਾਸ਼ਤ ਕੇ ਜਵਾਬ ਮੇਂ ਕਹੂੰਗਾ ਜੋ ਆਪ ਕੇ ਮਜ਼ਮਾ ਮੇਂ ਸੋ ਉਨੋਂ ਨੇ ਗੁਜ਼ਾਰਿਸ਼ ਕੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਮਜ਼ਹਬ ਕੇ ਮੁਅਤਰਿਫ਼ ਹੈਂ ਜਿਨ ਮੇਂ ਮੈਂ ਬਾਅਜ਼ੋਂ ਕੋ ਪਹਿਚਾਨਤਾ ਹੂੰ ਕਿ ਮੇਰੇ

*ਪੰਜਾਬ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਗਜ਼ਟ (ਸਪਲੀਮੈਂਟ), ੨੮ ਮਾਰਚ ੧੮੭੨, ਸਫ਼ੇ ੨੬੬-੬੮।

ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਨੇ ਜਾਤੀ ਦੋਸਤੋਂ ਮੇਂ ਸੇ ਹੈਂ । ਯਹ ਅਮਰ ਕਿ ਉਨ੍ਹੋਂ ਨੇ ਇਸਤਰਹ ਐਲਾਨੀਆ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਆ ਕਿ ਉਨ ਕਾ ਕੂਕੋਂ ਕੇ ਸਾਬ ਕਿਸੀ ਤਰਹ ਕਾ ਭੀ ਤਅੱਲੁਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਨ ਕੀ ਬਖ਼ੂਬੀ ਮਅਰੂਫ਼ਿ ਇਰਾਦਤ ਔਰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਕੇ ਮੁਆਫ਼ਿਕ ਹੈ ਔਰ ਉਨ ਬਿਦਮਾਤ ਸੇ ਹਮ ਆਹੰਗ ਹੈ ਜੋ ਉਨ ਕੇ ਹਮ ਮਜ਼ਹਬ ਕੇ ਲੋਗੋਂ ਨੇ ਜਾਫ਼ਿਸ਼ਾਨੀ ਸੇ ਸਰਕਾਰ ਕੀ ਕੀਂ ਹੈਂ । ਇਸ ਨਏ ਫ਼ਿਰਕਾ ਕੇ ਆਦਮੀ ਨਿਹਾਇਤ ਕੁਬੀਹ ਜੁਰਾਇਮ ਕੇ ਮੁਰਤਕਿਬ ਔਰ ਮੁਜਰਮ ਹੁਏ ਹੈਂ । ਰਾਤ ਕੀ ਤਾਰੀਕੀ ਮੇਂ ਉਨ੍ਹੋਂ ਨੇ ਏਕ ਨਿਹਾਇਤ ਮੁਅੱਜ਼ਜ਼ ਔਰ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਸਿੱਖ ਚਈਸ ਕੇ ਮਸਕਨ ਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਆ, ਉਸ ਕੇ ਫ਼ਰਜ਼ੰਦ ਕੋ ਜਖ਼ਮੀ ਕੀਆ ਔਰ ਉਸ ਕੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮੋਂ ਕੋ ਕਤਲ ਕੀਆ, ਉਨ੍ਹੋਂ ਨੇ ਕਸਬਾ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲਾ ਔਰ ਰਿਆਸਤ ਕੇ ਅਸਲਹ ਔਰ ਖਜਾਨਾ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨੇ ਕਾ ਕਸਦ ਕੀਆ ।*

ਇਹ ਐਡਰੈਸ ਤੇ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਾਧੀਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਐਡਰੈਸ ਵਿਚ ਉਹੋਂ ਕੁਝ ਆਖਿਆ ਜੋ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਦੂਜਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹਮ-ਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਪਰਾਏ ਵਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਜ਼ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚ ਫਸੇ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗੂ ਮਰੇੜੇ ਜਾਣੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਹੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਸੀ । ਸੋ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸਰ-ਦਾਰ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਰਾਜ-ਤਗ਼ਤੀ ਦੱਸ ਕੇ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾ ਗਏ, ਪਰ ਨਾਮਧਾਰੀਏ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਪਤਾ ਦੇ ਮੂੰਹ ਆਏ । ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਜੋ ਕਰੜੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾਈਆਂ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਨ ੧੯੨੨ ਈ: ਤਕ ਲਗਭਗ ੫੦ ਸਾਲ ਹਟ ਨਾ ਸਕੀਆਂ ।

ਸੰਨ ੧੯੦੬ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਚੇਤ ਵਦੀ ੩ ਸੰਮਤ ੧੯੪੬ ਬਿ: (ਮੁਤਾਬਿਕ ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੮੮੯ ਈ:) ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਜੀਵਨ ਕੌਰ ਦੇ ਉਦਰੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਨਾਮਧਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ੮ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਸਰਦਾਰ ਸੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰੂ ਸਰ [ਫੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ] ਦੀ

ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ
ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ

ਸੁਪੁਤ੍ਰੀ ਬੀਬੀ ਭੂਪਿੰਦ੍ਰ ਕੌਰ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ । ਆਪ ਦੇ ਘਰ ੮ ਮੱਘਰ ਸੰਮਤ ੧੯੭੭ ਬਿ: ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ ੧੯੨੦ ਈ: ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ੨ ਕੱਤਕ ਸੰਮਤ ੧੯੮੦ ਬਿ: ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ ੧੯੨੩ ਈ: ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਨਮੇ ਬਾਬਾ

ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਗ ਭਗ ੭੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰੇ ੬ ਭਾਦ੍ਰੋਂ ਸੰਮਤ ੨੦੧੬ ਬਿ: ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ ੧੯੫੯ ਈ: ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਏ । ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਪੁਤ੍ਰ ਬਾਬਾ ਜਗਜੀਤ

*ਪੰਜਾਬ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਗਜ਼ਟ (ਸਪਲੀਮੈਂਟ), ੨੮ ਮਾਰਚ ੧੮੭੨, ਸਫ਼ਾ ੨੬੫।

ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਇਹੋ ਬਾਬੇ ਹੋਰੀ ਅਜ ਕਲ ਨਾਮਧਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਗੂ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ ਮਿਲਣਸਾਰ, ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਸਮਝਦਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਨ ੧੯੨੨ ਵਿਚ, ਜਦ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ' ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਸਰਕਾਰੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹਟਣ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਤੇ 'ਨਾਮਧਾਰੀ ਦਰਬਾਰ' ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀ ਦੇ ਯਤਨ ਨੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ 'ਕੂਕਾ' ਅਤੇ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ 'ਸਤਿਜੁਗ' ਅਖਬਾਰ ਚਲਾਏ, ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾਇਆ, ਸਾਹਿੱਤ ਛਾਪਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਰੱਖੇ। ਸੰਨ ੧੯੩੫ ਵਿਚ 'ਸਰਬ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਾਨਫ਼੍ਰੰਸ' ਸੱਦ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਮਿਲਬੇ ਦੀ ਮਹਿਮਾ' ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਸੀ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ, ਸਗੋਂ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਦੁੱਧ-ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਵਸਤੂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਝੁਕਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਮੁਸਲਿਮ ਸਤਿਸੰਗੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਤਿਸੰਗੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੌਲਾਨਾ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਕਸੂਰੀ, ਮੀਆਂ ਰਾਜੂ ਸ਼ਾਹ ਚੱਕ ਜਾਂਗਲੀਆਂ (ਲਾਇਲ ਪੁਰ) ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਕ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਅਤਿ ਚੰਗੇ ਮੋਤਕਿਦ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਰਾਜ ਫਜ਼ਲ ਦਾਦ ਲਾਇਲਪੁਰੀ, ਚੰਧਰੀ ਜ਼ਹੀਰੁੱਦੀਨ ਅਮਰਾ ਸਰ (ਹਿੱਸਾਰ), ਬਹਾਦੁਰ ਖਾਨ ਬਲੋਚ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸਿਆਸੀ ਪੱਖ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਸੇਵਾ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਬੱਝਾ, ਇਕ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਸੀ।

ਭਾਈ ਕਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮਧਾਰੀ 'ਸਿੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਫੈਦ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਚਿੱਟੀ ਉੱਨ ਦੀ ਮਾਲਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। 'ਵਾਹਗੁਰੂ' ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੰਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਮ੍ਰਿਤ ਇਕ ਪਾਤ੍ਰ (ਬਾਟੇ) ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਛਕਾਉਂਦੇ, ਜੁਦਾ ਜੁਦਾ ਛਕਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਵਨ ਦੇ ਵਡੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਨ। ਆਨੰਦ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਟਿਕ੍ਰਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਵੇਦਿ ਗੱਡ ਕੇ ਤੇ ਅਗਨਿ ਵਿਚ ਹੋਮ ਕਰ ਕੇ ਲਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਾਲ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਚੀਕਾਂ (ਕੂਕਾਂ) ਮਾਰ ਉਠਦੇ ਹਨ ਅਰ ਦਸਤਾਰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਨੱਚਣ ਟੱਪਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ.....*।' ਇਸ ਤੋਂ

ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ
ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ ਤੇ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ

*ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ੧੯੩੦, ਸਫ਼ਾ ੩੦੯੫।

ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ-ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਬੜੇ ਸਾਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਖਰਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ੁੱਧ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਰਦਾਸੇ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ੧੧ਵੀਂ-੧੨ਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਮੰਨ ਕੇ ਸਿਮਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ (ਡਾ:) ਇੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨੇ ਵੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ ਦਾ ਕੁਝ ਅਕਸੀ ਚਿਤ੍ਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਹੈ:

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਹੀਂ ਵਧੀਕ ਕੀਤੀ,

‘ਰਹਿਤ ਨਾਮੇ’ ਦਾ ਰੱਖਿਆ ਮਾਨ ਪਯਾਰੇ।

ਜੇੜ੍ਹੇ ਕਹਿਨ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਲਟ ਕੀਤਾ,

ਉਹ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਨਿਰਾ ਅਪਮਾਨ ਪਯਾਰੇ।

‘ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦਾ ਹੋਇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਗ ਵਿਚ,

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾਨ ਪਯਾਰੇ।

ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਖੂਬ ਕੀਤੀ,

ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ੋਹਰਾ ਜ਼ਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ਪਯਾਰੇ।

ਸਿੱਧੀ ਪਗੜੀ ਤੇ ਮਾਲਾ ਸਫੈਦ ਰਖਦੇ,

ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਵਡਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪਯਾਰੇ।

ਉੱਕਾ ਚੁਰਟ ਚੰਡੂ ਲੋਕ ਛੱਡ ਬੈਠੇ,

ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਦ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਅਸਾਨ ਪਯਾਰੇ।

ਸਹਿਜਧਾਰੀਆਂ ਵੀ ਕੇਸ ਰੱਖ ਲੀਤੇ,

ਭਜਨ ਵਾਹਗੁਰੂ ਕੀਆ ਜਦ ਪਾਨ ਪਯਾਰੇ।

ਹਿਰਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਅਪਨਾ ਜਿਸਮ ਪਾਕ ਰੱਖੇ,

ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਕਰ ਗਏ ਬੀਨ-ਛਾਨ ਪਯਾਰੇ।

ਇਸੇ ਲਈ ਪਵਿਤ੍ਰ ਰਹੇ ਨਾਮਧਾਰੀ,

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੈ ਰਾਜ ਦਾਨ ਪਯਾਰੇ।

ਤੜਕੇ ਕਰਨ ਅਸ਼ਨਾਨ ਲੈ ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਦਾ,

‘ਇੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ’ ਕਿਉਂ ਆਇ ਫਿਰ ਹਾਨ ਪਯਾਰੇ॥

(‘ਜਗਦਾ ਦੀਵਾ’, ਸੰਨ ੧੯੧੨, ਸਫ਼ੇ ੫੦-੫੧)

†ਦੇਖੋ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਨਿੱਤਨੇਮ, ਸੰਮਤ ੧੯੯੬, ਸਫ਼ੇ ੨੯੩-੨੯੫।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ

੧.

ਮੁੱਢਲੇ ਹਾਲ

ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਾਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਲਹਿਰ ਆਰੰਭ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਰਮ ਤੇ ਗਰਮ ਦੋਵੇਂ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਲਹਿਰਾਂ-ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ-ਦਸ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਕ ਦੋਹ ਧਾਰੀ

ਗੁਰੂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੇ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਅਜਿਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਮਨ-ਮਤ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਅਸੂਲ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਭਰੋਸਾ ਰਖਦੇ

ਸਨ ਕਿ ਗੁਰਿਆਈ ਦਸ ਗੁਰੂਆਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹੀ ਹੈ, ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਗਈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਖਾਂ

ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਗਵਾਈ ਵਾਸਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਈਸਾਈਆਂ ਦੇ ਉਹ ਮੁੱਢਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੰਨ ੧੮੪੫-੪੬

ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਰਖੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਤੋਂ ੧੮੫੭ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸੁਪੂਤ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਡਰ ਅਥਵਾ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਈਸਾਈ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਅੱਗੇ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੁਪੂਤ੍ਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀਅਨ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣਾ ਮਜਹਬੀ ਜਾਲ ਤਣਿਆ, ਏਥੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਜੋਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸਰਹੱਦੀ ਲਾਈਨ ਤੇ,

ਜੋ ਕਿ ਸਿਮਲੇ ਤੋਂ ਕਰਾਚੀ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ੬ ਵੱਡੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਅਥਵਾ ਅੱਡੇ
ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ—ਕੋਟ ਗੜ੍ਹ, ਕਾਂਗੜਾ, ਬੰਨੂ, ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਨ,
ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਖਾਨ ਪੁਰ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜ ਛੋਟੇ ਅੱਡੇ
ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅੱਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਰ ਬਣਾਏ—ਬਟਾਲਾ, ਨਾਰੋਵਾਲ,
ਕਲਾਰਕਾਬਾਦ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾਦਨ ਖਾਨ।

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ, ਪਿਸ਼ੌਰ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਨ, ਹੀਦਰਾਬਾਦ, ਸਿੰਧ ਤੇ ਕਰਾਚੀ ਦੇ
ਵੱਡੇ ਅੱਡੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸਨ, ਜਿਥੋਂ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਥ ਉਂ ਥਾਈਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭੇਜੇ
ਜਾਂਦੇ ਸਨ*। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਅੱਡਿਆਂ ਦੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਨ ਵਾਰ ਵੇਰਵਾ ਇਸ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ : ਕੋਟ ਗੜ੍ਹ (੧੮੪੦), ਲਾਹੌਰ (੧੮੪੯), ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੮੫੧), ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੮੫੩), ਪਿਸ਼ੌਰ (੧੮੫੩), ਕਾਂਗੜਾ (੧੮੫੪), ਕਸ਼ਮੀਰ, (੧੮੫੪),
ਨਾਰੋਵਾਲ (੧੮੫੬) ਮੁਲਤਾਨ (੧੮੫੬), ਡੇਰਾਜਾਤ (੧੮੬੧) ਅਤੇ ਬਟਾਲਾ (੧੮੬੬)
ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ਼ ਈਸਾਈਅਤ
ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਿਵੇਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਈ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ
ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇਥੋਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦਿਲ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਅਤੇ

ਪਠਾਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੜ
ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਉੱਠਣ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਇਸ
ਦੇ ਦੋ ਕੇਂਦ੍ਰ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ
ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਪਹਿਲਾਂ ਮਝੇ ਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ

ਉਤੇ ਪਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ੌਰ ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦ੍ਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਰ
ਐਚ. ਐਡਵਰਡਸ ਨੇ ਸਰ ਜਾਹਨ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਖ਼ਤ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ
ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :—

‘There are two obligatory points the Peshawar Valley
and Manjha. The rest are mere dependencies. Holding these
two points you will hold the whole Punjab.’ —ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਮਾਝਾ
(ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਤੇ ਪਿਸ਼ੌਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕੇਂਦ੍ਰਾਂ ਉਤੇ ਜੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਅਰਥਾਤ—
ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕੁਚਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਆਪ ਦੇ
ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਲਿਖਣ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼
ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਏਥੇ ਕਾਮਿਆਬ
ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ
ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

*Robert Clark, The Punjab & Sindh Missions, 1885.

†Robert Clark, The Punjab & Sindh Missions, 1885, P. 38.

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕਿਤਨਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ, ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰ ਜਾਹਨ ਲਾਰਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ੫੦੦ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਦਿਆ ਕਰਦਾ

ਗਵਰਨਮੈਂਟ
ਦਾ ਝੁਕਾਉ

ਸੀ। ਏਕਣ ਹੀ ਹੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਵੀ ਚੋਖੀ ਮਾਇਆ ਇਸ ਪਾਸੇ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ੫੦੦ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਦੇਵੇ। ਸੋ ਇਹ ਰਕਮ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਸਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਲੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੂੰ ਪੂਰ ਕੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਬਾਗ਼ ਲਿਆ ਤੇ ਮਜੀਠੇ ਵਿਚ ਇਕ ਗਿਰਜਾ ਘਰ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਸ ਸੀ, ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਏਥੇ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧ-ਫੁਲ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਜਨਤਾ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨੂੰ ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਡੁਲਾਉਣਾ ਕੋਈ ਸੁਖਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮਲਕਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕੁਝ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ

ਮਲਕਾ
ਵਿਕਟੋਰੀਆ
ਦਾ ਖਤ

੨੪ ਨਵੰਬਰ ੧੮੫੪ ਦੇ ਪਤ੍ਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 'ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਭਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆ ਦੇਵੇਗਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੱਲ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਲ ਮੋੜੇਗਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੇ ਫੈਲਾਉ ਲਈ, ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਪਾਸੇ ਬੜੀ ਘੱਟ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਸਹੂਲੀਅਤ ਪੈਦਾ ਕਰੇਗਾ *।'

ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਦਿਅਕ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਈਸਾਈਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉੱਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਇਹ ਚਾਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਸੰਨ ੧੮੫੩ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ

ਈਸਾਈਅਤ
ਦਾ ਵਾਧਾ

ਸਕੂਲ ਤੇ ਸੰਨ ੧੮੫੮ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਕੁਝ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹਣ ਲੱਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਈਸਾਈ-ਅਤ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇਣ ਲਈ ਬਾਈਬਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਸੰਨ ੧੮੫੧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਈਸਾਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਿਫਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ੩੦ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੰਨ ੧੮੮੦ ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ੧੫੦੧੩੨ ਅੱਪੜ ਗਈ। (The Punjab & Sindh Missions.)

ਇਸ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਰਾਜਸੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ। ਸੰਨ ੧੮੫੧ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਸੰਨ ੧੮੫੭

* Letters of Queen Victoria, 1837-1861, Vol. III, PP. 68-69.

ਵਿਚ ਰਾਜ-ਪਲਟਾਉ ਗਦਰ, ਸੰਨ ੧੮੬੨ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਸੰਨ, ੧੮੬੫ ਵਿਚ
ਅੰਜਮਨ ਉਲੂਮਿ ਮੁਫੀਦਾਏ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸੰਨ ੧੮੬੯ ਵਿਚ
ਹੋਰ ਜਨਤਕ ਅੰਜਮਨਿ ਇਸਲਾਮੀਆ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਬ੍ਰਹਮ
ਲਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ (ਕਲਕੱਤਾ) ਅੱਧੀ ਕੁ ਸਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ
ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਈ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ
ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ—ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਵੀ ਬਣ ਚੁਕੀਆਂ
ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੀਸੋ ਰੀਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਆਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ
ਨਾਲ ਏਥੇ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਹਿੰਦੂ
ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਵਧ ਰਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਮਾਰ
ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸਨ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦੇਸ
ਵਿਆਪੀ ਰਾਜਸੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਇਸ ਲਹਿਰ
ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਦੋ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋਏ, ਇਕ ਤਾਂ ਸੰਨ ੧੮੭੩ ਈ: ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ
ਵਿਚ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਭਾਈ
ਆਇਆ ਸਿੰਘ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ
ਸਨ, ਈਸਾਈ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ
ਤੇ ਕਈ ਸਿੱਖ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ
ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਸਮਝਾ-ਬੁਝਾ ਕੇ ਈਸਾਈ ਬਣਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ।

ਦੂਜਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ ਨੇ, ਜੋ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
ਦਾ ਨਿਮਕ ਖ਼ਾਰ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਕ ਦਿਨ ਕਥਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ
ਚਿੜਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ
ਉਤੇ ਕਰੜੀ ਨੁਕਤਾ ਚੀਨੀ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਇਸ
ਹਮਲੇ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ।

ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਥੋੜੇ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ੧੫ ਸਾਵਣ, ਗੁ: ਨਾ:
ਸੰ: ੪੦੪ (ਮੁਤਾਬਕ ੩੦ ਜੁਲਾਈ, ਸੰਨ ੧੮੭੩) ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ
ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਪੂਰਥਲਾ, ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ, ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ
ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ* ਆਦਿ ਮੁਖੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ
ਈਸਾਈਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅਯੋਗ ਹਮਲਿਆਂ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ
ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਸ: ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਤਿਸ

*ਵਧੀਕ ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਦੇਖੋ ਅੰਤਿਕਾ ੧, ੨ ਤੇ ੩।

ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ (ਜੱਥੇਦਾਰ) ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਕੱਤਰ ਬਾਪੇ ਗਏ । ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਲਈ ਬਾਕਾਇਦਾ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਸਭਾ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਲਈ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਰੰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਅਸਲ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਵਿਚ ਮੁੜ ਠੇਢੇ ਸਿਰਿਓਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਸੀ ।

ਨਿਰਮਲੇ ਤੇ
ਉਦਾਸੀਆਂ
ਦਾ ਦਾਖਲਾ

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ, ਇਸ ਲਈ ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤਨੇ ਹੀ ਬੜੇ ਬੜੇ ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ । ਨਿਰਮਲੇ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਵੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬੜੇ

ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲੱਗੇ ।

ਏਕਣ ਇਹ ਸਭਾ ਤਾਂ ਚੱਲ ਪਈ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਤੌਰਾ ਵੀ ਤੁਰ ਪਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਗੂ ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰਥਲਾ, ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਣ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਮੀਨ-ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਸੀ । ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੱਤਭੇਦ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਨਿਰੋਲ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਸਨ, ਪਰ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂਵਾਦ ਬਾਪ ਕੇ

ਮੋਢੀਆਂ ਦਾ
ਮੱਤਭੇਦ

ਆਪਣੀ ਪੂਜਾ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਅਭਿਲਾਖੀ ਵੀ ਸਨ । ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਅੱਤਰੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਕਈ ਵੇਰ ਉਹੋ ਪੁਰਾਣਾ ਸਿੱਖੀ ਜੋਸ਼ ਜਾਗਣ ਤੇ ਇਤਨੇ ਗਰਮ ਖਿਆਲੀਏ ਹੋ ਉਠਦੇ ਸਨ

ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਤਖਤ ਉਲਟਾਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ । ਬੇਸ਼ੱਕ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮ—ਖਿਆਲੀਏ ਸਨ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਹਾਨੀ ਕਾਰਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ* ।

ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਇਸ ਮਤਭੇਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਗੁਰਮਤ ਦੇ

ਗਿਰਾਵਟ

ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ, ਜੋ ਕਿ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਮਾਹ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਡਿੱਕੋ ਡੋਲੇ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਈ* ।

† ਇਹ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਕਵੀ ਸਨ ।

* ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਦਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ । ‡ ਦੇਖੋ, ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਸੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ, ਸੰਨ ੧੯੮੦ ਈ: ।

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

(੧੮੪੯-੧੮੯੮)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਸ ਦੀ ਛੁੱਟ ਦੇ ਥਾਹਣ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੂਰੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤੇ ਮਨੋਹਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਪੰਥਕ ਸੇਵਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਈ।

ਜਨਮ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਅਪ੍ਰੈਲ, ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਈ: ਵਿਚ ਗਰੀਬ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਕਪੂਰਥਲੇ ਹੋਇਆ* ਸੀ। ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਭਾਈ ਬਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਜੋ ਰਾਜਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਲਾਂਗਰੀ ਸਨ। ਆਪ ਜਾਤ ਦੇ ਚੰਧੜ ਜੱਟ, ਪਿੰਡ ਚੰਧੜ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕੁੱਜਰਾਂ ਵਾਲਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ।

ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਥੋੜੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਬਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਵਸ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਾਂਗਰੀਆਂ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬੜੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਖਾਨਸਾਮੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਬਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਣੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਬੜੀ

ਪਿਛਲਾ ਹਾਲ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਪਿੱਛੋਂ ੧੫ ਸਤੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੮੪੩ ਈ: ਨੂੰ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰ-ਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਮਾਂਡੇਂਟ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ, ਜੋ ਉਸ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਰਸੋਈ ਖਾਨੇ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ, ਬਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਰਾਜਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ, ਤੇ ਆਪ ਇਸ ਸੀਕੇ ਨਾਲ ਕਪੂਰਥਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਸੰਨ ੧੮੫੨ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀ ਰਾਜਾ ਦਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਤੇ ਫੇਰ ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਬਦਲੇ ਗਏ।

ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਕਵੀ ਤੇ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਸੀਏ ਸਨ ਤੇ ਭਾਈ ਬਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸਨੇਹ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪਾਲਿਆ-ਪੋਸਿਆ, ਪੜ੍ਹਾਇਆ

*ਦੇਖੋ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਹ ਖ਼ਤ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੯੪ ਈ: ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਜਗਤਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਪੂਰਥਲਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

ਤੇ ਪੰਥਕ ਸੇਵਾ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਪੂਰਥਲੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫੇਰ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਲਈ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤਸਾਹ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਕਾਇਮ ਹੋਈ, ਭਾਈ ਹੋਰੀ ਅਜੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭਾ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲੱਗ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਗ਼ਾਲਬਨ ਬੀ. ਏ. ਵਿਚ ਹੀ ਅਧਵਾਟੇ ਛੱਡੀ ਤੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਜੁਟ ਗਏ।

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੮੭੩ ਵਿਚ ਜਦ ਉਹ ਅਜੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੀ ਸਨ ਤਾਂ ਮਹਿਕਮਾ ਤਾਲੀਮ ਦੇ ਕਾਇਮ ਮੁਖ਼ਾਮ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਮਿਸਟਰ ਸੀ. ਪਰਸਨ ਦਾ

ਚਿਤ੍ਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਸੁੰਦਰ ਖਿੱਚਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਝੁਕਾਉ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੜਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੰਜੀਨੀਅਰੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਰੁੜਕੀ ਭੇਜਣਾ

ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਭਾਈ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਰੁੜਕੀ ਨਾ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ ਵੀ ਕੰਡ ਭਵਾ ਗਏ। ਸੰਸਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਸੰਨ ੧੮੭੬ ਈ: ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੇ ਗਵਾਂਢੀ ਲੋਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁੜਾਬਲੇ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਗਏ ਹਨ, ਪੰਥਕ ਉੱਨਤੀ

ਅਮਲੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਈ ਕੁਝ ਉਨਾਰੂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕਿਆ ਤੇ ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ

ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਐਲਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਚਾਰ ਸਨ:—

੧. ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਸਾਹਿੱਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।

੨. ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ।

੩. ਅਨਮਤ ਜਾਂ ਮਨਮਤ ਵਿਚ ਘੁਲਮਿਲ ਰਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ ਰੋਕ ਕੇ ਪੱਕੇ ਸਿੱਖ ਬਣਾਉਣਾ, ਤੇ

੪. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਚੱਲਣਾ *।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਐਨ ਅਨਕੂਲ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ

*ਸੰਨ ੧੮੯੪ ਈ: ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਰਾਜਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਇਕ ਖ਼ਤ ਵਿਚੋਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਸੀ ਤੇ ਲਾਭ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਨ, ਮਨ ਤੇ ਧਨ ਕਰਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ।

ਹੁਣ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਦਾ ਮੁੱਢ ਤੌਰਨ ਲਈ ਉਹ ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਸਿੰਘ

ਸਭਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰਮਲ

ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ

ਗੱਲ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਲੜਕਿਆਂ

ਲਈ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਮਦਰਸਾ

(ਸਕੂਲ) ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੰਜਮਾਨਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਹਰ ਮੁਮਕਨ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸਹਾਇਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਉੱਨਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਲਾਇਟਨਰ, ਜੋ ਅੰਜਮਾਨਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੀ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਤੀਜੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਾਈ ਆਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੁੜ ਗਏ। ਉਪਰੋਂ ਸ: ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ ੧੮੭੬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਖੁਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਸੰਨ ੧੮੭੭ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਜਣਾਂ ਦੇ ਜਤਨ ਨਾਲ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਪੜਾਈ ਜਾਣੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਣ ਸਾਰ ਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਇਸੇ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲੱਗ ਗਏ। ਇਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ

ਉਹ ਸੰਨ ੧੮੮੫ ਤਕ ਬੀ. ਓ. ਐਲ. ਡੇ ਐਮ. ਓ. ਐਲ. ਦੇ

ਕਾਲਜ ਦੀ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿਸਾਬ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਫਿਲਸਫੀ ਦੀ

ਸਰਵਸ

ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸੰਨ ੧੮੮੧

ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਆਨਰਜ਼

ਸਟੈਂਡਰਡ ਦਾ ਫਾਈਨਲ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ*।

ਸੰਨ ੧੮੮੫ ਤੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਦਲੀ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ, ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਜੂਨੀਅਰ ਕਲਾਸਾਂ ਨੂੰ ਹਿਸਾਬ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਏਨਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਧਿਆਪਕ ਮਿਲਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਨ ੧੮੮੮ ਵਿਚ ਆਪ ਫੇਰ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਬਦਲੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਦੀ ਤਰਾਂ ਕਿੱਸੇ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵੇਦਾਂਤ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ

*ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਨ ੧੮੮੪ ਦੇ ਪਤ੍ਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ।

ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਫਿਲਾਸਫੀ ਉਤੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ* ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵੇਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਤਦਾਰ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੀ ਸਲਾਹ

ਪੁਸਤਕ-ਰਚਨਾ ਨਾਲ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਹੀ ਠਹਿਰੇ, ਹੋਏ ਸਨ, 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਵਾਰਥ' ਨਾਮੀ ਇਕ

ਪੁਸਤਕ ਸੌਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ, ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਗੁਰਮਤ ਜੰਤ੍ਰੀ ਆਦਿ ਮੇਰੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਪੁਸਤਕ-ਰਚਨਾ ਉਸੇ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ, ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੭੬ ਵਿਚ ਉਲੀਕਿਆ ਸੀ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਤ੍ਰਕਾਰੀ, ਵਿਚ ਵੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਤੇ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ', (੧੮੮੦), 'ਵਿਦਿਆਰਥ ਪੰਜਾਬ' (੧੮੮੦), 'ਰਸਾਲਾ ਸੁਧਾਰਾਰਥ' (੧੮੮੬) ਅਤੇ 'ਖਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ' (੧੮੮੬)

ਪੰਜਾਬੀ ਪਤ੍ਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨੇ ਆਰੰਭੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਵਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪਤ੍ਰ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ' ਸੰਨ ੧੮੮੫ ਵਿਚ ਸਿੰਘ

ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਕੱਢਿਆ । ਇਹ ਪੰਜੇ ਪਤ੍ਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਜਤਨਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਸਨ ।

ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਤੰਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਇਸ਼ਾਇਤ ਬੜੀ ਘੱਟ ਸੀ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ (੧੮੮੨) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰ ਆਮ ੧੮੦੦, ਆਫ਼ਤਾਬਿ ਪੰਜਾਬ ੫੦੦, ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਬਾਰ ੨੫੦, ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ ੨੫੦, ਤੇ ਰਸਾਲਾ ਅੰਜਮਨਿ ਪੰਜਾਬ ੪੨੫ ਛਪਦਾ ਸੀ ।

ਸੰਨ ੧੮੮੦ ਤੋਂ ੧੮੮੮ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ । ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੋਹ ਪੁਰ ਵਿਚ ਤੁਖਾਣ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਈ । ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਅਚਾਣਕ ਉਸ ਸੁਪਤਨੀ ਦਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਤੇ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਦੀ ਆਪ ਨੇ ਪਿੰਡ ਜੰਡੂ ਕੇ ਮੁਤਸਿਲ ਮਾਈਸਰਖਾਨਾ (ਬਠਿੰਡੇ

ਗੁਰਸਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਕੀਤੀ । ਆਪ ਦੀ ਇਸ ਸੁਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਪਰਮੇਸ਼ਰੀ

ਦੇਵੀ ਸੀ । ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਦਾ ਗੁਰਸਬੀ ਜੀਵਨ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ (ਸੰਨ ੧੮੯੮) ਤਕ ਦੁਖਦਾਈਂ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ।

*ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ (ਲਾਹੌਰ), ੧੭ ਪੋਹ ਸੰ: ੧੯੩੭ ਬਿ: ।

†ਸੂਦਾਰ ਅਤਰਸਿੰਘ ਰਈਸ ਭਦੌੜ(ਪਟਿਆਲਾ)ਦੀ ਸੰਨ ੧੮੮੮ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ।
‡ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੋਢੀ

ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਲੀਏ

ਕੰਵਰ ਬਿਰਮ ਸਿੰਘ, ਕਪੂਰਥਲਾ

ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਤੇ ਸੰਚਾਲਕ

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ

ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ

ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂ

ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਜੀਠੀਆ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਟਿੱਕਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ
ਨਾਭਾ ਨਾਭਾ

ਕਵੀ ਲੇਖਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ

ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ (ਬਿਹਾਰ)

ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ

੩.

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ

(੧੮੭੬ - ੧੮੮੪)

ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ (ਲਾਹੌਰ) ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਾਇਆ—ਇਕ ਸ: ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਤੇ ਦੂਜੇ ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਨਾਲ ਫੇਰ ਉਹੋ ਪੰਥਕ ਇਕੱਠ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਆ ਗਈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਦਫਤਰ ਚੁੰਕਿ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੀ, ਪਰ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਲੋੜ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਨ ੧੮੭੮ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਬਣਾਣ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਭਾਈ ਹਰਸਾ ਸਿੰਘ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ, ਜੋ

ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਨ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ, ਬੜੀ ਗਰਮ ਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮੁਹਰੈਲੀ ਸਨ। ੧੨ ਨਵੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੮੭੬ ਈ: ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਇਕਤ੍ਰਤਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਹੋਈ ਤੇ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਾ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ*।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੀ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਚਮਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਲੋੜ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ੨੬ ਤੇ ਫੇਰ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਪਤਿਵੰਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਤੇ ਕਈ ਸਰਕਾਰੀ ਆਦਮੀ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਇ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁੱਖ ਸਨ, ਇਸ ਸਭਾ ਵਿਚ ਮੈਂਬਰ ਲਏ

*ਦੇਖੋ, ਰਿਪੋਰਟ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਲਾਹੌਰ (ਸੰਨ ੧੮੮੦), ਸਫ਼ਾ ੧੨।

ਸਰਕਾਰ ਦੀ
ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਚ

ਗਏ । ਇਹ ਰਾਇ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਹੋ ਸਨ, ਜੋ ਰਾਜਾ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਏਜੰਟ ਬਣ ਕੇ ਸੰਨ ੧੮੪੭-੪੯ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਐਚ. ਐਮ. ਲਾਰੰਸ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪਤ੍ਰ ਵੀ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਰਾਇ ਹੋਰੀ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸਨ । ਭਾਵੇਂ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਗੁਨਾਹ ਸੀ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧੋ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਝੁਕਣਾ ਹੀ ਪਿਆ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਦਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰ ਰਾਬਰਟ ਈਜ਼ਰਟਨ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਫੇਰ ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਐਚੀਸਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਹੋਰ ਚੋਣਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਬ੍ਰਾਂਚ ਦੇ ਮੈਂਬਰੀ ਫਾਰਮ ਭਰੇ ।

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਰਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਿਲਵੇਂ ਜਤਨ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਬੜੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੨੬੮ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ । ਫੇਰ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰੂਪ

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ
ਪਹਿਲਾ ਪਤ੍ਰ

ਦੇਣ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ ੧੮੮੦ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸਪਤਾਹਕ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ', ਜੋ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਤ੍ਰ ਸੀ, ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸਨ । ਇਹ ਪਤ੍ਰ ਦਿਲੀ ਪੰਚ ਪ੍ਰੈਸ(ਲਾਹੌਰ) ਵਿਚੋਂ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਤੇ ਛਪ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ ਸੱਤ ਰੁਪਏ ਸੀ ।

'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ' ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਖਾਸ ਕਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰੇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਰੁਚੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਲ ਹੋਈ । ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਹਰੇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂ ਕਸਬੇ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਸੀ, ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਬਣਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ, ਗੁੱਜਰਾਂ ਵਾਲਾ, ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ, ਸਿਆਲ ਕੋਟ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਅੰਬਾਲਾ, ਮੋਢੇ, ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਸੰਗਰੂਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ । ਇਹ ਸਭਾਵਾਂ ਬਣਨ ਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਬਣਨ ਤੇ

†ਦੇਖੋ. ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ, ੨੨ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੫੯, ਨੰ: ੫੭-੬੦ ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਕੱਠ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਰੇਕ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਸ਼ੇ ਤੇ ਨਿਯਮ ਉਹੋ ਸਨ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ, ਪਰ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਕੁਝ ਉੱਨਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮ ਰੱਖਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੇ ਗਏ। ਉਹ ਨਿਯਮ ਇਹ ਸਨ :—

(੧) ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਤੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਇਸ ਸੂਸਟ ਧਰਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ।

(੨) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ-ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਭਲਾਈ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਪਵਾਇ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ।

(੩) ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪੋਥੀਆਂ ਨੂੰ, ਜੈਸੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਦਿ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੀ ਤਰਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਸੰਮਾ ਹੈ...ਅਸਲੋਂ ਕਢਾਇ ਕੇ ਅੱਗ-ਪਿੱਛਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸੁੱਧ ਕਰਨਾ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ
ਦੇ ਨਿਯਮ

(੪) ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਇਲਮ ਮੁਰੱਵਜੇ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਇਸ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਨਾਲ ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨਿਕਾਲਣੀਆਂ।

(੫) ਜੋ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ, ਅਥਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਹਾ ਅਥਵਾ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਜੋ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਤਖਤਾਂ ਤੋਂ ਖਾਰਿਜ ਹੋਣ, ਅਥਵਾ ਜੇੜੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲੇ ਹੋਣ, ਅਥਵਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਅਥਵਾ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਮੁਫਸਦ ਗਿਣੇ ਗਏ ਹੋਣ, ਅਥਵਾ ਜੋ ਸੁਲਾਹ ਮਿੱਲਤ ਤੇ ਭਲਾਈ ਕੰਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ, ਮਗਰ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਪਿਛਲੀ ਕੀਤੀ ਤੋਂ ਤਨਖਾਹ ਲੁਆਵੇ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਵਾਸਤੇ ਸਭਾ ਦੀ ਰਾਇ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।.....

(੬) ਵੱਡੇ ਮਰਤਬੇ ਵਾਲੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ ਬਹਾਦੁਰ ਵਿਦਯਾ ਸਾਖ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਪੰਥਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲੂਮ ਹੋ ਜਾਣ ਜੋ ਉਹ ਸਿੱਖੀ ਧਰਮ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਖੈਰ ਖ਼ਾਹ ਹਨ।

(੭) ਕਿਸੀ ਦੂਸਰੇ ਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਹਿਣਾ-ਸੁਣਨਾ ਅਥਵਾ ਲਿਖਣਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ।

(੮) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤੱਲਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

(੯੦) ਖੈਰ ਖ਼ਾਹੀ ਕੰਮ, ਫਰਮਾਂਬਰਦਾਰੀ ਸਰਕਾਰੀ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨਾ, ਵਿਦਯਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਮਸਲਹਤ ਉਮਦੀ

ਹਰ ਬਾਤ ਵਿਚ ਲਿਹਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ* ।

ਇਹ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਕਰਨ ਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਸੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਉੱਨਤੀ ਵਲ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਕੂਲ ਤੇ ਕਾਲਜ
ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਜਲਮਾਨ ਇਸ ਪਾਸੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ
ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਚੰਗੀ ਕਾਮਿਆਬੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ । ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ
 ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ' ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ
 ਇਕ ਦੋ ਚੰਗੇ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ
 ਜਾਣ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਾਲਜ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ।

ਇਹ ਸਲਾਹਾਂ ਅਜੇ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਸੱਤ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਈ
 ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ
 ਵਿਦਿਅਕ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਸਕੂਲ ਨਾਲ ਅਚਾਣਕ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੇ ਸੱਤ ਸਭਾ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਚੁੰਕਿ
 ਇਕ ਹੋ ਗਏ, ਇਸ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਕੂਲ
 ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ
 ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਕੁ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੮੮੨ ਵਿਚ ਇਸ
 ਪਾਸੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਕਦਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ
 'ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ । ਇਸ
ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸੌਢੀ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ, ਲਾਲਾ ਨਾਨਕ ਬਖਸ਼, ਭਾਈ
ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਆਇਆ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ
 ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਖ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ
 ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਅਰਥਾਤ—ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਬਣਾਈ
 ਗਈ, ਪਰ ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਈ ਔਕੜਾਂ ਆਉਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸਲਾਹ
 ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਤਨ ਨਾਲ ਦੋ ਹੋਰ ਸੱਜਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ

*ਦੇਖੋ, ਰਪੋਰਟ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ, ਸੰਨ ੧੮੮੦, ਸਫਾ ੫੪-੫੫ ।

†ਦੇਖੋ, ਰਪੋਰਟ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ, ਸੰਨ ੧੮੮੦, ਸਫਾ ੬੫ ।

੦, ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ, ਚੇਤ ਸੰ: ੧੯੩੯ (ਸੰਨ ੧੮੮੨), ਸਫਾ ੫ ।

ਦੇ ਨਾਮ ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ* ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੱਜਣ ਬੜੇ

ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਤਜਰਬੇਕਾਰ, ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਚੰਗਾ ਰਸੂਖ ਰਖਦੇ ਸਨ । ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਰੇਲਵੇ ਵਿਚ ਮੁੱਲਾਜ਼ਮ ਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਸਨ । ਦੂਜੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਤਾ ਰਾਮ ਸੀ, ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਲਾਬ ਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤੇ ਫੇਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਰਹੇ ਸਨ ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਚੁੱਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਏਨੇ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ, ਇਸ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਲਸੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਥੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਸਿੱਖਾਂ ਕੀ ਦਿਲੀ ਚਾਹ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ

ਜਾਹਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਆਰੀਆ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਦੇ ਇਕ ਪੱਖੀ ਤੇ ਦਿਲ ਦੁਖਾਉ ਪ੍ਰਚਾਰੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਦਮ ਟੁੱਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਏਨੇ ਦੂਰ ਜਾ ਖਲੋਤੇ ਕਿ ਫੇਰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾ ਰਹੀ । ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿਆਨੀ

ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੁੜਨ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਸੀ । ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸਿੰਘ ਸਜਾਇਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਆ ਰਲਣ ਤੇ ਗੁਰਮਤ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਅੰਜਮਨਿ ਪੰਜਾਬ, ਜੋ ਸੰਨ ੧੮੬੫ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਲਾਇਟਨਰ ਦੇ ਜਤਨ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਸੰਨ ੧੮੬੮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਖੁਲ੍ਹਿਆ, ਸੰਨ ੧੮੭੬ ਵਿਚ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਬਣਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਸੰਨ ੧੮੮੨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ । ਇਸ ਵਿਦਿਅਕ

*ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜਾਤਿ ਦੇ 'ਕਪੂਰ' ਖੱਤਰੀ ਤੇ ਗੁੱਜਰਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਵਸਾਕੀਕ ਸਨ ।

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡ ਨੰਦਪੁਰ ਕਲੰਡ (ਪਟਿਆਲਾ) ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਤੇ ਜਾਤਿ ਦੇ ਰਵਿਦਾਸੀਏ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ੨੧ ਅਪ੍ਰੈਲ, ਸੰਨ ੧੮੫੦ ਈ: ਨੂੰ ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਗੁਲਾਬ ਦਾਸੀਏ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਸੀ । (ਦੇਖੋ, ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਹਾਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁੱਦਿਹਾਣਾ, ੧੯੬੨, ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ)

ਸਬੂਤ ਲਈ ਦੇਖੋ, ਸਤਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ੧੧ਵੀਂ ਸਮੁੱਲਾਸ ।

ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ-ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ਤੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਗਰਮ ਜੋਸ਼ੀ ਦਿਖਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਬਣਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਦੱਸ ਕੇ ਸਿੱਖ ਮੋਢੀਆਂ ਨੂੰ ਟੰਬਣ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਪਤ੍ਰ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ' ਵਿਚ ਧੜਾ ਪੜ ਲੇਖ ਲਿਖਣੇ, ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲਿਖਤ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ—“ਜੇ ਲੋਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਡਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨਾ-ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਏਸ ਤਰਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡੇਰ੍ਹੇ ਲੜਾ ਦੇਈਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜੋ ਲੜਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਫਾਰਸੀ

ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ, ਸੋ ਭੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਲੋਂ ਹਟ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਜਾਨਦੇ ਹਨ.....ਬਹੁਤੇ ਏਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮ ਮਾਤ੍ਰ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਹੀ ਸਿੱਖ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਮਾਜਾਂ-ਸਭਾਂ ਵਿਚ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਛੱਡ ਕੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੀ ਲੋੜ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਦੂਸਰੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰ, ਸੋ ਨਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਾਹੀ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਏਹੋ ਹਾਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਨਾ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਿੱਖੀ ਬਿਲਕੁਲ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਉ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਸਿੱਖੀਓਂ ਹਟ ਜਾਨਗੇ।.....ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਬਣਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਯਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਸਿੱਖਯਾ ਭੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਏਸ ਕਾਲਜ ਦੇ ਬਣਨ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ।” (ਦੇਖੋ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ, ੧੦ ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੮੮੩, ਸਫੇ ੨,੩) ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹਿਰਦਿਆਂ ਉਤੇ ਜਾਦੂ ਵਰਗਾ ਅਸਰ ਪਿਆ।

ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਪੂਰਥਲਾ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਮੋਢੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਆਗੂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਝੁਕੇ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ

ਬੇਦੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹੰਤ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਰਈਸਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਰਈਸ ਭਦੌੜ ਦਾ ਝੁਕਾਉ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ ਵਜ਼ੀਰੀ ਆਜ਼ਮ

ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਲ ਅਣ ਬਣ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤਾ ਲੁੱਦਿਹਾਣੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਖਿੱਚ ਪਾਈ। ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਹੋਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬੜੇ ਅੱਛੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ

ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਚੰਗਾ ਰਸੂਖ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਇਹ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਟੋਏ-ਟਿੱਬੇ ਸਾਫ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

੪.

ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ

(੧੮੮੦ - ੧੮੮੫)

ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਸਨ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਫੈਲਾਉ ਹੋਇਆ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਇਸ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਬਣ ਕੇ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਸੰਨ ੧੮੮੦ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਇਕ ਕੰਮ ਹੋਰ ਪੰਥਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਪੰਥਕ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਉਹ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਸੁਧਾਰ

ਕਿਵੇਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਹੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਸ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ, ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਆਈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਕੱਠ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਚੂਨੇ ਮੰਡੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ-ਜਾਂਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਠਹਿਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਗਹਿਮਾਂ ਗਹਿਮ ਵਧਣ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸ਼ੱਕ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਇਕੱਠ ਰੋਕਣ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜੰਦਰੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਹੋਰ ਥਾਵੇਂ ਬਦਲਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਜਦ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਏਕਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਮਦਨ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਝੁਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਬੂਹੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ

ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਫੀ ਮੰਗ ਲਈ* ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ ੧੮੮੦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਸਵਾਲ ਛਿੜਿਆ ਕਿ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵੱਡੀ ਹੈ ਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀ । ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵੱਡੀ ਸੀ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸਭਾ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ । ਛੇਕੜ

ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਲੋਂ ਅੰਤਮ ਫੈਸਲੇ ਵਾਸਤੇ ੧੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੀ ਤਾਰੀਖ

ਵੱਡੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਿਯਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ
ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਵੱਡੀ (ਜਨਰਲ) ਸਭਾ ਬਣਾਈ ਗਈ । ਲਾਹੌਰੋਂ

ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਹਰਸਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਿੱਤ

ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸੱਜਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ । ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਫੈਸਲਾ ਹੋਣ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਸਭਾ ਵਿਚ ਲਏ ਗਏ ਤੇ ਕਰਾਰ ਪਾਇਆ ਕਿ ਹਰੇਕ ਛਿਮਾਹੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਸਭਾ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰੇਗੀ ਤੇ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਦਾ ਕੰਮ ਜਾਂ ਖਰਚ ਵੱਡੀ ਸਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ । ਇਹ ਸਭਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵੇਰ ਬਣ ਤਾਂ ਗਈ, ਪਰ ਫੇਰ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕੱਠ ਹੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਾਹੀ ਸਿਵਾਇ ਕਾਗਜ਼ੀ ਕਾਰਰਵਾਈ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅੱਡਾ ਨਤੀਜਾ ਹੀ ਨਿਕਲ ਸਕਿਆ ।

ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ ੧੮੮੨ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਐਚੀਸਨ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਇਕ ਮਾਨ ਪੱਤ੍ਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ

ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦਾ ਉੱਤਰ ਬੜਾ ਆਸ ਭਰਪੂਰ ਮਿਲਿਆ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਰਾਜੇ,
ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰੈਸ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ । ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੰਥਕ ਸੁਧਾਰ ਦੀਆਂ

ਕੁਝ ਕੁ ਔਕੜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖੀਆਂ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ (੧੦੦੦) ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵਚਨ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਸ ਰਕਮ ਨਾਲ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਹੀ ਸੰਨ ੧੮੮੩ ਵਿਚ, 'ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰੈਸ' ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੱਡੀ (ਜਨਰਲ) ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਸੰਨ ੧੮੮੦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਿਰੋਣ ਵਾਸਤੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ

*ਦੇਖੋ, ਰਿਪੋਰਟ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ, ਸੰਨ ੧੮੮੦, ਸਫਾ ੪੭ ।

†ਦੇਖੋ, ਰਿਪੋਰਟ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ, ਸੰਨ ੧੮੮੦, ਸਫਾ ੫੪ ।

‡ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ, ਲਾਹੌਰ, ੧੭ ਫਰਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੮੮੩, ਸਫਾ ੮ ।

ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਈ। ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੮੮੩ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬਦਲੇ ਗਏ ਤੇ ਫੇਰ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਕੱਠ ਹੋਣ ਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਮਿਲ-ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਇਹ ਵੱਡੀ ਸਭਾ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖਲੋਣ ਜੋਗ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਵਾਂ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਸਭਾ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ)' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦੀਵਾਨ ਸੀ।

ਇਸ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰਦਾਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਸਰਬਰਾਹ ਸ੍ਰੀ ਦਤਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸਕੱਤਰ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚੀਫ ਸਕੱਤਰ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਥਾਪੇ ਗਏ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਹੋਣ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਸ: ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸਕੱਤਰ ਭਾਈ ਨੌਰੰਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਯਤ ਹੋਏ। ਚੀਫ ਸਕੱਤਰ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ

ਤਰਾਂ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਕੌਮ ਵੀ ਚੱਲ ਪਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਮਿਲਾਪ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਨਿਭ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਸਨ :—

(੧) ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਜਿਤਨੀ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਸੀ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਤਨੀ ਹੀ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚੂ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਕੱਟੜ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸਨਾਤਨੀ ਮਰਯਾਦਾ।

ਫੁੱਟ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਣ (੨) ਜਨਰਲ ਸਭਾ, ਅਰਥਾਤ—ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਮੈਂਬਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਦੇ ਹੀ ਸਨ।

(੩) ਇਖਤਿਲਾਫ ਦਾ ਖਾਸ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਆਦਿ ਸੱਜਨ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ, ਗੁਰੂ—ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਪੁਜਾਉਂਦੇ ਸਨ।

(੪) ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਿਚ ਰਾਜ—ਭਗਤੀ ਦਾ ਘਾਟਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਨੁਕਸ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।

(੫) ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਦੇ ਲੋਕ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ (ਲਾਂਗਰੀ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ) ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਦੇ ਸਨ।†

ਇਹ ਵਲ-ਵਿਤਕਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮਨੋ ਮਨੀਂ ਹੀ ਧੁਖਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ੧੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ ੧੮੮੩ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਘੜਨ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਨੰਬਰ ਤੂੰ ਤੂੰ—ਮੈਂ ਮੈਂ ਤਕ ਅੱਪੜ ਗਈ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਲੰਬਾ ਸਾਰਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਬਥੇਰਾ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਬੇਇਤਫਾਕੀ

†ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ।

ਅੱਛੀ ਨਹੀਂ*, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਬੰਧੇ ਘੜੇ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਪੈਣ ਵਾਕਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਗੁਰਗੱਦੀ ਲਗਾਈ ਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ

ਨੇ ਇਸ ਗੱਦੀ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਬੇਨਿਯਮੀ ਕਾਰਰਵਾਈ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਖਰੜਾ, ਜੋ ਉਹ ਮੋਢੀਆਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਆਏ ਸਨ, ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਖਰੜੇ ਵਿਚ

ਬਾਬੋ-ਚੌੜ

ਵਿਚ ਵਾਧਾ

ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਚੀਫ਼ ਸਕੱਤਰ ਉਹੋ ਆਦਮੀ ਬਣ ਸਕੇਗਾ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਨੇ ਖੁਣਸ ਖਾਧੀ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਚੀਫ਼ ਸਕੱਤਰੀ ਦਾ ਭੁੱਖਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਆਦਮੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਰਦੇਸ਼ੀ ਨਾਲ ਇਹੋ ਗੱਲ ਸੋਚ ਕੇ ਇਹ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਦਾ ਗਦੈਲਾ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚੋਂ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਮਨ ਨਹੀਂ

ਲਗਦੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀ ਏਕਣ ਮੱਲੋ ਜ਼ੋਰੀ ਗਲ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਨੂੰ ਦੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਨਾ-ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਅਲਹਿਦਾ ਬਣਾ ਲਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ

ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ :

- (੧) ਸਾਮਾਨ ਖੰਡ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ (ਗਰੀਬ ਸਭਾ),
- (੨) ਮਹਾਨ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਖੰਡ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ (ਅਮੀਰ ਸਭਾ),
- (੩) ਬਿਬੇਕ ਸਭਾ,
- (੪) ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਰੀ ਸਭਾ,
- (੫) ਮਹਾਨ ਸਭਾ, ਅਤੇ
- (੬) ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਤੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਭਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਾਰ ਪਾਈ :

- (੧) ਪ੍ਰੈਜੀਡੈਂਟ [ਪ੍ਰਧਾਨ] ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰਬਰਾਹ ਹੋਣਗੇ।
- (੨) ਵਾਈਸ ਪ੍ਰੈਜੀਡੈਂਟ [ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ] ਅਕਾਲ ਬੁੰਗੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣਗੇ।
- (੩) ਚੀਫ਼ ਸਕੱਤਰ-ਕੋਈ ਲਾਇਕ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਖਾਨਦਾਨੀ ਕੁਰਸੀ ਨਸ਼ੀਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕੁਝ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਚੱਲਕੇ ਨਿਯਮ ਅੰਕ (੭੧) ਤੇ (੭੩) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ-ਅੰਸ਼

*ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ (ਲਾਹੌਰ), ੧੦ ਵਿਸਾਖ, ਸੰ: ੧੯੪੦, ਸਫੇ ੬-੭।

ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਗਦੈਲੇ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਤਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਮਝ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਏਕਤਾ ਕਲਪੇ ਗਏ :

- (੧) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ,
- (੨) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਸਿੰਘ ਸਭਾ,
- (੩) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਸਭਾ, ਅਤੇ
- (੪) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਭਾ* ।

ਇਸ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਰਤ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਮਾਨ-ਖੰਡ (ਗਰੀਬ) ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਕਾਰਰਵਾਈ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਅਥਵਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਖੰਡ (ਅਮੀਰ) ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਰੱਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀ ਪੰਥਕ ਤਾਕਤ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੇ ਧੜੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰਹੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਉਠ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸਾਮਾਨ-ਖੰਡ, ਮਹਾਨ-ਖੰਡ' ਅਥਵਾ 'ਗਰੀਬ-ਅਮੀਰ' ਦੇ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਨਿਰਾ ਇਕ ਸ਼ਖਸੀ ਜਿਹਾ ਦੀਵਾਨ ਬਣ ਗਿਆ।

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਆਪਾ-ਧਾਪੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ੧੬ ਜੂਨ ਸੰਨ ੧੮੮੩ ਦੇ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ' ਵਿਚ 'ਫੁੱਟ' ਦੇ ਸਿਰ ਲੇਖ ਹੇਠ ਇਕ ਲੇਖ ਛਾਪਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਹਨ :—

“ਮਾਝੇ ਦੀ ਫੁੱਟ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਫੁੱਟ ਦਾ ਕੰਮ ਜੁਦਾ ਜੁਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ..... ਜੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਮਾਨ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਚਾਹੇ ਇੱਲ ਦਾ ਨਾਉਂ ਕੁੱਕੜ ਭੀ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਣ, ਉਹ ਬੇ-ਇਤਫਾਕੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਪਨਾ ਸਿਰ ਜੁਦਾ ਕੱਢ ਕੱਢ ਦਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਏਸੇ ਬੇ-ਇਤਫਾਕੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।”

ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤ੍ਰ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਲਾਹੌਰੀ ਧੜੇ ਸਮੇਤ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ : (੧) ਗਰਮ ਖਿਆਲੀਏ-ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਆਦਿ, ਜੋ ਦਿਲੋਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮਿਲ-ਵਰਤਣ ਰੱਖਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। (੨) ਨਰਮ

ਤਿੰਨ ਧੜੇ

ਖਿਆਲੀਏ—ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਆਦਿ,

ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਰੱਖਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ ਅਤੇ (੩) ਬੇਦੀ, ਸੋਢੀ ਆਦਿ ਬਾਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਨਰਮ ਖਿਆਲੀਏ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਗਰਮ ਖਿਆਲੀਏ ਵੀ। ਸੋ ਸਾਖੀ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲੀ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕ

*ਦੇਖੋ, ਰਪੋਰਟ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੰਮਤ ੪੧੮ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ।

ਆਪਣੀਆਂ ਗੁਰ ਗੱਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਲੋੜਦੇ ਸਨ । ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸਨ ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਦ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਬਣਨ ਕਰਕੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਛੱਡ ਗਏ ਤੇ ਗਰਮ ਧੜੇ ਦੀ ਇਹ ਨਿਸ਼ਸਤ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੮੮੪ ਵਿਚ ਲਾਰੰਸ ਹਾਲ (ਲਾਹੌਰ) ਦੇ ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਐਡਰੈਸ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੋਂ ਰਹਿ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ ਕਹਿ ਬੈਠੇ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ

ਅਸੂਲੀ ਮੱਤ ਭੇਦ ਹਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਵਕੀਲ ਬਣ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ । ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਹ

ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਚੁਪ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਝੂਠ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਹ ਅਸੂਲੀ ਝਗੜਾ, ਜੋ ਬੜਾ ਮਾਮੂਲੀ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਘ ਸਭੀਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਖਲੀਜ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ।

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਬਾਰੇ ਚੁੰਕਿ ਝਗੜਾ ਛਿੜ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਖੇਵੇਂ ਵਧ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੮੮੫ ਈ: ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ, ਜੋ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਖਹਿਸਰ ਬਾਜ਼ੀ ਨੇ ਨਵਾਂ ਰੁਖ ਪਲਟਿਆ । ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੇ ਭਰੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਗਏਲਾ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਛਿੜੀ ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਉਰਦੂ ਪੁਸਤਕ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਖਾਲਸਾ' ਸੀ, ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਗਈ । ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਬਾਬਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀਆਂ (ਛਛਰੌਲੀ) ਨੇ ਲਿਖੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਗੂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਗੱਦੀ ਨਸੀਨ ਕਲਪਿਆ ਸੀ । ਸਿੰਘ

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ-ਵਿਛੋੜੀ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਅੱਗੋਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਵਿਚ ਤਣ ਗਏ

ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ । ਬਸ, ਇਹੋ ਇਸ ਇਕੱਠ ਦੇ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਝਗੜੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਵਿਛੋੜ ਦਿੱਤਾ ।

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਤਕ ਸਮਝੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਣ ਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਇਕ

ਇਕਤ੍ਰਤਾ ਬੁਲਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੋਣ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਗਈ । ਇਹ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਤੋਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਤੇ ਅਲੱਗ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮੈਂਬਰ ਪੰਥਕ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਬੜੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਤੇ ਪੱਕੇ ਤੱਤ ਖਾਲਸੇ ਸਨ । ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਸਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਅਛੂਤ ਉਧਾਰ ਤੇ ਆਨੰਦ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ । ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਦੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਆਨੰਦ ਵਿਆਹ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਾਮੀ ਸਨ, ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਿੱਤੀ ।

ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਜਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਥੇ ਨਾਂ ਕੋਈ ਸਮਾਨ ਖੰਡ (ਗਰੀਬ) ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਸੀ ਤੇ ਨਾਹੀਂ ਕੋਈ ਮਹਾਨ, ਮੁਸ਼ਟ ਜਾਂ ਅਮੀਰ ਖੰਡ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ । ਏਥੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗਰੀਬ ਤੇ ਅਮੀਰ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਸਨ । ਮੁਸ਼ਟ ਸਭਾ ਏਥੇ ਵੀ ਰੱਖੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨੀ ਸਭਾ ਜਾਂ ਕਮੇਟੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਗਤਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮੁਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਸਵਾਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਕੁਝ ਕੁ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਨਿਯਮ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਇਹ ਸਨ :—

(੧) ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ (ਲਾਹੌਰ) ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਉਸ ਮਜਲਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਸਭਾ (ਜੋ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇ) ਆਪਣਾ ਵਕੀਲ ਭੇਜੇ—ਯਾਨੀ ਹਰ ਇਕ ਸਭਾ ਦੇ ਵਕੀਲ ਜਦ ਮਿਲ ਬੈਠਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਦਾ ਨਾਉਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਹੈ ।

(੨) ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਥਵਾ ਸਭਾ ਦੇ ਵਕੀਲ ਉਹ ਸ਼ਖਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਯਾ ਸਭਾ ਅਪਣੀ ਤਤਫ਼ੋਂ ਅਪਣਾ ਮੁਖਤਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਸੰਮਤੀ ਲਈ ਭੇਜੇ ।

(੧੩) ਫੈਸਲਾ.....ਕਸਰਤ ਰਾ ਸੇ* ਹੋਵੇ ।

(੨੨) ਚੀਫ ਸਕੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣ : (ੳ) ਸਿੰਘ ਹੋ, (ਅ) ਰਹਿਤ ਕੱਚੀ ਨਾ ਹੋ, (ੲ) ਨੇਕ ਚਲਨ ਹੋ, (ਸ) ਗੁਰਮਤ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਾਕਿਫ ਹੋ, (ਹ) ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਇਲਮ ਦਾ ਵਾਕਿਫ ਹੋਵੇ, (ਕ) ੩੦ ਬਰਸ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਾ ਹੋ ਤੇ (ਖ) ਵਿਦਵਾਨ ਹੋ ।

*ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ । †ਸਿਫਤਾਂ ।

(੨੩) ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਪਰਲੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣ, ਮਗਰ ਹਰ ਸਹਾਇਕ ੨੫ ਬਰਸ ਦੀ ਉਮਰ ਤੇ ਘੱਟ ਨਾ ਹੋ ।

(੨੪) ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਐਸੇ ਹੋਣ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰ ਸਕਣ।* ਆਦਿ ।

ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ, ਜਦ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਭੀਆਂ ਦੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਚਲਦੀ ਰਹੀ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਬਣਾਣ ਲਈ ਕਈ ਵੇਰ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਲੋਂ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਵਿਦਯਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ । ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਪੱਤ੍ਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ' ਸੀ, ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ । ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਪਾਸ ਦਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਤੇ ਪੁਤਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਲਾਇਤੋਂ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਛਾਪੀ ਤੇ ਮੁਫਤ ਵੰਡੀ ਗਈ । ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਵਲੋਂ ਡਾਕਟਰ ਟ੍ਰੰਪ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਉਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਛਿੜੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਸੁੱਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਿਸਟਰ ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ । ਕੁਝ ਪੁਸਤਕ-ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਜਤਨ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਗੁਟਕੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ-ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ । ਉਹ ਬੀੜਾਂ ਤੇ ਗੁਟਕੇ ਕੁਝ ਅਸੁੱਧ ਸਨ ਤੇ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਵਪਾਰਕ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕਾਨੂੰਨ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਛਾਪੇ ਗਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ 'ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕਾਨੂੰਨ' ਪਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਕਿ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪਣ ਅਥਵਾ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਅਦਬੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ । ਜੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਛਾਪੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛਾਪਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਕਿਸੇ ਮੰਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀ ਪੰਥਕ ਸਭਾ ਜਾਂ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਉਕਾਈਆਂ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੇ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਨਿੱਜੀ ਤਜਾਰਤ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਮੰਕਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ । ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਐਨ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ । ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਵੇਰ ਲਾਹੌਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲੇ, ਪਰ ਅਚਾਣਕ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਿਣੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿਚ ਕਾਮਿਆਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਮਨੋ-ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਫੁੱਲ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ* ।

ਦਿੱਖੋ, ਰੀਪੋਰਟ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ, ਸੰਮਤ ਨਾ: ਸ਼ਾਹੀ ੪੧੭, ਸਫੇ ੧ ਤੋਂ ੮ ਤਕ । *ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ।

੫.

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਦੀ ਟੱਕਰ

(੧੮੮੫—੧੮੮੯)

ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੰਘ ਸਭੀਏ ਦੋ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ : (੧) ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜਾ ਤੇ (੨) ਲਾਹੌਰੀ ਧੜਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਦੀਵਾਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ । ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਲ ੮ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨਾਲ ੩੦ ਸਿੰਘ

ਸਭਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ*। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ

‘ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ’ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਸਾਰ ਇਕ ਤਾਂ ‘ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰੈਸ’ ਦਾ
ਮੁੱਢਲੇ ਜਤਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਲਾਹੌਰੋਂ ਇਕ ਸਪਤਾਹਿਕ ਪਤ੍ਰ

ਕੱਢਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ’ ਸੀ । ਪਹਿਲਾਂ

ਗਿਆਨੀ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫੇਰ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਪਤ੍ਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਥਾਪੇ ਗਏ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੋ ਪਤ੍ਰ ਹੋਰ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ‘ਖਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ’ ਤੇ ‘ਸੁਧਾਰਾਰਕ’ ਸਨ । ‘ਖਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ’ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇ ‘ਸੁਧਾਰਾਰਕ’ ਗੁਰਮਤ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੀ । ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਧਾਰਕ ਰੀਝ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇਹਾਂ ਪਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ।

ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਅਤੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੋਰ ਬਾਵੇ ਇਸ ਸੁਧਾਰ ਤੋਂ ਨੱਕ ਵਟਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖੀ-ਸੇਵਕੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੰਡੇ

ਹੋਏ ਸਨ । ਉਨੇ ਵਾਲੇ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁੱਦਿਹਾਣਾ ਥੀਂ

ਸੋਢੀ-ਬੇਦੀਆਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਨਾਭੇ, ਪਟਿਆਲੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਸਿੱਖੀ-ਸੇਵਕੀ ਸਾਈਸ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਸੇਵਕੀ ਪੋਠੋਹਾਰ, ਮਾਝਾ ਤੇ

ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਲੰਘ ਕੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਰਾਜਾ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸੁਧਾਲੂ ਸਨ ਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਫਰੀਦਕੋਟ ਨੌਕਰ ਵੀ ਸਨ । ਜਦ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਾਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਪੰਥਕ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ, ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਸਨਾਤਨੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਮਰਯਾਦਾ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ ਰੋਕ ਲਿਆ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਰਬਾਰ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਗੁਣੀ-ਗਿਆਨੀ

*ਦੇਖੋ, ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ), ਸੰਨ ੧੮੯੪, ਸਫਾ ੧੮੧ ।

ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਸਾਥੀ ਵੀ ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਸਨ, ਸਨਾਤਨੀ ਢੰਗ ਦੇ ਅਰਥ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜਾ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀ

ਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਏਨੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਹੀ ਸਹੀ ਅਰਥ ਕਰ ਸਕਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖੋਜ ਭਰੀ ਵਿਦਿਆ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਖਾਸ ਘਾਟੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਟੀਕਾ ਕਰਣ ਦੇ ਕਦਾਚਿਤ ਜੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ*। ਇਹ ਖਰੀ ਖਰੀ

ਨੁਕਤਾ ਚੀਨੀ ਸੁਣ ਕੇ ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਾਂ ਤਨ-ਮਨ ਨੂੰ ਲੱਗ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੇਦੀ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜਾ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀ ਚੁੱਕਿ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਅੱਛੀ ਖਾਸੀ ਅਕੀਦਤ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਸੁਭ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਰੋਕ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੋ ਕਾਰਣ ਹੋਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਧੜੇ ਬੰਦੀ ਨੇ ਰਤਾ ਹੋਰ ਅਗੇਰੇ ਕਦਮ ਰੱਖਿਆ। ਸੰਨ ੧੮੮੫ ਵਿਚ ਜਦ ਅਜੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਬਣ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਪੁਤ੍ਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ ਅਫਵਾਹ ਉੱਡੀ। ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਲਾਇਤ

ਵਿਚ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾਵਾਲੀਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਉਥੇ ਹੀ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਆਗਮਨ ਸੁਣਕੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ 'ਸ੍ਵਾਗਤ' ਦਾ ਜੋਸ਼ ਜਾਗਿਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਫਿਕਰ ਪਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਮੌੜੇ ਗਏ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰਤਾ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਈ। ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਸਮੇਂ

ਰਾਜਭਗਤੀ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਤਿੰਨ ਮਤੇ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਹ ਮਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰਤੰਤ੍ਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਝੁਕਾਉ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮਤੇ ਸੋਧੇ ਗਏ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁੜ ਉਹੋ ਗੱਲ ਕੱਢਣ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਨੇ 'ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਖਾਲਸਾ' ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸਾਮੁਣੇ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਬਾਵਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ

*ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ।

†ਦੇਖੋ, ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ), ਸੰਨ ੧੮੯੪, ਸਫ਼ਾ ੧੧੮।

ਪੁਸਤਕ 'ਖੁਰਸ਼ੀਦ
ਖਾਲਸਾ' ਦਾ
ਸਵਾਲ

ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗੁਰਮਤ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰ ਕੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਮਧਾਰੀ ਨੂੰ ੧੨ ਵਾਂ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਦੀ ਤਾਈਂਦ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਵਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਭਾਈ ਬਾਵਾ ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਵੀ ਤਨਖਾਹੀਆਂ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ 'ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਖਾਲਸਾ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਚੁੰਕਿ ਐਲਾਨੀਆ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਐਜੀਟੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਉਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੁਝ ਓਪਰੀ ਨਿਗਾਹ ਹੋਣੀ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਬੜੇ ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਦੂਰਦੇਸ਼ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਇਕ ਇਕਤ੍ਰਤਾ ਬੁਲਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਵਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹੀਆਂ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪਾਸੋਂ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਮਾਫੀ ਮੰਗਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ*। ਇਹ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਆਣਪ ਸੀ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੂਜੇ ਧੜੇ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਐਨ ਮੌਕੇ ਤੇ ਵਰਤੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਮੌਕੇ ਦੀ ਭਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਦਾ, ਜੋ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਮਲੀਹ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗੂ ਦੋਹਾਂ ਪਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਧੁਖਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬਦਲਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਅਚਾਣਕ ਇਸ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ (ਸੰਨ ੧੮੮੭ ਵਿਚ) ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ, ਜੋ ਵਿਲਾਇਤੋਂ ਮੁੜ

ਦੀਵਾਨ ਦੀ
ਬਦਲਦੀ ਹਾਲਤ
ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ
ਸਿੰਘ ਉਤੇ ਦੂਸ਼ਣ

ਕੇ ਪਾਂਡੀਚਰੀ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਤੇ ਏਧਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੋਢੀ ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਫੁੱਟ ਵੀ ਆ ਪਈ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ। ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਨੇ ਇਹ ਸਮਾਂ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਛਾਪ ਕੇ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੂਸ਼ਣ ਲਾਏ ਗਏ ਸਨ:—

[੧] ਭਾਈ 'ਸਾਹਿਬ ਗੁਰ—ਅੰਸ਼ (ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ) ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

*ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਸੰਨ ੧੮੮੭) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ।

[੨] ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ) ਵਿਚ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਝਠੀ ਕਲਪਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

[੩] ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।

[੪] ੨੬, ੨੭, ਫਰਵਰੀ ੧੮੮੭ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ੨੪ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲਗਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ?

[੫] ਇਕ ਹਿੰਦੂਓਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਏ ਸੱਜਨ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਸਿੰਘ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ।

[੬] ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ' ਦੇ ਇਕ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਸਤ੍ਰ-ਪੂਜਾ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰਮਤ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੈ।

[੭] ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਤਾਬੇ ਨਾ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੂਸ਼ਣਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਨੂੰ ਹੋਈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਬਚਨ ਸਿੰਘ (ਫਰੀਦ ਕੋਟੀ), ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਬਾਵਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਲੇਖਕ 'ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਖਾਲਸਾ' ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਬਾਵਾ ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇਕ

ਫਰੀਦ ਕੋਟ
ਵਿਚ ਇਕੱਠ

ਉਚੇਚਾ ਇਕੱਠ ਫਰੀਦਕੋਟ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦੇ ਪਤ੍ਰ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਲਾਹੌਰੋਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਭ ਮੁਖੀਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਫਰੀਦ ਕੋਟ

ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਜਦ ਇਕਤ੍ਰਤਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸੇ ਗੁਨਾਹ ਨਾ ਬਖਸ਼ਵਾਵੇ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਉਤੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੱਡੇ-ਛੋਟੇ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ ਆਦਿ ਸਭ ਨੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਕਾਰਰਵਾਈ ਵੱਡੀ ਸਭਾ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਵਾਸਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜੀ ਗਈ।

ਵੱਡੀ ਸਭਾ, ਅਰਥਾਤ-ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸਭ ਇਕ ਧੜੇ

ਦੇ ਹੀ ਆਦਮੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ
ਅਕਾਲ-ਤਖਤੋਂ
ਛੇਕਿਆ ਜਾਣਾ

ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੀ ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਸਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਤੇ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਉਤੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤੇ:—

†ਅਸਲ ਇਸਤਿਹਾਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ।

ਸ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ, ਭਾਈ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਮਲਵਟੀ ਬੰਗਾ, ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪਸ਼ੋਰੀਏ, ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸੋਦਾਗਰ ਚੌਥ, ਭਾਈ ਸੱਜਨ ਸਿੰਘ ਸੋਦਾਗਰ, ਚੌਥ, ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਬੰਗੀਏ, ਭਾਈ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੀਫ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ।

ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਤੇ ਪਰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰਮਤ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਥ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁੱਜੇਗਾ ।

ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਕਾਰਰਵਾਈ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਰਖਿਲਾਫ਼ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ :—

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਸਹਾਏ ਤਖਤ ਅਕਾਲ ਬੰਗਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ	ਅਕਾਲ ਸਹਾਏ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ
---	-------------------------------

ਹਮ ਜੁਮਲੇ ਸਿੰਘਾਨ ਪੁਜਾਰੀਆਨ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੰਗਾ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵ ਝੰਡਾ ਬੰਗਾ ਸਾਹਿਬ ਵ ਸ਼ਹੀਦ ਬੰਗਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਮੁਲਾਹਜੇ ਕਾਰਰਵਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਕੱਤਰ ਕੀਆ, ਮਾਲੂਮ ਹੂਆ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਖਸ ਨੇ ਚੰਦ ਜਗਾ ਬਰਖਿਲਾਫ਼ ਗੁਰ ਇਸ਼ਟ ਕੇ ਤੋਹੀਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵ ਗੁਰ ਅੰਸ ਵ ਗੁਰ ਬਾਨੀ ਕੇ ਤਹਰੀਰ ਵ ਤਕਰੀਰ ਕੀਆ ਹੈ ਜਿਸ ਸੇ ਸਾਬਤ ਹੋਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕਾ ਇਤਕਾਦ ਸਿੱਖੀ ਧਰਮ ਸੇ ਬਿਲਕੁਲ ਬਰਖਿਲਾਫ਼ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹਮ ਤਮਾਮ ਪੁਜਾਰੀਆਨ ਵ ਗ੍ਰੰਥੀਆਨ ਵ ਨੰਬਰਦਾਰਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਾਇ ਮਮਦੂਹ ਤਹਿਰੀਰ ਕਰਤੇ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ਕੂਰ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਸੇ ਅਲਹਿਦਾ ਕੀਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਾਇ ਮੰਸੂਫ਼ ਮੇਂ ਉਸ ਕੀ ਅਰਦਾਸ ਨਾ ਹੋਗੀ ਵ ਬਰਤਾਉ ਨਾ ਹੋਗਾ । ਤਮਾਮ ਸਿੰਘਾਨ ਕੋ ਵਾਜ਼ਿਆ ਰਹੇ ਕਿ ਕੋਈ ਸ਼ਖਸ ਉਸ ਕਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਨਾ ਹੋ । ਜੋ ਸ਼ਖਸ ਉਸ ਕੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰੇਗਾ, ਵੁਹ ਭੀ ਬੇਮੁਖ ਔਰ ਲਾਇਕ ਤਨਖਾਹ ਪੰਥ ਕੇ ਸਮਝਾ ਜਾਵੇਗਾ ਔਰ ਵੈਸਾ ਹੀ ਸਲੂਕ ਉਸ ਕੇ ਸਾਥ ਭੀ ਕੀਆ ਜਾਵੇਗਾ । ਫ਼ਕਤ । ਬਤਾਰੀਖ ਸੱਤਵੀਂ ਮਾਹ ਚੇਤ ਸੰਮਤ ੧੯੧੮ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਸਾਹੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ੧੮ ਮਾਰਚ ੧੮੮੭ ਈਸਵੀ ।

ਦਸਤਖਤ ਹਾਜ਼ਰੀਨ ਸਿੰਘਾਨ ਉਹਦੇਦਾਰਾਨ ਵ ਗ੍ਰੰਥੀਆਨ ਵ ਪੁਜਾਰੀਆਨ:—
ਸਰਦਾਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਸਰਬਰਾਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਸ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਰਈਸ,

ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਅਕਾਲ ਬੰਗਾ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਮੁਹਤਮਿਮ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੰਗਾ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਮੁਹਤਮਿਮ ਅਕਾਲ ਬੰਗਾ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਸੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਅਰਦਾਸੀਆ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸਰਦਾਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਪੁਜਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਪੁਜਾਰੀ, ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਧੂਪੀਆ, ਭਾਈ ਮੁਲਤਾਨਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਪੁਜਾਰੀ, ਭਾਈ ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅਰਦਾਸੀਆ, ਭਾਈ ਮਹਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਪੱਤੀਦਾਰ ਅਕਾਲ ਬੰਗੀਆ, ਚੰਚਲ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਬੰਗੀਆ ਪੱਤੀਦਾਰ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਪੁਜਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਬੰਗੀਆ, ਭਾਈ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਨੰਬਰਦਾਰ ਬਾਬਾ ਅਟਲ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ ਅਟਲ ਰਾਇ ਜੀ ਦੇ ਸੁਖਈ, ਭਾਈ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਝੰਡੇ ਬੰਗੀਆ, ਭਾਈ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਝੰਡੇ ਬੰਗੀਆ, ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ, ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੰਬਰਦਾਰ, ਭਾਈ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ (ਦੇਖੋ, ਰਿਪੋਰਟ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੰਨ ੧੮੮੭)

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਖਤ ਕੇਸ਼ ਗੜ੍ਹ (ਆਨੰਦ ਪੁਰ ਸਾਹਿਬ), ਤਖਤ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ (ਬਿਹਾਰ), ਤਖਤ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ) ਅਤੇ ਤਖਤ ਅਬਚਲ ਨਗਰ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ (ਨੰਦੇੜ-ਦੱਖਣ) ਤੋਂ ਵੀ ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ਏਦੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਕਪੂਰਥਲਾ, ਜਲੰਧਰ, ਫਿਲੌਰ, ਸ਼ਾਹ ਕੋਟ (ਜਲੰਧਰ), ਖੁਮਾਣੋਂ, ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ (ਪਟਿਆਲਾ), ਘੜ੍ਹੇਆਂ, ਗੜ੍ਹੇਆਂ (ਖਰੜ-ਅੰਬਾਲਾ), ਖਰੜ, ਬਸੀ, ਛਛਰੌਲੀ, ਮਛਰੌਲੀ, ਬੂੜੀਆ, ਕੀਰਤਪੁਰ, ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਸਰ ਥੱਲੇ ਆ ਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਫੈਸਲੇ ਉਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਲਾਈਆਂ*।

ਅਕਾਲ ਤਖਤੋਂ ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੇ ਨਿਕਲਨ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸਤਾ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਜਲੰਧਰ ਆ ਗਏ। ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਬੱਸ ਹੁਣ ਜਦ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪੰਥ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਦਾਨ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਗਲਤ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੀ। 'ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ' ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਧੜਾ ਧੜ ਲੇਖ ਨਿਕਲਨ ਲੱਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਪੰਥਕ ਜਗਾਵਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਤੋਂ ਤੰਗ ਸੀ, ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਏਧਰ ਝੁਕੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ। ਅਚਾਣਕ ਇਸ ਸਮੇਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਏਕਤਾ ਵੀ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰੋਂ ਸੱਦਾ ਆਉਣ ਤੇ ਮੁੜ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਥਕ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਏ।

*ਸਬੂਤ ਲਈ ਦੇਖੋ, ਰਿਪੋਰਟ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੰਨ ੧੮੮੭।

†ਕਾਰਗਜ਼ਾਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ, ਸੰਨ ੧੮੯੪ ਈ: ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ।

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਸਮੇਂ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ' ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੜ੍ਹ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੇਕ-ਛਿਕਾਈ ਬਾਰੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਪੜ੍ਹੇ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸੀ। ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਦੇ ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤਕ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤੋਂ ਖਾਰਿਜ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਿੱਸਾ 'ਸੁਪਨ ਨਾਟਕ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹਾਸ-ਰਸੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਕੇ ਛਾਪਿਆ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਗਿਆਨੀ

'ਸੁਪਨ ਨਾਟਕ'
ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ

ਭੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰਥਲਾ, ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਪਟਨਾ (ਬਿਹਾਰ), ਬਾਬਾ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ (ਕਪੂਰਥਲਾ) ਆਦਿ ਮੋਢੀਆਂ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਨੁਕਤਾ-ਚੀਨੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਭ ਦਾ ਮੌਜੂ ਉਡਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਤੇ ਬਾਬਾ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ (ਕਪੂਰਥਲਾ) ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਪਮਾਨ ਸਮਝਿਆ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਬੂਹਾ ਜਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਹੱਤਕ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲਣ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਗਵਾਹ ਭੁਗਤੇ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਫੈਸਲਾ ਹੋਣ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਲੋਂ ੫੧) ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਉਪਰਲੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਸਾਫ਼ ਬਰੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਇਹ ਜੁਰਮਾਨਾ ਵੀ ਮਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਪੜ੍ਹੇ ਦੀ ਇਸ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿਚ ਬੜੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਾਰ ਹੋਈ।

'ਸੁਪਨ ਨਾਟਕ' ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਉਤੇ ਚੂੰਕਿ ਸਾਰਾ ਖਰਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਇਕ ਸੱਜਣ, ਜੋ ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਉੱਘੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵੀ ਰਹਿ

ਚੁਕੇ ਸਨ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਚਾਣਕ ਬਿੱਟਰ ਗਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਅਣਬਣ ਸੀ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਰਚ ਗਿਆਨੀ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੱਮੇ ਹੀ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਚਾਇ ਹੋਰ ਮੋਢੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਖਰੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਬਣਾ ਲਈ।

੬.

ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ ?

(੧੮੮੦—੧੯੦੨)

ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੰਨ ੧੮੮੦ ਵਿਚ ਹੀ ਚੱਲ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਬਣਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਆਰੰਭਕ ਜਤਨ ਵੇਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ' ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਲੇਖ ਵੀ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ੫ ਹਾਫ਼ਾ ਸੰ: ੪੧੪ ਨਾ: ਸਾਹੀ (ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ ੧੮੮੩) ਨੂੰ ਲਾਲਾ ਸੰਤ ਰਾਮ ਦੀ ਕੋਠੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਥਕ ਮੁਖੀਆਂ ਅੱਗੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਤਫ਼ਾਕ ਰਾਇ ਨਾਲ ਇਸ ਖਿਆਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਨਿਯਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਤੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਹੋਰ ਮੁਖੀ ਸੱਜਨ ਲਏ ਗਏ।

ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਸਿੱਖ ਮੁਖੀਆਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਇਕੱਠ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਲਾਰੰਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਸ: ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਸਰਬਤਾਹ, ਕਪਤਾਨ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ, ਸ: ਹਰਿਨਾਮ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਖਰੜ, ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮਾਨ ਪੱਤ੍ਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਈ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ, ਸ: ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸੁਪੁਤ੍ਰ ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ (ਪਟਿਆਲਾ), ਸ: ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਲਿਕ ਖਜਾਨ ਸਿੰਘ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸੱਜਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਮਾਨ ਪਤ੍ਰ ਲਾਰਡ ਡਫ਼ਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ੨੨ ਅਪ੍ਰੈਲ, ਸੰਨ ੧੮੮੫ ਨੂੰ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਬੜੀ ਹਮਦਰਦੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ।

ਹੁਣ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਦਾ ਉਤਸਾਹ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਿਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਤੋਂ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਲੱਗੇ। ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਚੰਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਗੋੜੇ ਲਗਾਏ, ਪਰ ਕੁਝ ਨਿਰਾਸਤਾ ਹੀ ਹੋਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ

ਸਿੱਖ ਰਈਸਾਂ ਦੀ
ਦਿਲੀ ਇੱਛਾ

ਜੇ ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕਾਲਜ ਬਣਾਓ ਤਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਸੇਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਹੋਰ ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਰਈਸਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਹੋ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਾਲਜ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਨਾਮ 'ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ' ਹੀ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਚੰਦਾ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ।' ਸਿੱਖ ਰਈਸਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹੀ ਜਾਇਦਾਦ ਇਸ ਪਾਸੇ ਲਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾ ਵੀ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕਾਲਜ ਦਾ ਨਾਉਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ 'ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਉਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਿੱਖ ਚੂੰਕਿ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੰਗਣ ਦੇਣੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸ: ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਰਈਸਾਂ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਸੰਨ ੧੮੮੫ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਚੂੰਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜ-ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਡਾਢੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ ਦੇ ਤੌਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸੰਨ ੧੮੮੬ ਵਿਚ 'ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅਸਥਾਪਨ ਕਮੇਟੀ' ਬਣਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਕੱਠ ੨੨ ਫਰਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੮੮੭ ਈ: ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਹੋਇਆ। ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਇਲਾਕੇਵਾਰ ਚੰਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਫਰਦਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਈਸਾਂ ਪਾਸ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਵਲੋਂ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸਰਕੂਲਰ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਇਕ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਚੰਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਪਾਸ

ਚੰਦੇ ਦੀ ਉਗ੍ਰਾਹੀ

ਪੁੱਜਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡੇਢ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ, ਕੰਸਲ ਜੀਂਦ ਨੇ ਪੰਝੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਚੰਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਲੋਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਚੰਦਾ ਜਮਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਛਿੜੀ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕਿੱਥੇ ਬਣੇ-ਲਾਹੌਰ ਜਾਂ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ? ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਦੀ ਰਾਇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੀ

ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ

ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਥਾਂ

ਕਿੱਥੇ ਬਣੇ ?

ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਵੀ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਜ ਤੇ ਡੀ. ਏ. ਵੀ ਸਕੂਲ

ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਆਰੀਆ

ਸਮਾਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੱਸੂ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਦੀ ਸਕੀਮ ਤਾਂ ਧਰੀ-ਧਰਾਈ ਹੀ ਰਹਿ

ਜਾਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਏਨਾ ਚੰਦਾ, ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਉਹ ਦੁਆਨੀ, ਚੁਆਨੀ ਜਾਂ ਰੁਪਿਆ, ਦੋ ਰੁਪਏ ਚੰਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਸਕੂਲ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੱਤ ਦੇ ਸਿਆਣੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧੜੇ ਬੰਦੀ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਭਾਂਪ ਲਿਆ। ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਚੁੰਕਿ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤੋਂ ਛੇਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

**ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ
ਦੀ ਜੋਦੋ ਜਹਿਦ**

ਇਸੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਬਾਜ਼ੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੁਖ ਬਦਲਿਆ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ

ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚੁੰਕਿ 'ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ' ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਏਥੇ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਨਗਰਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦਸਤਖਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇੰਸ ਸਮੇਂ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਦੇ ਪਾਸ ਧੜਾਧੜ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਤਾਰਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਫੇਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਾਲਜ ਕਿੱਥੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਤਾਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਮ ਬਾਗ਼ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਆਗੂਆਂ ਨੇ

**ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ
ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ**

ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਾਲਜ ਬਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਉਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭੇੜਾ ਅਸਰ ਪਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪੱਛਮ-ਉੱਤਰ ੪ ਮੀਲ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਦੇ

ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਪਿੰਡ ਕੋਟ ਸੈਦ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ੧੦੦ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦੀ, ਜਿੱਥੇ ੫ ਮਾਰਚ, ਸੰਨ ੧੮੯੨ ਈ: ਨੂੰ ਸਰ ਜੇਮਜ਼ ਲਾਇਲ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ।

**ਕਾਲਜ ਦੇ
ਅਹੁਦੇਦਾਰ**

ਕਈ ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਫਸਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਸਟਰ ਜੇ. ਸਾਈਮ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆਫ ਪਬਲਿਕ ਇਨਸਟ੍ਰਕਸ਼ਨ (ਪੰਜਾਬ), ਮਿਸਟਰ ਜੇ. ਸੀ. ਓਮਨ, ਕਰਨਲ ਹਾਲਰਾਇਡ, ਅਤੇ ਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਰਾਟੀਗਨ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਡਾਹ ਕੇ ਇਸ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਕਾਮਿਆਬੀ ਲਈ

ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਰਾਟੀਗਨ ਇਸ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਜੇ. ਸੀ. ਓਮਨ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਯਤ ਹੋਏ। ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕੌਂਸਲ' ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸੰਨ ੧੮੯੩ ਵਿਚ 'ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸਕੂਲ' ਖੁਲ੍ਹਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਡਲ ਤਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਫੇਰ ਸੰਨ ੧੮੯੬ ਵਿਚ ਇਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਹਾਈ ਤੇ ਐਫ. ਏ.

ਉੱਨਤੀ ਦੇ
ਰਾਹ ਉੱਤੇ

ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਜਾਰੀ ਹੋਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ

ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬੀ. ਏ. ਤਕ ਤੇ ਫੇਰ ਕੁਝ

ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਐਫ. ਐਸ.ਸੀ. ਤੇ ਬੀ. ਐਸ.ਸੀ. ਤਕ ਜਾ

ਪਹੁੰਚੀ। ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਹਾਲ ਅੱਗਲੇ ਸਫਿਆਂ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਤੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰ ਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਨਤ ਕੀਤਾ।

ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਅਦੁਤੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ, ਜੋ ਇਕ ਗਰੀਬ ਸਿੱਖ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਫਲ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਹੀ ਕਾਲਜ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਸੰਨ ੧੮੯੮ ਤੋਂ ਸੰਨ ੧੯੧੦ ਈ: ਤਕ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕਿਵੇਂ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮੋਢੀਆਂ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖਲ੍ਹਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੋਰ ਵੀ ਬੜਾ ਮਨੋਰੰਜਕ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਿਖਿਆ ਦਾਇਕ ਵੀ ਹੈ।

ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਾਲ

(੧੮੯੦—੧੯੦੫)

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖਤੋਂ ਛੇਕਣ ਦਾ ਜੋ ਨਾਟਕ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਉਹ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਵਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਅਸਫਲਤਾ ਹੀ ਹੋਈ।

ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ
ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ

ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਬਣਨ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਤਰੱਕੀ ਹੋਈ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਵਧਣ ਲੱਗੀ।

ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਗੁਰ-ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਪੂਜਾ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਗੱਦੀ ਲਗਾ ਕੇ ਵੀ ਬੈਠਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਪੰਥਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚੇ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਵਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਥ

ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ
ਪੰਥਕ ਸੇਵਾ ਅਤੇ
ਨਿਰਾਸਤਾ

ਪਾਸੋਂ ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਜੋਗ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਮਿਲਿਆ ਕੀ ? ਨਿਰੀ ਬੇ-ਰਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ। ਇਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਧੜੇ ਵਲੋਂ। ਕੁਝ ਮੋਢੀ ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ, ਕਈ ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਤਾਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਆਪਣੇ ਨਿਜ ਦੇ ਮਤਲਬ ਲਈ, ਪਰ

ਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ, ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਥਕ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੇ ਵਖੇਵਾਂ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਸੀ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਕਈ ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ

ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦਾ
ਡਰ

ਧਰਮਸਾਲੀਏ ਭਾਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਸਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਧਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਇਸ ਸੁਧਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ

ਹੀ ਨਾ ਖੁੱਸ ਜਾਣ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਕੈਰੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਸਨ*। ਸੋ ਇਹ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਧਦੀ ਹੀ ਚਲੀ ਗਈ।

*ਦੇਖੋ, ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਾ ੯੯।

ਸੰਨ ੧੮੯੦ ਵਿਚ ਜਦ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਲਈ ਚੰਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ, ਇਕ ਮਹਿਜਰ ਨਾਮਾ ਇਸ ਭਾਵ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਤਨਖਾਹੀਏ ਹਨ, ਇਸ

ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਦਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਜਦ ਇਸ ਦਾ ਦੋ ਮਹਿਜਰ ਨਾਮੇ ਅਸਰ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਉਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਬਣ ਹੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ੧੫੦ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਹੇਠ

ਇਕ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਮਹਿਜਰ ਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਚੁੰਕਿ ਸਿੱਖੀਓਂ ਖਾਰਿਜ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਾਲਜ-ਕੌਂਸਲ' ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੀ ਧੁਨ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਗਜ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਉਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਅਸਰ ਨਾ ਪਿਆ। ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀ

ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਫਾਰਿਗ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰੈਸ' ਤੇ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ' ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਠੀਕ ਕੀਤਾ। 'ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰੈਸ' ਲਈ ਨਵਾਂ ਟਾਈਪ ਖਰੀਦਿਆ ਅਤੇ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ', ਜੋ ਸੰਨ ੧੮੮੭ ਵਿਚ 'ਸੁਪਨ ਨਾਟਕ' ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਉਲਝਣ ਕਰ ਕੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਸੰਨ ੧੮੯੩ ਤੋਂ ਫੇਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਹੁਣ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਉੱਨਤੀ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਦਿਨ ਵੀ ਦੇਖਣੇ ਹੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਵਾਂਗੂ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫੁੱਟ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਆ ਦਿੱਤੇ।

ਵੱਡਾ ਇਤਰਾਜ਼ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਜੱਟ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੱਈਆ ਸਿੰਘ ਗ਼ੈਰ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਉਲਟ ਸਨ। ਭਾਈ ਮੱਈਆ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਬਾਜ਼ੀ ਕਰ ਕੇ ਕੁਝ ਅਜੋਗ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕੁਝ ਉਂਗਲਾਂ ਤੇ ਗਿਣਵੇਂ ਸੱਜਣ ਹੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਧੜੇ ਬੰਦੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲਿਆ।

ਇਸ ਰੌਲੇ-ਰੱਪੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ ਕਰੜੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ। ਉਹ ਸੱਟ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦਾ ਮੁਰਗਵਾਸ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਈਸ ਭਦੌੜ

ਇਸ ਰੌਲੇ-ਰੱਪੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ ਕਰੜੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ। ਉਹ ਸੱਟ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦਾ ਮੁਰਗਵਾਸ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਈਸ ਭਦੌੜ

ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕੌਂਸਲ (ਲਾਹੌਰ) ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ।

(ਪਟਿਆਲਾ), ਜੋ 'ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ' ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ 'ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ' ਦੇ ਮੌਢੀ ਸਨ, ੧੦ ਜੂਨ, ਸੰਨ ੧੮੯੬ ਈ: ਨੂੰ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਰੁਅਬਦਾਬ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਝੱਟ ਪੱਟ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਰਫ਼ਾ-ਦਫ਼ਾ ਜੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਲਗ ਭਗ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਿੱਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਫਸੋਸ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਚੋਣਵੇਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਇਕਤਰਤਾ ਹੋਈ

ਜਿਸ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਖੀ ਚੁਣੇ ਗਏ :

੧. ਸ: ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਸੁਪ੍ਰਤ੍ਰ ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਦੌੜ) - ਪ੍ਰੈਜੀਡੈਂਟ।
੨. ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਈਸ, ਘਰੰਜਾਖ-ਵਾਈਸ ਪ੍ਰੈਜੀਡੈਂਟ।
੩. ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਰਈਸ, ਲਾਹੌਰ—ਚੀਫ ਸਕੱਤਰ।
੪. ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ—ਲੇਖਾਕਾਰ।
੫. ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ—ਖਜ਼ਾਨਚੀ।

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ੧੩ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਜੋ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਸ ਦੀ ਫੁੱਟ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵੇਰ ਫੇਰ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਸਨ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਸ

ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਰਵਾਈ ਇਕ ਪੱਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਜੁੱਟ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਈ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਈ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਦੋਹਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਇਸ ਮੇਲ ਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਲਾਭ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਭਗਤ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਲੀਡਰ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਾਬੇਦਾਰ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਤੌੜਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਸਨ*।' ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਿਲੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਉਤੇ ਬੜਾ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਿਆ।

ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫਿਲਮ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਬਦਲਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਲਾਹੌਰੀ ਧੜੇ ਦੇ ਮੌਢੀ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਅਜੇ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਖਾਲਸਾ

ਸਿਵਲ ਐਂਡ ਮਿਲਿਟਰੀ ਗਜ਼ਟ (ਲਾਹੌਰ), ੧੪ ਜੁਲਾਈ ੧੮੯੬, ਸਫ਼ਾ ੫।

*ਰਸਾਲਾ ਪੰਜ ਦਰਿਆ (ਲਾਹੌਰ), ਮਾਰਚ ੧੯੪੧, ਸਫ਼ਾ ੨੦।

ਕਾਲਜ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਫੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਕੁ
 ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਲ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਰਹਿਣ ਲੱਗ
 ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪਈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਭਾਰ ਵੀ ਸਿਰ
 ਦਾ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਨੇ ਪੰਥਕ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਵੀ ਲਈ, ਪਰ
 ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਲਾਭ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਅੰਤ ੨੪ ਨਵੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੯੯੮ ਈ: ਨੂੰ, ਜਦ
 ਉਹ ਮਹਾਰਾਣਾ ਪੋਲ ਪੁਰ ਤੋਂ ਚੰਦਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਕੰਡੇ ਘਾਟ (ਪਟਿਆਲਾ) ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ
 ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਦਿਲ ਦੀ ਹਰਕਤ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ
 ਹੋ ਗਿਆ*।

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਬੇ-ਵਕਤ ਮੌਤ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਲਈ
 ਅਸਹਿ ਸ਼ੱਟ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਲਈ ਇਕ ਨਾ-ਪੂਰਾ ਹੋਣ
 ਗੁਣ, ਕਰਮ ਵਾਲਾ ਘਾਟਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ
 ਤੇ ਸੁਭਾਉ ਇਕ ਵੱਡੇ ਆਗੂ ਤੇ ਪੰਥਕ ਭਲਾਈ ਲਈ ਉੱਚੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ
 ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਰ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ
 ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਜੋਗ ਜਾਂ ਅਣ-ਫਬਦੀ ਉਪਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਤ ਲਛਮਣ ਸਿੰਘ
 ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਪੰਥਕ ਖਿਦਮਤਾਂ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ
 ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੯੪੧ ਦੇ ਰਸਾਲਾ ਪੰਜ ਦਰਿਆ (ਲਾਹੌਰ) ਵਿਚ ਏਕਣ ਲਿਖਦੇ
 ਹਨ :—

‘ਸਿੱਖ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਤਾਂ ਮੰਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ
 ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਦਾਨ ਦੇਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ
 ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੋਹਰਾ ਇਕ ਗਰੀਬ ਸਿੱਖ ਜੱਟ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
 ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਬਿਕ੍ਰਮਾ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰਥਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਪਾਸ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸੀ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦਾ
 ਵਸਨੀਕ ਸੀ) ਦੇ ਸਿਰ ਬੰਨ੍ਹੀਵੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਮੁਰਾਦ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ
 ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਉਹ ਲਗਨ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੋਵੇਗੀ।.....ਆਪ ਨੇ ਕੌਮ
 ਨੂੰ ਉਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਆਪ ਕਦੀ ਉਚੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ
 ਸੀ ਲਿਆ।...੭੦-੮੦ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਦੀ ਸੀ...। ਬੱਚੀ ਬੱਚਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
 ਸੀ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਿੰਘਣੀ ਹੀ ਸੀ...। ਹੋਟੀ ਕੱਪੜੇ ਤੋਂ ਜੋ ਬਚੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ
 ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਲਗਦਾ ਸੀ।’

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਿਲੀ

*ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ, ਸੰਨ ੧੯੯੮ ਈ:।

†ਰਸਾਲਾ ਪੰਜ ਦਰਿਆ (ਲਾਹੌਰ), ਮਾਰਚ ੧੯੪੧, ਸਫ਼ਾ ੧੭।

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ
ਯਾਦਗਾਰ ਦਾ ਸਵਾਲ

ਪਿਆਰ-ਸਤਕਾਰ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਕੁਝ ਮੋਢੀਆਂ ਨੂੰ
ਹਿਲਾਣ ਕੇ 'ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੈਮੋਰੀਅਲ'
ਬਣਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਿੰਘ ਸਭੀਆਂ ਦਾ
ਦੂਜਾ ਧੜਾ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਹੋਈ।

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼
ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਿਰਮਣੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਜੱਦੋ
ਜਹਿਦ ਕਰ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਵਿਗੜ
ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਰਹੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੁਧਾਰ ਲੈਣਗੇ, ਪਰ 'ਆਸਾ'
ਦਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਕਰਦਾ ਲੰਮੀਆਂ, ਮੌਤ ਤਣਾਵਾਂ ਹੇਠ 'ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਈ।

੬ ਸਤੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੯੦੧ ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅਦੁਤੀ
ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਆਗੂ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਧੁਰ ਦਰਗਾਹੋਂ ਸੱਦਾ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ
ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸਤਾ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਏ।

ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਤਿੰਨ ਮੋਢੀਆਂ ਦਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ
ਦਾ ਸ਼ੀਰਾਜ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਖਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਹੀ ਸਾਲ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ
ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਓਮਨ ਦੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਸ: ਜਵਾਹਰ
ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ ਦੇ ਹੱਥ ਚਲੀ ਗਈ।

ਸੰਨ ੧੯੦੫ ਵਿਚ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ' ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ
ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਤੇ 'ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰੈਸ' ਵੀ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਸ: ਜਵਾਹਰ
ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ
ਦਿਨ ਤੋਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਏ। ਫੇਰ ੧੦ ਫਰਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੯੧੦ ਈ:

ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਣ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦਾ
ਇਹ ਰਹਿਆ ਸਹਿਆ ਅੰਤਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ।

੮.

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅੰਤ

(੧੮੮੩—੧੯੧੦)

ਕਈ ਸੱਜਨ ਇਹ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸਵਾਲ ਕਰਨ ਕਿ ਕੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦੇਵਾਂਗਾ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਇਹ ਰਿਵਾਜ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੰਨ ੧੮੮੩ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਨ ੧੮੮੫ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਬਣਨ ਤੇ ਇਸ ਸਿੰਘ ਸਭਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮੋਹਰ ਲੱਗ ਗਈ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਸਾਰ ਏਥੇ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੀ ਇਸੇ ਚਾਲ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੁਖ ਪਲਟਣ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ, ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੜੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਤੇ ਕਰਮ ਵੀਰ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇਤਾ ਸਨ, ਸੰਨ ੧੮੯੨-੯੩ ਵਿਚ ਪੰਥਕ ਸੇਵਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਨ ੧੮੯੫ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕੈਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ। ਆਪ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਰਈਸ ਭਦੌਂਤ (ਪਟਿਆਲਾ) ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਚੂਕਿ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਧਣ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ।

ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਫੁੱਟ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਸ੍ਰ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਬੜੀ ਗਹਿਰੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ। ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੋਹਾਂ ਧੜਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਟੁੱਟ ਫੁੱਟ ਜਾਂ ਧੜੇਬੰਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਹ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਉੱਠ ਕੇ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੁਝ ਨਿੱਗਰ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕੈਂਸਲ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੜੀ ਗਰਮ ਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ

ਸਕੱਤਰ ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਅਣਬਣ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵੀ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਫੋਕੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿਚ ਪੈਣ ਨਾਲੋਂ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਡਾਢੇ ਸਹਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਏ।

ਲਾਹੌਰ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਨ ੧੮੯੬ ਵਿਚ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਨ ੧੮੯੮ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਨ ੧੯੦੧ ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਗੂਆਂ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਦੀਆਂ ਤਣਾਵਾਂ ਢਿੱਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਆਸਾਂ-ਉਮੈਦਾਂ ਦਾ ਲੱਕ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਮੱਈਆ ਸਿੰਘ, ਉਹ ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਧਣ ਤੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅੱਛਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ।

ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਬਣਨ ਲਈ ਖਿੱਚਿਆ। ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕਾਂਟ-ਛਾਂਟ ਵੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜੇ ਦੇ ਜੋ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚੂ ਖਿਆਲ ਸਨ ਉਹ ਹੂੰਝ ਕੇ ਨਵੇਂ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਲ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਨਕਸ਼ਾ ਉਲੀਕਿਆ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪਲਟਣ ਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਸੀ, ਹੱਥਾਂ ਉਤੇ ਹਾੜਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਲੋੜ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਸੰਨ ੧੮੯੫ ਤੋਂ ਹੀ ਜੱਟ ਤੇ ਗ਼ੈਰ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਦਾ ਸਵਾਲ ਛਿੜਨ ਕਰ ਕੇ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ੧੧ ਨਵੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੯੦੧ ਈ ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਬੁਲਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋਇਆ :

“ਅੱਜ ਦੀ ਕੁੱਲ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਪੂਰੀ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਪਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਥ ਨੂੰ ਇਕ ਐਸੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਪੰਥ ਦਾ ‘ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ’ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਅਰ ਜੋ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਅੱਜ ਕਲ ਅਧੂਰੀਆਂ ਹਨ, ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕੇ.....।”

ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਲ ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਾਰ ਕੇ ਦੱਸੇ। ਭਾਈ ਮੱਈਆ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ

ਮੋਢੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਖਿਝੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ, ਪਰ ਤਾਕਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ੩੦ ਅਕਤੂਬਰ, ਸੰਨ ੧੯੦੨ ਨੂੰ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਲਵਈ ਬੰਗਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੋਣ ਤੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਅਥਵਾ 'ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ

ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਕਰਾਰ ਪਾਇਆ। ਬਾਬੂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਸੰਤ (ਪਟਿਆਲਾ) ਨੇ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ। ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨਿਯਤ ਹੋਏ।

ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਬਣਨ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦੋ ਕੰਮ ਸਨ: (੧) ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਕਰਨਾ ਅਤੇ (੨) ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਅੱਛੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਅਧਵਾਟੇ ਹੀ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੯੦੩ ਵਿਚ ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਰੀਵਾਜ਼ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ

**ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ
ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ**

ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਜਰ ਡਨਲਪ ਸਮਿਥ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਫੂਲਕੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਰਈਸਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਰਸੂਖ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਮੋਢੀ ਬਣਨਾ

ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ੧੨ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੦੪ ਈ: ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਭਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਝੋਲੀ ਅੱਡਣ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਬੜੀ ਹਮਦਰਦੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਲੇ ਪਲੀ ਵਿਚ ੨੧ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਚੰਦਾ ਜਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਚੰਦੇ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀਆਂ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅੱਗੇ ਲਈ ਪੱਕਾ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲ ਪਿਆ।

ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ ਨਿਪਟ ਕੇ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਜਤਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਸੰਨ ੧੯੦੦ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਤਾ ਵੀ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁੱਜਰਾਂ ਵਾਲਾ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ। ਸੰਨ ੧੯੦੭ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸਮਿਸ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਇਕ ਪਾਰਟੀ

**ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ
ਕਮੇਟੀ**

ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਕਰਾਚੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਉਥੇ ਮੁਸਲਿਮ ਤਾਲੀਮੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਜਲਸਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਪਾਸੇ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਥੋਂ ਮੁੜਨ ਸਾਰ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ੯ ਜਨਵਰੀ, ਸੰਨ

੧੯੦੮ ਨੂੰ ਮਜੀਠਾ ਹਾਊਸ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ੨੧ ਬਾ-ਰਸੂਖ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਇਕਤ੍ਰਤਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋਣ ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅੱਛਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਹੁਣ ਲਓ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਦੀਵਾਨ-ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪਾਸਾ। ਜਦ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਬਾਬੂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ ਸੀ, ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਸੁਧ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਇਕੋ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਭਸੰਤ (ਧੂਰੀ) ਤੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਅਚਾਣਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ ਨਾਲ ਨੌਕਝੌਕ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਵਿਸਾਖੀ ਸੰਨ ੧੯੦੫ ਈ: ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਰਾਇ ਨਾਲ ਅਲੱਗ ਜਥੇਬੰਦੀ ਪਿੰਡ ਭਸੰਤ ਰਿਆਸਤ

ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਬਣਾ ਲਈ ਤੇ ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਨਾਮ

ਪੰਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਭਸੰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ 'ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਭਸੰਤ ਤੇ ਫੇਰ 'ਪੰਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਅਰਥਾਤ—ਖਾਲਸਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ' ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਬੜਾ

ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਬਾਬੂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸਕੂਲ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਵਿਦਿਆ ਭੰਡਾਰ' ਸੀ।

ਪੰਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਰੀਸੋ ਰੀਸ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨਾਭਾ, ਫੇਰ ਗੜਗੱਜ ਅਕਾਲੀ ਦੀਵਾਨ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਇਹ ਦੋ ਨਵੇਂ ਦੀਵਾਨ ਕਾਇਮ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਫੇਰ ਕਈ ਹੋਰ ਦੀਵਾਨ ਵੀ ਬਣੇ, ਜਿਵੇਂ—ਸੈਂਟਰਲ ਮਾਝਾ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਮਲਾਇਆ, ਬਰਮਾ ਆਦਿ।

ਅੰਤਮ ਨਤੀਜਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ ੧੯੦੨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 'ਸਿੰਘ ਸਭਾ' ਤੇ 'ਦੀਵਾਨ' ਦੇ ਅਰਥ ਇਕੋ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ

ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਹੁਣ 'ਦੀਵਾਨ-ਲਹਿਰ' ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਦੀਵਾਨ ਨਿਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਨ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਗੜਗੱਜ ਅਕਾਲੀ ਦੀਵਾਨ ਤੇ ਸੈਂਟਰਲ ਮਾਝਾ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੰਨ ੧੯੨੦ ਈ: ਵਿਚ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ 'ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ' ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲਹਿਰਾਂ ਸਮੇਤ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ

(੧੮੫੦—੧੯੧੦)

੧.

ਹੁਣ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੰਨ ੧੮੫੦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਨ ੧੯੧੦ ਈ: ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕੁ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਕਿ ਸਾਡੇ ਪਾਠਕ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਥਕ ਝੁਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕਣ।

ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਦਰਾਂ, ਮਸੀਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਕਦਮ

**ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ
ਵਿਦਿਆ**

ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਮਲਦਾਰੀ ਹੋਣ ਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਈਸਾਈਆਂ ਵਲੋਂ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਸੰਨ ੧੮੫੬ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਦਿਅਕ ਮਹਿਕਮਾ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਰਦੂ ਉਤੇ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ੧੮੩੫ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਅਦਾਲਤੀ ਜ਼ਬਾਨ ਸੀ।

**ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ
ਵਿਦਿਅਕ ਝੁਕਾਉ**

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਕਰਮਚਾਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਕੌਰਸ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਖੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਣਾ, ਲੋਕ-ਰਾਇ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲਣਾ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਉਤੇ ਈਸਾਈਅਤ ਦੀ ਰੰਗਣ ਚਾੜ੍ਹਨਾ ਸੀ।

ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਨੱਕ ਵੱਟਣ ਲੱਗੇ। ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਦੇ ਰਾਜ-ਰੌਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਈ।

**ਮਾਨਸਿਕ
ਪਰਿਵਰਤਨ**

ਪਿੱਛੋਂ ਦੇਸ ਵਿਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤੇ ਜਦ ਲੋਕ-ਧਰਮ ਕੁਝ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਵਲ ਝੁਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਚੋਹਾਂ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਨੂੰ ਉਠਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ

ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਹੋਣੀ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਜਾ ਦੇ ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ।

ਸੰਨ ੧੮੫੬ ਈ: ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲੱਗਾ। ਸੰਨ ੧੮੬੫ ਵਿਚ 'ਅੰਜਮਨਿ ਪੰਜਾਬ' ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਵਲੋਂ ਰਾਜਾ ਤੇ ਪ੍ਰਜਾ ਦੇ ਲਾਭ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਕ ਅਨੁਵਾਦਕ ਭਾਗ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ।

ਅੰਜਮਨਿ ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਭਾਗ ਦਾ ਕੰਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਦਿ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ, **ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਗ** ਉਰਦੂ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਚੰਗੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਉਲਥੇ ਕਰ ਕੇ ਛਾਪਣਾ ਸੀ। ਰਾਇ ਮੂਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਰਿਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਇਸ ਭਾਗ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦਕ ਸਨ*। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਤਨੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਲਟਾਈਆਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ।

ਅੰਜਮਨਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਹੋਰ ਕਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਉਤਸਾਹੀ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ ੧੮੫੮ ਵਿਚ ਕਵੀ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਵੀ ਨੇ ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸ਼ੰਕਾ ਰਾਮ ਹਜ਼ਰੋ ਨਿਵਾਸੀ ਨੇ ਸੀਹਰਫੀ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਕੌਰ ਜਗਜੋਤ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਅਤੇ ਕੌਰ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ, ਸਾਹਿਤਕ ਸੇਵਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਰਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਨੌਕਰ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖਰਚ ਤੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਪਰੀ,

ਕੌਰ ਜਗਜੋਤ ਸਿੰਘ ਇਲਾਕਾ ਝਲਾਰੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਬੜਾਇਚ (ਅਵਧ) ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ **ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੇਵਾ** ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਕ ਛਾਪੇਖਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰੈਸ' ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਾਪੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਹ ਹਨ :-

(੧) ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ (ਮਿਤਾਫ਼ਰਾ ਟੀਕਾ) ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਡਿਤ ਦੇਵੀ ਦੱਤ, (੨) ਗ੍ਰੰਥ ਰਾਜਨੀਤ ਦਾ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਬਿਸ਼ਨ ਦੱਤ, (੩) ਭੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਾਰ ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਡਿਤ ਬਿਸ਼ਨ ਦੱਤ ਤੇ (੪) ਪਾਰਸ ਭਾਗ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਨ ੧੮੫੪ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੇਦ ਤਤਨ ਤਾਰਨ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ

*ਦੇਖੋ, ਰਸਾਲਾ ਅੰਜਮਨਿ ਪੰਜਾਬ ਲਾਹੌਰ (ਉਰਦੂ), ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ ੧੮੬੬, ਸਫਾ ੭।

ਇਹ ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਜੰਗ ਨਾਮੇ' ਵਿਚ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸੀਹਰਫੀ ਦੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਹਵਾਲੇ ਪਿੱਛੇ ਸਫੇ ੫੬ ਤੋਂ ੬੧ ਤਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ ਸੁਰਖਸਤ ਸਨ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੌਥੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪਾਰਸ ਭਾਗ', ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੯੫੧ ਬਿ: ਦੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਨਿੱਜੀ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੌਰੀ ਕ੍ਰਿਤ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ' ਤੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ' ਬਾਤ-ਚੀਤ', ਪੰਡਿਤ ਭਾਨੂ ਦੱਤ, ਕ੍ਰਿਤ 'ਹੂਸ ਦਾ ਬਿੱਤਾਂਤ' ਤੇ 'ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸ', ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ 'ਆਰਿਫ', ਕ੍ਰਿਤ 'ਖੋਥੀ ਸੁਧਰਮੀ (ਵਾਰਤਕ)', 'ਕਿਸ਼ਨ ਕਟਾਰ', 'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ', 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ', 'ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਹਾਦ', 'ਪੂਰਨ ਭਯਤ', 'ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ', 'ਦੀਵਾਨਿ ਆਰਿਫ' ਆਦਿ ਕਿੱਸੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ।

੨.

ਸਾਹਿਤਕ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਏਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਰਤਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ ਵਲ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੇਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਅਸਰ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਖਾਸ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਤੇ ਸੰਨ ੧੮੭੦ ਤੇ ੧੮੮੦ ਦੇ ਦਹੱਕੇ ਵਿਚ ਪਿਆ। ਏਦੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀਏ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਰੱਖਣ ਕਰ ਕੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਹੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵਿਦਿਆ ਵਲ ਝੁਕਾਉ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੮੭੩ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਸੰਨ ੧੮੭੬ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚੱਲੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਕੂਲ, ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆਂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ, ਸੱਤ ਸਭਾ ਸਕੂਲ, ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਸੇ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ ਦੀ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਦੇ ਫਲ ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਬੱਚੀਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ (ਪੰਜਾਬੀ) ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੇ ਸਕੂਲ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਧੌਨੀ, ਪੋਠੋਹਾਰ, ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਸੇਵਕੀ ਸੀ, ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸੰਨ ੧੮੭੬ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ, ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੪੦ ਅਤੇ ਸੰਨ ੧੮੭੬ ਵਿਚ ੪੨ ਸੀ। ਸੂਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ ੧੮੭੦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਸੰਨ ੧੯੧੬ ਈ: ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਉਤੇ ੫੦੦੦੦) ਰੁਪਏ ਖਰਚ

ਕੀਤੇ ਸਨ* ।

ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਨ ੧੮੯੧ ਦੇ ਲਗਭਗ, ਜਦ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਭਾਈ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰੀ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂ- ਚੀਫ ਸਕੂਲ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨਾਲ ਇਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਏ । ਆਪ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੀ ਸਾਗਿਰਦ ਸਨ ।

ਸੰਨ ੧੮੯੨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ । ਇਹੋ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ 'ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ' ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ । ਫੇਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਭਾਈ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਖੋਲ੍ਹੀ, ਜੋ ਹੁਣ 'ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ।

ਸੰਨ ੧੮੯੨ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ੯ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਨ ੧੯੦੦ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਇਸ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੋਈ, ਪਰ ਕਈ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸਕੀਮ ਅਧਵਾਟੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ । ਸੰਨ ੧੯੦੮ ਵਿਚ ਮੁੜ ਇਹੋ

ਸਕੀਮ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜਤਨ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਮੇਟੀ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹੀ ਤੇ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਕਰਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਈ 'ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਮੇਟੀ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਕਰ ਕੇ ਥੋੜੇ

ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਬੜਾ ਨਿੱਗਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਕੂਲ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਖਾਲਸਾ ਭੁਜੰਗਣ ਸਕੂਲ ਕੈਰੋ' ਤੇ 'ਵਿਦਿਆ ਭੰਡਾਰ' ਪੰਚ ਖੰਡ (ਭਸੰਤ), ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਨਾਮ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ

ਵਿਦਿਆ ਦਾ
ਸੂਰਣ ਯੁਗ

ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਨ ੧੮੭੩ ਤੋਂ ਸੰਨ ੧੯੧੦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਲੜਕਿਆਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵਲ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵਲ ਵੀ । ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਸਿੰਘ

ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ 'ਸੂਰਣ ਯੁਗ' ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਏ ।

*ਸ: ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਖਾਲਸਾ ਇਸਤ੍ਰੀ, ੧੯੩੧, ਸਫਾ ੬੨ ।

†ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, ਬੀਬੀ ਹਰਿਨਾਮ ਕੌਰ (੧੯੦੭), ਸਫਾ ੩੨ ।

੩.

ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਦੂਜਾ ਕੰਮ ਇਸ ਦੀ ਅਮਲੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਨ ੧੮੭੩ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜਤਨ ਨਾਲ ਸੰਨ ੧੮੮੫ ਵਿਚ 'ਗੁਰਮਤ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ' ਅਤੇ ਸੰਨ ੧੮੯੪ ਵਿਚ 'ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ*। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਗਿਆਨੀ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਖੋਜ ਹੋਣ ਤੇ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੬ ਤੇ ੧੦, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਦੀ ਰਪੋਰਟ, ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਉਰਾ ਆਦਿ ਕਈ ਅਮੋਲਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੋਧ ਕੇ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਪੁਨਰ ਉਧਾਰ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੀ ਹੋਇਆ, ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਈ ਧੁਰੰਧਰ ਵਿਦਵਾਨ, ਕਵੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦੀ ਅਮਿਟ ਛਾਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿੱਤ ਉਤੇ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਆਨੀ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰਥਲਾ, ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ (ਬਿਹਾਰ), ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋੱਤਮ, ਭਾਈ ਹਰਸਾ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਹੀਰੀਏ, ਭਾਈ ਮੋਦੀਆ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

੪.

ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਜੇ ਏਥੇ ਕੁਝ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਨਾ ਗਿਆਨੀ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਗਿਆਨੀ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਆਪ ਗਹਿਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਈ ਟੀਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿੱਤ ਨੇਮ ਦਾ ਟੀਕਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਭਰੀ ਰਪੋਰਟ, ਦਸ ਗੁਰੂਆਂ ਬਾਰੇ ੫੨ ਲੈਕਚਰ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਹਨ।

*ਡਾ: ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ, ੧੯੪੧, ਸਫੇ ੧੪-੧੫।

ਗਿਆਨੀ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮੋਢੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਖ ਸੰਚਾਲਕ ਸਨ, ਇਕ ਬੜੇ ਅੱਛੇ ਕਵੀ ਤੇ ਹੰਦੇ ਹੋਏ ਕੰਵਰ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਜ-ਰਚਨਾ 'ਉਪਮਾ ਸਾਰ ਗ੍ਰੰਥ', ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਜਾ ਸਰ ਦਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦੁਰ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲੋ ਵਿਚ ਸੁਰਖਜਤ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹੰਤ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ (ਬਿਹਾਰ), ਜੋ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੁਕਵੇਂ, ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ, ਜਿੱਥਾਂ ਦੇ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬਾ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੁਪੁਤ੍ਰ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਈ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕਾਵਜ-ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰ ਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਦਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਕਾਵਜ ਮਈ ਇਤਿਹਾਸ), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਿਗ ਵਿਜੈ (ਮੱਕੇ-ਮਦੀਨੇ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟਿ), ਬ੍ਰਹਮਾਂਡ ਪੁਰਾਣ (ਅਨੁਵਾਦ), ਗੁਰੂ ਕਵਿਤਾਵਲੀ (ਸਤੋਤ੍ਰ), ਦਾਰਿਦ੍ਰ ਦੁਖ ਦੰਡਨ ਦੋਹਾਵਲੀ, ਖਾਲਸਾ ਪਚਾਸਾ, ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਤਕ, ਖਾਲਸਾ ਪੰਚਾਸ਼ਿਕਾ, ਗੁਰੂ ਕੀਰਤਿ ਕਵਿਤਾਵਲੀ, ਬਿਮਲ

ਬਿਬੇਕ ਬਿਲਾਸ, ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, ਬਿਬੇਕਾਸ਼ਟਕ, ਸੁਮੇਰ ਭੂਸ਼ਣ (ਅਲੰਕਾਰ) ਅਤੇ ਵਿਹਾਰੀ ਸੁਮੇਰ (ਵਿਹਾਰੀ ਸਤਸਈ ਉਤੇ ਕੁੰਡਲੀਏ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਟੀਕਾ) ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਵਿਹਾਰੀ ਸੁਮੇਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਨ ੧੯੩੮ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਘੋਂ ਮਾਜਰਾ, ਪਟਿਆਲਾ ਪਾਸ ਦੇਖੇ ਸਨ*। ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀਏ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲੈ ਗਏ, ਜੋ ਹੁਣ ਇਹ ਕਾਵਜ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਾਵਜ-ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਗੁਜਰਾਤੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖ-ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸੰਨ ੧੯੦੩ ਈ: ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਹੋਰ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਤ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋੱਤਮ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਏ। ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ ੧੮੭੯ ਵਿਚ, ਪਿੰਡ ਕਾਲਮਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸ ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਦਿਆ ਵਲ ਰੁਚੀ ਹੋਣ ਨਰੋੱਤਮ

*ਵਧੀਕ ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਦੇਖੋ ਮੇਰਾ ਲੇਖ—'ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਜ-ਰਚਨਾ' (ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੪ ਅਗਸਤ, ਸੰਨ ੧੯੩੮, ਸਫ਼ਾ ੬ ਅਤੇ ੧੧ ਅਗਸਤ, ਸੰਨ ੧੯੩੮, ਸਫ਼ਾ ੮)।

ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ, ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ, ੧੯੯੪ ਬਿ: ਸਫ਼ਾ ੧੨੨।

ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲੇ । ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਗਿਰਵੜੀ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਰਹੇ ਤੇ ਫੇਰ ਦੇਸ਼ਾਟਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਪ ਨੇ ਪੱਕੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਪਟਿਆਲੇ ਕਰ ਲਈ । ਏਥੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ, ਭਾਵਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ ਟੀਕਾ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਤੇ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਸਟੀਕ, ਅਕਾਲ ਮੂਰਤੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ, ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਾਜਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਤਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਆਪ ਪਹਿਲੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਸਨ, ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੯੪੮ ਵਿਚ ਅਚਾਣਕ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਏ ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸਨ । ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸ: ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੁੱਲਟ ਦੇ ਘਰ

ਪਿੰਡ ਲੌਂਗੋਵਾਲ, ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਸੰਮਤ ੧੮੭੯ ਵਿਚ

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਮ-ਉਮਰ ਸਨ। ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਤੇ ਫੇਰ ਲੱਤ

ਨਿਕਾਰੀ ਹੋਣ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਬਣ ਗਏ । ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਪੈਦਲ ਚੜ੍ਹ ਲਗਾ ਕੇ ਦੇਸ਼-ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਦੀ ਸੈਰ ਵੀ ਕੀਤੀ । ਫੇਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ (ਤਿੰਨ ਭਾਗ), ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਖਾਲਸਾ, ਸਰਕਾਰ ਖਾਲਸਾ (ਦੋ ਭਾਗ), ਸਰਦਾਰ ਖਾਲਸਾ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ, ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ, ਤਵਾਰੀਖ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਵਾਰੀਖ ਲਾਹੌਰ, ਤਵਾਰੀਖ ਬਾਗੜੀਆਂ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਜੋ ਦਰਬਾਰ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਉਤਸਾਹ ਦੇਣ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ ਕਾਵਯ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਫ਼ੋਕੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ । ਸੰਮਤ ੧੯੮੩ ਬਿ: ਵਿਚ ੧੦੫ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪੰਥ ਦੇ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਨਾਭੇ ਹੋਇਆ ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਹੀਰੀਆ, ਬਾਵਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰੀਆ, ਭਾਈ ਮੱਈਆ

ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਮਿਸਟਰ ਮਕਾਲਿਫ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਬਹੁਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸੱਜਣ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਤ੍ਰਕਾਰ

ਵੀ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ, ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਪਿੱਛੇ ਆ ਚੁਕੇ ਹਨ । ਬਾਵਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰੀਆ ਇਕ ਅੱਛਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੀ ।

ਉਸ ਨੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜੀ ਅੱਛੀ ਪੁਸਤਕ 'ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਖਾਲਸਾ'* ਲਿਖੀ ਸੀ । ਭਾਈ

*ਵਧੀਕ ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਦੇਖੋ ਪਿੱਛੇ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸਫ਼ੇ ੧੦੪, ੧੦੮-੧੧੦ ।

ਮੱਈਆ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਲਿਖ ਕੇ ਕੋਸ਼-ਕਲਾ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ।

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ, ਜੋ ਬੜੀ ਸੁੱਧ ਤੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਕਾਬੂ ਸੀ।

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਕਿੱਸਾ ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ, ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੋਧ ਨਾਟਕ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਨਕਲੀ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਮੇਰਾ ਤੇ ਸਾਧੂ ਦਯਾਨੰਦ ਦਾ ਸੰਬਾਦ, ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਦੇ ਸਿਦਕ, ਸਿੱਖ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਦੰਭ ਵਿਦਾਰਣ, ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਆੜਾ, ਗੁੱਗਾ ਗਪੜਾ, ਮੀਰਾਂ ਮਨੌਤ, ਧਰਮ ਦਰਪਣ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਜੋ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪ੍ਰਸਾਰ, ਜਨਤਕ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਗਿਆਨੀ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਲਾਕਾਰੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੂਜਾ ਦਰਜਾ ਹੈ ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ। ਇਹ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ **ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ** ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਨ। ਇਹ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਕਲਾ ਦੇ ਸੰਚੇ ਵਿਚ ਢਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੋ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨਾਟਕ (ਅਨੁਵਾਦ), ਕੇਸਰੀ ਚਰਖਾ ਤੇ ਅਟਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਕਵਿਤਾ), ਸਰਾਬ ਕੌਰ (ਸੁਧਾਰਕ), ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ), ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਉਰਾ (ਖੋਜ ਬਾਰੇ) ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਠੁੱਕ ਨਾਲ ਸਵਾਰਨ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ। ਸੰਨ ੧੯੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੁੱਗ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਹੀਰੀਏ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਥਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਕ ਅੱਛੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ। ਆਪ ਕੁਝ ਚਿਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੇ ਮੁਖ ਸੰਪਾਦਕ ਵੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਦਰਪਣ, ਗੁਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਜੁਗ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਿਸਟਰ ਮਕਾਲਿਫ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, ਗੁਰਮਤ ਸੁਧਾਕਰ ਤੇ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਮਿਸਟਰ ਮਕਾਲਿਫ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਓਰੀਐਂਟਲ

ਅੰਤਲੇ ਕਲਾ-ਚਿੰਨ੍ਹ

ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ (ਵਿਲਾਇਤ ਵਾਲੀ) ਸੋਧੀ ਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰ ਕੇ ਛਾਪੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ' ਨਾਮੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬੱਧੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ, ਸੰਨ ੧੯੦੭ ਵਿਚ ਲੰਡਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਜ 'ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ' ਲਿਖ ਕੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ। ਇਹ ਹਨ ਇਸ ਜੁਗ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਕਲਾ-ਚਿੰਨ੍ਹ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਹ ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵੀ। ਐਸ. ਐਸ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕਈ ਕੌਮਲ ਕਲਾਕਾਰ ਇਸ ਜੁਗ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ, ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

੫.

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਲਿਖਣ-ਢੰਗ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਏਥੇ ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਲਾਭ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੁੱਦਿਹਾਣੇ ਦੇ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲਗਭਗ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ, ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੀ-ਨਮਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਸਪੁੱਕੜੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਖਣ-ਢੰਗ ਪੁਰਾਤਨ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬੜਾ ਬੇ-ਢੰਗਾ ਤੇ ਬੇ-ਤਰਤੀਬਾ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੮੭੫-੭੬ ਦੇ ਰਸਾਲਾ 'ਸੁਕਵਿ ਸੰਬੋਧਨੀ' ਅਤੇ 'ਅਖਬਾਰ ਕਾਵਜ ਚੰਦ੍ਰਦਯ' ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੈਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੌਰੀ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲਾਉਣਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੮੦ ਤੋਂ ੧੮੮੬ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ, ਖਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ ਤੇ ਰਸਾਲਾ ਸੁਧਾਰਾਰਕ ਚਲਾਏ ਅਤੇ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਰਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਜੋ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ, ਜੋਤਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਤ੍ਰਿਕੋਣ ਮਿਤੀ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗੁਰ ਬਰਸ ਅਥਵਾ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪੱਤਰਾ ਮੇਰੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ
ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ
ਤੇ ਵਾਰਤਕ

ਦਾ ਲਿਖਣ-ਢੰਗ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਪੁਸਤਕ (ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪੱਤਰੇ) ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ :—

“ਇਹ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪਤ੍ਰਾ ਅਥਵਾ ਗੁਰੂ ਬਰਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਮੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਹਿ ਦਾ ਪਤ੍ਰਾ, ਅਰਥਾਤ-ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤਾਂ ਮੂਜਿਬ ਕੋਈ ਪਤ੍ਰੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਬਨੀ। ਜੋ ਅੱਜ ਕੱਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪਤ੍ਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਸੋ ਤਿਥਾਂ ਮਗਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੀ ਵਿਦਯਾ ਜਾਨਦੇ ਹਨ। ਐਸੇ ਪਤ੍ਰੇ ਦੀ ਭਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੁਖਾਲਾ ਸਮਝ ਪਵੇ। ਸੰਕ੍ਰਾਂਤਾਂ ਮੂਜਿਬ ਹੋ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰਹਿ ਦੀਆਂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਬਾਤਾਂ ਦਾ ਭੀ ਪਤਾ ਲੱਗੇ। ਸੋ ਸਭਸ ਦੇ ਲਾਭ ਹਿਤ ਇਹ ਗੁਰੁਸਾਲ ਪਤ੍ਰਾ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਬਸਾਖ ਤੇ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੰਮਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਚਲਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹਨ ਕਿ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੰਮਤ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੰਮਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਬਤ ਚਾਹੇ ਰੋਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਬਾਤ ਨਿਸਚੇ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ ਦਿਨ ਬਸਾਖ ਤਿਤੀਆ ਚਾਨਣੀ ਦਾ ਹੈ, ਕਿਯੋਂਕਿ ਪੈੜੇ ਮੱਥੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਿੰਦਾਲੀਆਂ ਬਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੇ ਹੋਰ ਬਨੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਬਿਨਾ, ਜੈਸੇ ਨਾਨਕ ਚੰਦ੍ਰਦੇ, ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਹੋਰ ਜਿਤਨੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਰਹਿ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ, ਸਭ ਬਸਾਖ ਦਾ ਜਨਮ ਸਿਧਿ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦਾਲੀਆਂ ਯਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਬਿਗਾੜਿਆ, ਸੋ ਜਨਮ ਬਸਾਖ ਬਿਨਾ ਕਤਿਕ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਸੀ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਬਸਾਖ ਤੋਂ ਮੰਨ ਕੇ ਅਤੇ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੰਮਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਨਮਾਂ ਪਤ੍ਰਾ ਬਨਾਯਾ ਹੈ*।”

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਈ ਵੇਰ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੀਸੋ ਰੀਸ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਹਿੰਦੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ

ਨੈਨੀਤਾਲ ਦੀ
ਯਾਤ੍ਰਾ

‘ਖਿਚੜ-ਪੁਲਾਉ’ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹੋ ਕਿ ਨਿਰਾ ‘ਚੂੰ ਚੂੰ ਦਾ ਮੁਰੱਬਾ’
ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਸ਼੍ਰਾਵ ਬਦਲਨ ਲਈ ਉਸ ‘ਚੂੰ ਚੂੰ
ਦੇ ਮੁਰੱਬੇ’ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਨੈਨੀਤਾਲ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦਾ
ਹਾਲ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਪਤ੍ਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ :—

ਸੌਰਠਾ—ਫਤਹਿ ਸਗਲ ਕੋ ਮੋਹਿ, ਵਾਚੋ ਮਨ ਚਿਤ ਲਾਇ ਕੇ।

ਗੁਰੂ ਸਹਾਈ ਤੋਹਿ, ਪੁਨਹ ਪਰਮ ਰੱਛਕ ਵਹੀ ॥ ੧ ॥

ਦੌਹਰਾ—ਲਵਪੁਰੀ ਸੇ ਚਲ ਪੜੇ ਜਬ, ਠਹਿਰੇ ਕਿਸੀ ਨ ਥਾਇ।

ਗਾੜੀ ਛੋੜੀ ਰੇਲ ਕੀ, ਸਾਹਾਰਨ ਪੁਰ ਜਾਇ ॥ ੨ ॥

*ਗੁਰੂ ਬਰਸ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪਤ੍ਰਾ, ਭੂਮਿਕਾ, ਸੰਨ ੧੮੮੯ ਈ:।

†ਲਾਹੌਰ।

ਚੌਪਈ

ਸਾਹਿਬ* ਮਸੂਰੀ ਦੇਖਨ ਗਇਓ । ਮੈਂ ਤਬ ਗੰਗਾ ਓਰ ਸਿਧਇਓ ।
 ਏਕ ਦਿਵਸ ਜਬ ਬੀਤਾ ਆਨ । ਦੋਨੋ ਮਿਲੇ ਸਹਾਰਨ ਆਨ ।
 ਚਲੇ ਸਹਾਰਨ ਪੁਰ ਤੇ ਸਾਰੇ । ਓਅੰਆਰ ਕੀ ਰੇਲ ਮਝਾਰੇ ।
 ਲਾਂਘੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ । ਛੋਡ ਗਏ ਚੰਦੌਸੀ ਆਦਿ ।
 ਪਹੁੰਚੇ ਬਾਂਸ ਬਰੇਲੀ ਜਾਇ । ਪਰ ਕੋਈ ਬਾਂਸ ਨ ਦੇਖਨ ਪਾਇ ।
 ਛੋਡੀ ਰੇਲ ਤਹਾਂ ਪਰ ਸੋਈ । ਵਹਾਂ ਪਰ ਟਰਮੀਨਸ† ਉਸ ਕਾ ਹੋਈ ।
 ਓਆ ਕੀ ਗਾਡੀ ਸੇ ਵਹਾਂ । ਜਾ ਬੈਠੇ ਤਿਸ ਮਹਿ ਹਮ ਤਹਾਂ ।
 ਛੋਟੀ ਰੇਲ ਇਹਿ ਛੋਟੀ ਲੈਨ । ਚਲੇ ਤਬੀ ਜਬ ਬਾਜੇ ਟੈਨ‡ ।
 ਦਿਨ ਮੰਡੇ() ਥਾ ਦਿਨ ਕਾ ਵਕਤ । ਪੈਂਸਠ ਮੀਲ ਰਾਹ, ਪਰ ਸਖਤ ।
 ਰੇਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਉਪਰ ਜਾਵੇ । ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਵ੍ਹੀਲ[] ਚਲਾਵੇ ॥ ੩ ॥

ਦੋਹਰਾ—ਚਾਰ ਬਜੇ ਪਾਹਾੜ ਕੇ, ਨੀਚੇ ਉਤਰੇ ਆਨ ।

ਤਹਿ ਸੇ ਨੈਨੀਤਾਲ ਹੈ, ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਪ੍ਰਮਾਨ ॥ ੪ ॥

ਚੌਪਈ

ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਖਰਾਬ ਚੜ੍ਹਾਈ । ਥਕਤ ਆਦਮੀ ਉਪਰ ਆਈ ।
 ਪਹੁੰਚੇ ਆਨ ਯਹਾਂ ਹਮ 'ਆਜ । ਦੇਖਯੋ ਨੈਨੀਤਾਲ ਸਮਾਜ ॥ ੫ ॥

ਸੋਰਠਾ—ਪਹੁੰਚੇ ਨੈਨੀਤਾਲ, ਜਾਗਾ ਬਹੁਤ ਅਨੰਦ ਕੀ ।

ਕੁਝ ਕੁ ਸੁਨਾਉਂ ਹਾਲ, ਜੋ ਬੀਤਾ ਇਸ ਓਰ੦ ਸੇ ॥ ੬ ॥

ਕਬਿੱਤ—ਤਾਲ ਨੈਨੀ ਜੋਈ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਨੇ ਹੈ ਸੋਈ,

ਯਾ ਕੀ ਉਪਮਾ ਨ ਕੋਈ, ਕਰ ਸਕੇ ਬੋਝੀ ਦੇਰ ਮੈਂ ।

ਤੀਨ ਓਰ ਗਿਰਿ ਦੀਸੈ, ਠਾਢੇ ਕਾਢੇ ਸਿਰ ਤੀਛੇ,

ਜਲ ਝਰੇ ਝਿਰ ਝਿਰ, ਕਈ ਹੋਰ ਫੇਰ ਮੈਂ ।

ਅਸੁ ਸੁੰਭ ਜੈ ਸਮਾਨ ਘੇਰੇ ਹੈਂ ਪਹਾੜ ਤੈਸੇ,

ਕੋਠੀ ਬੜੀ ਲੈਸ ਜੈਸੇ ਹੀਰੇ ਹਰੇ ਮੇਰ ਮੈਂ ।

ਨੈਨਾ ਦੇਵੀ ਜਾਨ ਤਾ ਕੋ, ਯਹਾਂ ਭੀ ਸਥਾਨ ਵਾ ਕੋ,

ਨਾਮ ਬਨੋ ਆਨ, ਨੈਨੀ ਤਾਲ ਬਡੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ॥ ੭ ॥

ਸਵੈਯਾ

ਸੋਭਤ ਹੈ ਜਲ ਕੋ ਡਲ ਯੋ, ਅਰੁ ਗੁੰਜਤ ਹੈ ਜਲ ਜੋ ਚਲ ਜਾਈ ।

ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ ਜਾਨ ਲਵੇ, ਪੁਨਿ ਅਹਿਲ ਫਰੰਗ ਸੁ ਹੋਸ ਲੁਭਾਈ ।

ਫੂਲ ਨਹੀਂ ਇਸ ਜਾ ਇਕ ਦੀਸਤ, ਔ ਫਲ ਭਾਜੀ ਨ ਦੇਖਨ ਪਾਈ ।

*ਮਿਸਟਰ ਮਕਾਲਿਫ । †Terminus. (ਅੰਤਲਾ ਠਹਿਰਾਉ) । ‡ Ten (ਦਸ) ।
 . ()Monday (ਸੋਮਵਾਰ) । []Wheels (ਪਹੀਏ) । ਠਤਰਫ ਵਲ ।

ਚੀਜ਼ ਸਭੀ ਗਹਿ ਹੇਠ ਮਦਾਨ ਤੇ, ਆਇ ਯਹਾਂ ਬਹੁ ਮੋਲ ਬਿਕਾਈ ॥ ੮ ॥

ਰਾਜਨ ਇੰਦ੍ਰ ਕੀ ਛਾਉਣੀ ਹੈ ਯਹਾਂ, ਖਾਡਨ ਮੈਂ ਸੁਭ ਸਾਜ ਰਹੀ ।

ਜਬ ਚਾਹੇ ਤਬੀ ਸਹਿ ਗ੍ਰੀਖਮ ਕੇ, ਭਲ ਜੁੱਧ ਕਰੇ ਦੁੰਦ ਬਾਜ ਰਹੀ ।

ਸਰਦੀ ਕਰ ਕੇ ਫਿਰ ਜਾਇ ਚਲੀ, ਨਿਜ ਘਾਟਨ ਮੈਂ ਜੋ ਹਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ।

ਤਬ ਸਾਫ਼ ਅਕਾਸ ਪਿਖੇ ਸਗਰੋ, ਕਹਿ ਬਾਰਸ ਆਜ ਨ ਰੰਚ ਰਹੀ ॥ ੯ ॥

ਦੌਹਰਾ—ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਲਫਟੰਟ ਜੋ, ਤਾ ਕੀ ਕੋਠੀ ਜਾਨ ।

ਸਿਰ ਪਰ ਗਿਰੀ ਕੇ ਸਜ ਰਹੀ, ਉਚਾ ਬਹੁ ਅਸਥਾਨ ॥ ੧੦ ॥

ਸੋਰਠਾ—ਯਹ ਬੌੜਾ ਸਾ ਹਾਲ, ਮੈਨੇ ਦਿਯਾ ਬਤਾਇ ਤੁਹਿ ।

ਕਿਆ ਕਛੁ ਕਹੂੰ ਬਿਸਾਲ, ਇਤਨਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਲਖੋ ॥ ੧੧ ॥

ਸਭ ਸੱਜਨ ਸੁਖਦਾਇ, ਜੋਨ ਸਹਾਈ ਸਭਾ ਕੇ ।

ਸਭ ਕੋ ਫਤਹ ਬੁਲਾਇ, ਹਾਥ ਜੋੜ ਹਮਰੀ ਲਖੋ ॥ ੧੨ ॥

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਸਫਰ ਨਾਮਾ ੬ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੮੮ ਈ: ਦੇ 'ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ' ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਇਕ ਨੋਟ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਇਹ ਹਨ:—

‘ਅਖਬਾਰ ਖਾਲਸਾ’ ਅਤਿ ਚਿਤ ਚਾਇ ।

ਚੀਫ ਸਕਤ੍ਰ ਕੋ ਮਨ ਲਾਇ ।

ਦੇਤ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਪਿਆਰੀ ।

ਕਰੀ ਸੈਲ ਜਿਸ ਨੇ ਯਹਿ ਭਾਰੀ* ॥

ਦੇਖੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪਤ੍ਰਕਾਰ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੁਝ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ । ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਲਿਖਣ-ਢੰਗ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੋਵੇਂ ਹੋਣ, ‘ਚੰਪੂ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਜਿਹਾ ‘ਚੰਪੂ-ਕਾਵਯ’ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਰਖਦੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੰਡ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ

‘ਚੰਪੂ-ਕਾਵਯ’

ਵਿਦਾਰਣ, ਦੁਰਗਾ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਨਕਲੀ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਗੁੱਗਾ-

ਗਪੌੜਾ, ਮੀਰਾਂ ਮਨੌਤ ਆਦਿ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ

ਗੰਗਾ-ਜਮਨੀ ਸੰਗਮ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ‘ਚੰਪੂ-ਕਾਵਯ’ ਦੇ ਬੜੇ

ਸੋਹਣੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ । ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ

ਲਿਖਣ-ਢੰਗ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੰਨ ੧੮੮੦ ਤੋਂ ੧੯੦੧ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫੇਰ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ।

*ਪਹਾੜ । *ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ (ਲਾਹੌਰ), ੬ ਅਕਤੂਬਰ, ਸੰਨ ੧੮੮੮, ਸਫ਼ੇ ੭—੮ ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਨ ੧੮੬੭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ (ਸੰਨ ੧੮੧੦) ਤਕ ਪਤ੍ਰਕਾਰੀ ਇਸ ਜੁਗ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅੰਗ ਰਹੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਤ੍ਰਕਲਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੀ ਪਤ੍ਰਕਲਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਚੌਖਾ ਲਾਭ ਪੁੱਜਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਚੱਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਹੈ :—

(੧) ਵਿਕਾਸ ਕਾਲ—ਅਖਬਾਰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੮੬੭), ਸੁਕਵਿ ਸੰਬੋਧਨੀ (੧੮੭੫) ਅਤੇ ਅਖਬਾਰ ਕਾਵਜ ਚੰਦ੍ਰਦਯ (੧੮੭੬)

(੨) ਮੁੱਢਲਾ ਜੁਗ—ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ, ਲਾਹੌਰ (੧੮੮੦), ਵਿਦਯਾਰਕ ਪੰਜਾਬ, ਲਾਹੌਰ (੧੮੮੧), ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ (੧੮੮੫), ਪੰਜਾਬ ਦਰਪਣ (੧੮੮੫), ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ, ਲਾਹੌਰ (੧੮੮੬), ਰਸਾਲਾ ਸੁਧਾਰਾਰਕ, ਲਾਹੌਰ (੧੮੮੬), ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਗਜ਼ਟ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੮੯੦), ਲਾਇਲ ਖਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ, ਸਿਆਲਕੋਟ (੧੮੯੧), ਰਸਾਲਾ ਸੁਧਾ ਸਾਗਰ, ਨਾਭਾ (੧੮੯੨), ਭਾਰਤ ਸੁਧਾਰ, ਲਾਹੌਰ (੧੮੯੩), ਖਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ ਲਾਹੌਰ (੧੮੯੪), ਸਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ (੧੮੯੫), ਨਿਰਗੁਣਿਆਰਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੮੯੬), ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੮੯੬) ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਨੌਜਵਾਨ ਬਹਾਦੁਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੮੯੬)।

(੩) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ—ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਲਾਹੌਰ (੧੯੦੧), ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਲਾਹੌਰ (੧੯੦੨), ਖਾਲਸਾ ਸੇਵਕ, ਲਾਹੌਰ (੧੯੦੩), ਖਾਲਸਾ ਐਡਵੋਕੇਟ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੯੦੩), ਪੰਥ ਮਿਤ੍ਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੯੦੪), ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਤਿਸੰਗ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੯੦੪) ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਦੀਪਕ, ਬਟਾਲਾ (੧੯੦੫), ਖਾਲਸਾ ਯੰਗ ਮੈਨ'ਜ਼ ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੯੦੫), ਸਿਵਲ ਮਿਲਟਰੀ ਅਖਬਾਰ, ਕੋਇਟਾ (੧੯੦੬), ਰਸਾਲਾ ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ (੧੯੦੬), ਗ੍ਰੰਥੀ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ (੧੯੦੬), ਪੰਜਾਬ ਕੇਸਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੯੦੭), ਪੰਜਾਬੀ ਭੈਣ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ (੧੯੦੭), ਬੀਰ ਅਖਬਾਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੯੦੯), ਸੱਚਾ ਢੰਡੋਰਾ, ਲਾਇਲਪੁਰ (੧੯੦੯), ਨਿਰਮਲ ਪਤ੍ਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੯੦੯), ਮੋਹਰਾ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (੧੯੦੯), ਪਟਿਆਲਾ ਗਜ਼ਟ, ਪਟਿਆਲਾ (੧੯੧੦), ਪੰਜਾਬੀ, ਲੁੱਦਿਹਾਣਾ (੧੯੧੦) ਅਤੇ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਰੋਪੜ (ਅੰਬਾਲਾ) ੧੯੧੦* ।

*ਵਧੀਕ ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਦੇਖੋ, ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਪਤ੍ਰਕਲਾ' ੧੯੫੩ (ਮਹਿਕਮਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਪਟਿਆਲਾ) ।

ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ

(ਸੰਨ ੧੮੩੭—੧੮੮੭ ਈ:)

ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਗੂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਦੇ ਘਰ ਸੰਨ ੧੮੩੭ ਈ: ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਰਾਜਾ ਸਾਂਸੀ ਜ਼ਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਚੂੰਕਿ ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਪਾ ਧਾਪੀ ਮਚ ਗਈ ਤੇ ਸਾਰਾ ਰਾਜਪ੍ਰਬੰਧ ਜ਼ੇਰੋ ਜ਼ਬਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ, ਕੌਰ ਸੌ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਫੇਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੁਤ੍ਰ ਕੌਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਸਮੇਤ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਕਸਾਸ ਵਜੋਂ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਾਲ ਦਾ ਗ੍ਰਾਸ ਬਣ ਗਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦਾ ਗ੍ਰਾਸ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਉਤੇ ਢਲਿਆ। ਇਸੇ ਗ੍ਰਾਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਡੋਗਰਾ ਫੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਨ ੧੮੪੩ ਈ: ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਸਾਂ ੬ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਾਇਆ ਸਿਰ ਉਤੋਂ ਉਠ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਸ: ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੀਲੇ ਮਸਾਂ ਮਸਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੰਨ ੧੮੪੫—੪੬ ਤੇ ਸੰਨ ੧੮੪੮—੪੯ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਣ ਤੇ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹੀ ਨਤੀਜੇ ਸਨ, ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਮੱਲੋਜ਼ੋਰੀ ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਆ ਜਮਾਇਆ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਕਾਬੂ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਪੁਤ੍ਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਵੀ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਘਰੇਲੀ ਐਕੜਾਂ ਕਾਰਣ ਕਿਸੇ ਹੀਲੇ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਸੰਨ ੧੮੫੦ ਤੋਂ ੧੮੬੫ ਤਕ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਰ ਹੋਣ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਲੋਂ ਜ਼ਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਐਕਸਟਰਾ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਬੋਰਡ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਦਿਲੀ

ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਨੂੰ ਉਚਿਆਉਣ ਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਆਇਆ ਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਈਸਾਈਅਤ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਧਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਵਲੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸੰਨ ੧੮੭੩ ਈ: ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਿਥੇ ਗਏ।

ਸੰਨ ੧੮੭੩ ਤੋਂ ਸੰਨ ੧੮੮੩ ਈ: ਤਕ ਸ: ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀ ਇਹ ਸੇਵਾ ਅਜੇ ਮਸਾਂ ਦਸ ਕੁ ਸਾਲ ਹੀ ਨਿਭਾਈ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਣਕ ਸਮੇਂ ਨੇ ਪਲਟਾ ਖਾਧਾ ਤੇ ਆਪ ਵਲਾਇਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਾਕੀਦੀ ਪਤ੍ਰ ਆਉਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਉਡ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹਾਮੀਆਂ ਉਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਨਿਗਾਹ ਹੋਣੀ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਥੋਂ ਤਕ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸੱਦੇ ਪਰ ਸੰਨ ੧੮੮੪ ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਪਹੁੰਚ ਗਏ, ਤੇ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹਕੀਕੀ ਭਾਈ ਜਾਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਈਸਾਈ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੁੜ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਾ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਦਿਲੀ ਇੱਛਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਲਾਇਤ ਦਾ ਵਸੇਬਾ ਛੱਡ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਆਕੇ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਾਂਭਣ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਸੱਧਰ ਕਿਵੇਂ ਪੂਰੀ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਹੋਰ ਵੀ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਸੰਨ ੧੮੮੫ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਪਰਤ ਆਏ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀਆਂ ਉਡੀਕਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ : ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੁਤ੍ਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਤਰਾਂ ਮੁੜ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸੀ ਹੋਣੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖੁੱਸੀ ਹੋਈ ਜਾਇਦਾਦ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਵਾਪਸ ਮਿਲਣਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਗਰ ਮੱਛ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੋਹ-ਕੱਢਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਜੋ ਨਾ ਹੋਣੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਹੀਲੇ ਹੋ ਹੀ ਸਕੀ, ਸਗੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਸੀ ਉਤੇ ਅਧਵਾਟਿਓਂ ਹੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲੱਗ ਗਈ ਤੇ ਇਧਰ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਚਿਤਵਦਿਆਂ ਅਚਾਣਕ ਸੰਨ ੧੮੮੬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਸੇਬਾ ਛੱਡ ਫਰਾਂਸੀਸਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਪਾਂਡੀਚਰੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਪਰ ਜਾ ਕੇ ਪਨਾਹ ਲੈਣੀ ਪਈ, ਜਿੱਥੇ ਬੜੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਬੀਮਾਰ ਹੋਣ ਤੇ ੧੮ ਅਗਸਤ, ਸੰਨ ੧੮੮੭ ਈ: ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਹੋਰੀ ਦਾ ਅਚਾਣਕ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਤੇ ਸਿੱਖ

ਸਤਲੁਜ ਦੀ ਲੜਾਈ (੧੮੪੫-੪੬) ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਰ ਜਾਹਨ ਲਾਰੰਸ ਦਾ ਕਥਨ ਸੀ ਕਿ:—

‘ਅਸੀਂ ਆਮ ਲੜਾਈਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਏਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਛੇੜਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਜਦ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ, ਹੌਸਲੇ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨੇ ਘਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੌਮ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਡਾ ਏਨੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਤਕ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਿਤਨੇ ਵੀ ਸ਼ਤਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਲੜੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਹਾਰ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੇ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮੇ ਨਾ-ਕੇਵਲ ਅਖੀਰ ਦਮ ਤਕ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਿਆਦਾ ਫੌਜਾਂ ਤੋਪਾਂ ਠੰਢੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਪੂਰੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਡਟੀਆਂ ਰਹੀਆਂ*।’

ਜਦ ੯ ਮਾਰਚ, ਸੰਨ ੧੮੪੬ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖ ਰਜਮਣਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੌਹਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਤੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਹਾਦੁਰ ਸਿਪਾਹੀ ਰੋਜ਼ੀ ਵਲੋਂ ਤੰਗ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਹਲੇ ਫਿਰਨ ਲੱਗੇ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਇਸ ਸਮੇਂ

ਸੰਨ ੧੮੪੬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਸੀ।
ਅਹਿਦ ਨਾਮਾ ਹਿਠਾੜ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਜਲੰਧਰ-ਦੁਆਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਚੂੰਕਿ ਸਿੱਖ
ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ
ਲੋਕ ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਪਾਸ ਨੌਕਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੀਆਂ ਰਜਮਣਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਸਨ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਫਿਕਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਵਿਹਲੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ, ਜੋ ਨਵੇਂ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੀ ਨਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਸੋ, ਇਹੋ ਸੋਚ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੋਈ, ਪਰ ਇਹ ਭਰਤੀ ਚੂੰਕਿ ਸਰ
ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਦੇ
ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਦੀ ਬਹਾਨੇ ਹੋਣੀ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਸਿੱਖ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ
ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰਨੀ ਗੁਨਾਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ
ਸਿਪਾਹੀ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹੋਏ,

*R. B. Smith, Life of Lord Lawrence. vol. I, P. 213.

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਸੀ ਕਿ ਕੇਜ਼-ਦਾੜੀਆਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨ ਲਈ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲਾਟ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮੰਗੀ*।

ਲਾਰੰਸ ਦੀ ਸਲਾਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਨਵੀਆਂ ਰਜਮਟਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ, ਜੋ ਇਸ

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਚਾਲ

ਸਮੇਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰੇ ਪਏ ਸਨ, ਮੈਦਾਨੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗੂ ਡਟ ਕੇ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੌੜੀ ਬੇਲ ਵਾਂਗੂ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਤਾਕਤਵਰ ਫੌਜ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗਿਰਾਉਣਾ ਤੇ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਨਵੀਂ ਭਰਤੀ ਦੀ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਏਥੇ ਹੀ ਠੱਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲੁੱਦਿਹਾਣੇ ਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਰਜਮਟਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਂ ਹੇਠ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸੰਨ ੧੮੪੬ ਤੋਂ ੧੮੪੯ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਜਮਟਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਜੋ ਸਿੱਖ ਭਰਤੀ ਹੋਏ, ਉਹ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਘੱਟ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ

ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜੋ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ ਇਕ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਸਿੱਖ-ਜੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਧੀਨਤਾ ਮੰਨਣੀ ਪਈ। ਸਿੱਖ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕੌਮ ਪ੍ਰਸਤ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸਨ, ਨਵਾਂ ਹਾਕਮ ਸਰ ਜਾਹਨ ਲਾਰੰਸ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਸੰਨ ੧੮੫੪ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਫੇਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਾ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਭਾਉ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ। ਸੋ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੰਨ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸੰਨ ੧੮੫੫ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋ ਗਈ।

ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਦਾ ਗ਼ਦਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੇ ਇਹ ਭਰਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋਈ, ਸੰਨ ੧੮੫੬ ਵਿਚ ਰੈਟਰੇ ਦੀ ੪੫ ਵੀਂ ਸਿੱਖ ਰਜਮਟ ਤੇ ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਵਿਚ ੧/੧੫ ਪੰਜਾਬ ਰਜਮਟ ਕਾਇਮ ਹੋਈ। ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਪਾਸ ਦੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਜਮਟਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਰ ਸਨ, ਜੋ

*H. B. Edwards, Life of Sir Henry Lawrence, Vol. II, p. 59.

†ਦੇਖੋ, ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ, 'ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ' ਵਿਚੋਂ 'ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ' ਨਾਮੀ ਲੇਖ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ
ਤੇ ਸਿੱਖ

ਸੰਨ ੧੮੪੬ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਤੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ 'ਨੰ: ੧੪ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸਿਖਸ' ਤੇ 'ਨੰ: ੧੫ ਲੁਧਿਆਣਾ ਸਿਖਸ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ । ਕੁੱਲ ਨਵੀਆਂ ਰਜਮਟਾਂ, ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ੧੮ ਸਨ* । ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਜਮਟਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੜੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ । ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਇਲਾਕਾ ਮਾਝਾ, ਹਿੰਦੂ ਇਲਾਕਾ ਪਹਾੜ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਜੰਮੂ ਵ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਲਾਕਾ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ, ਦੁਆਬਾ ਚੱਜ, ਸਿੰਧ ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਫਤਿਹਯਾਬ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਵੇਂ ਲੜਾਈਆਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਲੜਨੀਆਂ ਪਈਆਂ, ਪਰ ਅਸਲ ਤੇ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਦੂਜਾ ਅਫਗਾਨ-ਜੁੱਧ ਸੀ, ਜੋ ਸੰਨ ੧੮੭੯-੮੦ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਕਾਬਲ ਤੇ ਰੂਸ ਦਾ ਗੱਠ-ਜੋੜ ਹੋਣ ਤੇ ਹੋਇਆ । ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬੜੇ ਕਰਾਰੇ ਹੱਥ ਦਿਖਾਏ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫਤਿਹ ਹੋਈ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਨ ੧੮੮੫ ਵਿਚ

ਨੰ: ੩੫ ਤੇ ੩੬
ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ
ਰਜਮਟਾਂ

ਰੂਸ ਨੇ ਫੇਰ ਸਿਰ ਚੁਕਿਆ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਧਮ ਮਚਾਇਆ । ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਦਹਿਸ਼ਤ ਖਾ ਕੇ ਫੇਰ ਨਵੀਂ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਰਜਮਟਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਸਨ ੩੫ਵੀਂ ਸਿੱਖ ਤੇ ੩੬ਵੀਂ ਸਿੱਖ ਰਜਮਟ । ੩੫ਵੀਂ ਸਿੱਖ ਰਜਮਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੰਨ ੧੮੮੭ ਵਿਚ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਹੋਈ ਤੇ ੩੬ ਵੀਂ ਸਿੱਖ ਰਜਮਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਸੇ ਸਾਲ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ । ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਕੁਝ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ, ਨਾਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ ਆਦਿ ਵਲੋਂ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਰਜਮਟਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਭਰਤੀ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੫੭ ਦੇ ਗ਼ਦਰ, ਦੂਜੇ ਅਫਗਾਨ ਜੁੱਧ (੧੮੮੦), ਜੰਗ ਬਰਮਾ (੧੮੮੫), ਜੰਗ ਚਿਤਰਾਲ (੧੮੯੫-੯੬), ਜੰਗ ਤੀਰਾਹ (੧੮੯੮), ਜੰਗ ਵਜ਼ੀਰਿਸਤਾਨ (੧੯੦੯) ਆਦਿ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸੂਰਮਤਾ ਦਿਖਾਈ । ਜੰਗ ਤੀਰਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰਾਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ੫੦-੫੦ ਅਫਰੀਦੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ੨੧ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਜੋ ਅਚਾਣਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ

ਜੰਗੀ ਕਾਰਨਾਮੇ

ਗਏ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਵੀ ਮੈਦਾਨਿ ਜੰਗ ਵਿਚ ਪਿੱਠ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਚਿਤਰਾਲ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੀ ਬਹਾਦੁਰੀ ਨਾਲ ਜਾਨਾਂ ਹੀਲ ਕੇ ਲੜੇ । ਇਸ ਦਲੇਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਕਈ ਯੂਰਪੀਅਨ ਲਿਖਾਰੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਪਤਾਨ ਲਰਕਿਨਜ਼ ਤੇ

*Sayed Mohd. Latif, History of the Punjab, 1891, P. 579

ਯੰਗ ਹਜ਼ਬੈਂਡ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਉਪਮਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਕਪਤਾਨ ਲਰਕਿਨਜ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿੱਖ ਅੱਵਲ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਹਨ । ਪਹਾੜੀਏ ਸਿਪਾਹੀ ਭਾਵੇਂ ਸਾਫ਼ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰ ਤਾਂ ਬੜੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਰਗੇ ਲੜਾਕੇ ਨਹੀਂ ।' ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਪਤਾਨ ਯੰਗ ਹਜ਼ਬੈਂਡ ਜੰਗ ਚਿਤ੍ਰਾਲ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿਚਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦੁਰੀ ਦੀ ਰੱਜ ਰੱਜ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

'ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਦਰਜੇ ਦਾ ਡਸਿਪਲਿਨ, ਹੌਸਲਾ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਮਾਦਾ ਹੈ । ਕਿਲਾ (ਚਿਤ੍ਰਾਲ) ਦੇ ਚਾਰ ਸੌ ਫੌਜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸੌ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਨਾ ਬਚਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਹਾਲਤ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਵਧੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਨ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਚੱਟਾਨ ਵਾਂਗੂ ਅੜੇ ਖਲੋਤੇ ਸਨ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਡਸਿਪਲਿਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਫੌਜੀ ਵੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚੋਂ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਠ ਖਲੋਤੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਉਤਸਾਹ ਭਰੀ ਬਹਾਦੁਰੀ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਤੁਹਾਡਾ ਮੁਖ ਕਰਤੱਬ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ।' ਸੌ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਉਹ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਮੌੜ ਦਿੱਤੇ । ਇਸ ਡਸਿਪਲਿਨ ਦੇ ਸਦਕੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕੇ ਹਾਂ ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਸੰਤਰੀ ਪਹਿਰੇ ਤੇ ਖਲੋਤਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਕਿਸੇ ਖਤਰੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਮੌਰਚਾ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹੋਣ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਪਤਾਨ ਟਾਊਨਸ਼ੈਂਡ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ । ਦੁਸ਼ਮਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੌਤਾਹੀ ਕਰਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਪਹਿਰੇ ਤੇ ਹੋਵੇ ਉਥੋਂ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਦੁਸ਼ਮਨ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੰਘ ਸਕਦਾ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬਚੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਕ੍ਰਿਤੱਗਤਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ*।'

ਸਿੱਖ ਰਜਮਣਾਂ ਦੇ ਇਹ ਜੰਗੀ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕੁਝ ਸਮਕਾਲੀ ਫੌਜੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੰਗ ਚੀਨ (ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ), ਜੰਗ ਚੀਨ (ਰੂੜ ਸਿੰਘ, ਮਿਸਤਰੀ), ਜੰਗਨਾਮਾ ਕਾਬਲ (ਕਰਮ ਸਿੰਘ), ਜੰਗਨਾਮਾ

ਫੌਜੀ ਕਿੱਸਾ-ਸਾਹਿੱਤ

ਕਾਬਲ ਕੰਧਾਰ ਦਾ (ਸ਼ਿਆਮ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ), ਜੰਗਨਾਮਾ ਤੀਰਾਹ (ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ), ਜੰਗ ਤੀਰਾਹ (ਲਾਭ ਸਿੰਘ), ਜੰਗਨਾਮਾ

ਚਿਤ੍ਰਾਲ ਦੇ ਮੌਰਚੇ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ।

*Captain G.J. Young Husband; Relief of Chitral, 1895, PP. 172-73.

ਮਾਲਾਕੰਦ (ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਿਸਤਰੀ), ਜੰਗ ਚਿਤਰਾਲ (ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ), ਜੰਗ ਚਿਤਰਾਲ (ਕੋਹਰ ਸਿੰਘ), ਜੰਗ ਚਿਤਰਾਲ (ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਿਸਤਰੀ), ਖਾਲਸਾ ਬਹਾਦੁਰ (ਜੰਗ ਸਾਰਾ ਗੜ੍ਹੀ ਕਿਲਾ) ਨੰ: ੧ ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਚੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਖਾਲਸਾ ਬਹਾਦੁਰ (ਜੰਗ ਸਾਰਾ ਗੜ੍ਹੀ ਕਿਲਾ) ਨੰ: ੨ ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ* ।

ਇਸ ਸੈਨਿਕ ਕਿੱਸਾ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦੁਰੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਬੀਰ ਰਸੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਭੁਲਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੰਗ ਸਾਰਾ ਗੜ੍ਹੀ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਚਿਤ੍ਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਵੀ ਚੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਅਦੁਤੀ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਚਿਕਰ ਇਕ ਥਾਵੇਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ—

ਮੁਖ ਵੈਰੀ ਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਨੇ,
ਹੱਥ ਪਾਇ ਕੇ ਰਫਲਾਂ ਸੰਭਾਰੀਆਂ ਜੀ ।
ਤਿੰਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜੋਸ਼ ਦੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ,
ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ ਦੀ ਛਾਲਾਂ ਚਾ ਮਾਰੀਆਂ ਜੀ ।
ਹੱਲਾ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ,
ਕਿਹੜਾ ਗਿਣੇ ਜੋ ਜਿੰਦਾਂ ਸੰਘਾਰੀਆਂ ਜੀ ।
ਜਦੋਂ ਵੈਰੀ ਦੇ ਕੋਲ ਸੀ ਜਾ ਪੁੱਜੇ,
ਮਿਆਨੋਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਤੇਗਾਂ ਉਲਾਰੀਆਂ ਜੀ ।
ਸਿੰਘਾਂ ਜੋਹਰ ਦਿਖਾਇ ਕੇ ਚੂੜ੍ਹ ਸਿੰਘਾ,
ਜਿੰਦਾਂ ਚਿੱਥੀਆਂ ਬੇਸੁਮਾਰੀਆਂ ਜੀ ॥

(ਜੰਗ ਸਾਰਾ ਗੜ੍ਹੀ, ਸਫੇ ੩੪-੩੫)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਫੌਜੀ ਕਿੱਸਾ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖ ਜੋਧਿਆਂ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

*ਦੇਖੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ (ਮਹਿਕਮਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਪਟਿਆਲਾ), ੧੯੫੩, ਸਫੇ ੨੯੮-੯੯, ਤੇ ੩੨੮ ।

ਸ਼ਬਦ-ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ (ਅੱਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ)

(ੳ)

ਉਦਾਸੀ—੮੮ ।

ਉਦੇ ਸਿੰਘ, ਬੇਦੀ (ਕਪੂਰਥਲ)—੮੮, ੧੧੩ ।

ਉਪਮਾ ਸਾਰ ਗ੍ਰੰਥ (ਕੰਵਰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ,

ਕਪੂਰਥਲ)—੧੩੨ ।

ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ—੯੭ ।

(ਅ)

ਅਹਿਦਨਾਮੇ—੩੧ ।

ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ, ਕੋਤਵਾਲ—੭੫ ।

ਅਕਾਲ ਤਖਤ (ਹੁਕਮਨਾਮਾ)—੧੧੦-੧੧੨ ।

ਅਕਾਲ ਬੰਗਾ (ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ)—੭੪ ।

ਅਖਬਾਰ ਕਾਵਜ ਚੰਦ੍ਰੋਦਯ—੧੩੫ ।

ਅਖਬਾਰ ਆਮ (ਰੋਜ਼ਾਨਾ)—੯੨ ।

ਅਜਾਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ—੨੦ ।

ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਕੌਰ (ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲਾ)—

੪੫, ੫੧ ।

ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ (ਵਿਦਿਆਰਥੀ)—੮੭ ।

ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ (ਭਦੋੜ)—੯੫,

ਸੁਰਗਵਾਸ—੧੧੯, ੧੨੦, ੧੨੩ ।

ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ, ਮੌਲਾਨਾ (ਕਸੂਰੀ)—੮੨ ।

ਅਬਦੁੱਲਾ, ਮਿਰਜ਼ਾ—੪੦ ।

ਅਬੂ ਬਕਰ, ਮਿਰਜ਼ਾ—੪੦, ੪੬, ੪੭, ੫੧ ।

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਦੀਪਮਾਲਾ) ੭੦,—ਬੁੱਚੜ ਬੱਧ

੭੨,—ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ੭੮—੮੧ ।

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਧੜਾ (ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ)

੧੦੭, ੧੧੬, ੧੧੯ ।

ਅਮੀਰ ਕਾਬਲ—੭੧ ।

ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ (ਬਾਗੜੀਆਂ)—੧੨੫ ।

ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ (ਵਹੀਰੀਏ)—

੧੩੧, ੧੩੩, ੧੩੪ ।

ਅਵਧ (ਲਖਨਊ)—੩੨ ।

ਆਇਆ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੮੭, ੯੧,

—ਸਰਦਾਰ ੯੬ ।

ਆਸਾਨੰਦ (ਆਸਾ ਰਾਮ)—੧੮ ।

ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ—(ਪਹਿਲਾ) ੨੧,—ਦੂਜੀ

ਗੁਰਮਤ ੨੧,—ਵਿਆਹ ੬੭ ।

ਆਫਤਾਬਿ ਪੰਜਾਬ—੯੨ ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ—੧, ੯੭ ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ—੧੪੨, ੧੪੬ ।

ਅੰਜਮਨਿ ਇਸਲਾਮੀਆ (ਲਾਹੌਰ)—੮੭ ।

ਅੰਜਮਨਿ ਪੰਜਾਬ (ਲਾਹੌਰ) ੮੭, (ਡਾ:

ਲਾਇਟਨਰ) ੯੧, (ਰਸਾਲਾ-) ੯੭,

—(ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਗ) ੧੨੮ ।

(ੲ)

ਇਲਾਹੀ ਬਖਸ਼, ਮਿਰਜ਼ਾ—੫੧ ।

ਈਸੂਰ ਪਾਂਡੇ, ਜਮਾਦਾਰ—੩੫ ।

ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕ—੩੨,—ਧਾਰਮਿਕ

ਅੰਦੋਲਨ—੮੪ ।

ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨ—(ਅੱਡੇ) ੮੫,—ਪ੍ਰਚਾਰ ੮੬ ।

(ਸ)

ਸੱਤ ਸਭਾ (ਲਾਹੌਰ)—੯੬ ।
 ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ (ਦਿੱਲੀ)—੪੭ ।
 ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ—੩੦—੩੩, ੩੫, ੫੧—
 ੫੩, ੫੫, ੬੦—੭੦, ੭੩, ੭੬,
 ੮੪, ੧੨੭ ।
 ਸਰਕਾਰ ਕੰਪਨੀ—ਦੇਖੋ, ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ।
 ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ—੧੧੧, ੧੩੧ ।
 ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ. ਫਿਲੌਰੀ (ਪੰਡਿਤ)—੮੭,
 ੧੨੬ ।
 ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਕੌਮੀ ਕਾਂਗਰਸ—੧ ।
 ਸਰਬ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ (ਭੈਣੀ
 ਸਾਹਿਬ)—੮੨ ।
 ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ—੧੦੬, ੧੧੦ ।
 ਸਰਵਾਲਾ, ਪਿੰਡ (ਜ਼ਿਲਾ ਅਟਕ)—੫੬ ।
 ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ (ਜੀਂਦ)—੪੫, ੫੦ ।
 ਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ—੩੩, ੩੭, ੪੦, ੪੮, ੪੯,
 ੫੪ ।
 ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਸੂਬਾ—੬੬ ।
 ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ)—੭੬—੮੧,
 —ਫਰਮਾਨ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ
 ਦੇ ਨਾਂ)—੫੪ ।
 ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ—੮੭ ।
 ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ਼ (ਲਾਹੌਰ)—੧੧੪ ।
 ਸਿਕੰਦਰ ਸ਼ਾਹ, ਮੌਲਾਨਾ—੩੬, ੩੭ ।
 ਸਿਕੰਦਰ ਪੁਰਾ, ਪਿੰਡ—੭੫ ।
 ਸਿੱਖ ਸਫ਼ਰ ਮੈਨਾ—੪੪ ।
 ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ (ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ)
 ੧੩੦ ।
 ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ(,,)੧੩੦ ।
 ਸਿੱਖ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ—੩੦, ੩੧ ।

ਸਿੱਖ ਰਜਮਟ—੩੧, ੪੪, ੬੬ (ਚੌਥੀ—)
 ੫੦, (੧੪-੧੫ ਸਿੱਖ—) ੪੪, ੧੪੩,
 (੪੫ ਵੀਂ ਸਿੱਖ—) ੩੮, ੪੪, ੧੪੪,
 (੩੫-੩੬ ਸਿੱਖ—) ੧੪੪ ।
 ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ—੪੪, ੪੫ ।
 ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜ਼ਨ (ਮਕਾਲਿਫ)—੧੩੫ ।
 ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਮੇਟੀ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ)—
 ੧੨੬, ੧੩੦ ।
 ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ—੧੨੫ ।
 ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ—੬੬, ੧੦੦,
 ੧੨੫, ੧੨੬ ।
 ਸਿੰਘ ਸਭਾ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ)—੮੭, ੯੩, ੯੮,
 ੯੯, (—ਲਾਹੌਰ) ੯੨, ੯੪, ੯੫, ੯੭—
 ੯੯, ੧੦੫, ੧੦੬, ੧੧੩, (ਦੋ ਧੜੇ)
 ੧੦੭, (ਦੂਜੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਲਾਹੌਰ) ੧੧੩ ।
 ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ—੧, ੨, ੮੪, ੮੭,
 ੮੯, ੧੨੩ ।
 ਸਿੱਦ੍ਹ ਬੇਗ, ਮਿਰਜ਼ਾ—੪੦ ।
 ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੀ
 (ਸ਼ੌਕਾ ਰਾਮ) ੫੬—੬੧ ।
 ਸੀ. ਪਰਸਨ, ਮਿਸਟਰ—(ਡਾ: ਮਹਿਕਮਾ
 ਤਾਲੀਮ ਪੰਜਾਬ) ੯੦ ।
 ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ (ਨਾਦੇੜ—ਦੱਖਨ) ੬੬ ।
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ—ਦੇਖੋ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ।
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਫਰੀਦ ਕੋਟੀ
 ਟੀਕਾ)—੧੦੭ ।
 ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ (ਕੰਡਾ ਘਾਟ, ਪਟਿਆਲਾ)—
 ੧੨੧ ।
 ਸੁਕਵਿ ਸੰਬੋਧਨੀ (ਰਸਾਲਾ)—੧੩੫ ।
 ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ—੧੧੪ ।

ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ-੬੩, -ਗੁਰੂਸਰ ੮੧।
 ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ [ਮਜੀਠਾ] ੧੧੭,
 '੧੨੨-੧੨੪, -੧੨੬। ਦੇਖੋ, ਚੀਫ਼
 ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ।
 ਸੁਧਾਰਾਰਕ, ਰਸਾਲਾ-੯੨, ੧੦੦, ੧੧੩।
 ਸੁਪਨ ਨਾਟਕ-੧੧੩, [ਮੁਕੱਦਮਾ]-੧੧੩।
 ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ-੮੮, ੧੧੩, ੧੩੧,
 [ਕਾਵਜ-ਰਚਨਾ] ੧੩੨।

ਸੁਰਬ ਹਿੰਦੀ, ਮਿਰਜ਼ਾ-੪੦।
 ਸੂਬੇ[ਨਿਰੰਕਾਰੀ]-੧੯, [ਨਾਮਧਾਰੀ]-੬੯।
 ਸੈਂਟਰਲ ਮਾਝਾ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ-੧੨੬।
 ਸੈਕਾ ਰਾਮ, ਕਵੀ [ਹਜ਼ਰੋ]-੧੨੮।
 ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ-੧੧੩।
 ਸੰਤ ਰੇਣ, ਮਹਾਤਮਾ (ਭੂਦਨ, ਮਾਲੇਰ
 ਕੋਟਲਾ) ੭੫।
 ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ-੮੭।

(ਹ)

ਹਸਨ ਅਸਕਰੀ, ਸ਼ਾਹ-੩੭।
 ਹਜ਼ਰੋ, ਪਿੰਡ [ਮਰਦਾਨ]-੫੬, ੫੭।
 ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ [ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ,
 ਨਾਭਾ]-੧੩੪।
 ਹਮਾਯੂੰ ਦਾ ਮਕਬਰਾ-੫੧।
 ਹਰਸਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ-੯੪, ੧੦੦, ੧੩੧।
 ਹਰਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ [ਨਿਰੰਕਾਰੀ]੨੬।
 ਹਰਿਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਖਰੜ-੧੧੪।
 ਹਰਿਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ -੧੨੮।
 ਹਰਿ ਮੰਦਿਰ [ਨਿਰੰਕਾਰੀ]-੨੫।
 ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ-
 ੬੨, ੭੯, ੮੧।
 ਹਰੀ ਕਾ ਪੱਤਣ-੬੫।
 ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ, ਪਟਵਾਰੀ-੭੩, ੭੪।

ਹਾਲ ਰਾਇਡ, ਕਰਨਲ-੧੧੬।
 ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ-੩੦-੩੩, ੩੭,
 ੩੯, ੬੩, -ਰਜਮਟ ਨੰ: ੧੬, ੨੬, ੪੧।
 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ [ਸਕਰੋਦੀ]-੭੪।
 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ [ਨਾਭਾ]-੧੦੦,
 ੧੨੫।
 ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ, ਸੋਢੀ-੯੬।
 ਹੁਕਮਨਾਮਾ [ਅਕਾਲ ਤਖਤ]-੧੧੧।
 ਹੁਕਮਨਾਮੇ [ਪੜ੍ਹ]-੬੯, ੭੭।
 ਹੁਡਸਨ, ਮੇਜਰ [ਕਪਤਾਨ]-੪੪, ੪੯, ੫੧।
 ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੰਸ, ਸਰ-੫੧।
 ਹੈਵਿਟ, ਮੇਜਰ [ਜਨਰਲ]-੩੯।
 ਹੋਲਾ ਮਹੱਲਾ [ਆਨੰਦਪੁਰ]-੭੦।
 ਹੰਡੂਨ ਦਾ ਪੁਲ [ਦਿੱਲੀ]-੪੬।

(ਕ)

ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਪੁਜਾਰੀ-੯੧।
 ਕਰਾਚੀ [ਨਗਰ]-੧੨੫।
 ਕਰੀਮ ਖਾਨ [ਭਾਈ]-੧੯।
 ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਸ਼ੋਰਸ਼-੩੮।
 ਕਲਕੱਤੇ ਵਾਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ[ਦਿੱਲੀ]-੩੯।
 ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ-੪੩।

ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ-੫੮, [੨] ਚੱਕ
 ਵਾਲਾ-੬੩।
 ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ [ਨਾਭਾ]-੯੨, ੧੩੧,
 ੧੩੩।
 ਕਾਬਲ ਸਿੰਘ, ਜਮਾਦਾਰ-੬੨, ੬੩।
 ਕਾਲਿਨ ਕੈਂਪ ਬੈਲ, ਸਰ-੫੦, ੫੨।

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਆਰਿਫ—੧੨੯ ।
 ਕੁੰਵਰ ਸਿੰਘ, ਜਗਦੀਸ਼ ਪੁਰ—੩੩ ।
 ਕੂਕਾ—੫੫, ੭੪, ੭੫—ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਬਲ
 ੭੨, ਮਿਸ਼ਨ ਨੇਪਾਲ ੭੧,—ਮਿਸ਼ਨ
 ਜਾਰ ਰੂਸ ੭੧ ।
 ਕੂਕਾ ਡਾਕ ਸਰਵਿਸ—੬੯ ।
 ਕੂਕਾ ਰਜਮਟ—੭੦—੭੧ ।
 ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ—੭੪, (ਮਲੋਦ ਤੇ
 ਹੱਲਾ)—੭੪, (ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਤੇ ਹਮਲਾ)
 ੭੪, (ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ)—੭੫,

(ਗਿਫ਼ਤਾਰੀ)—੭੫, (ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ
 ਉਡਾਏ ਜਾਣਾ)—੭੬ ।
 ਕੈਨਿੰਗ, ਲਾਰਡ—੩੨ ।
 ਕੋਟ ਸੈਦ ਮਹਮੂਦ, ਪਿੰਡ—੧੧੬ ।
 ਕੋਰਤਲਾਂ, ਜਨਰਲ—੪੪ ।
 ਕੋਵਨ, ਮਿਸਟਰ (ਡੀ. ਸੀ., ਲੁਦਿਹਾਣਾ)—
 ੭੬ ।
 ਕੌਂਸਲ ਜੀਂਦ—੧੧੫ ।
 ਕੋਰ ਨੌ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਲਟਨ—੬੨ ।
 ਕੰਡਾ ਘਾਟ (ਪਟਿਆਲਾ)—੧੨੧ ।

(ਖ)

ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ, ਕਵੀ—੧੨੮ ।
 ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ, ਮਲਿਕ—੧੧੪ ।
 ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ—੯੨, ੧੦੭, ੧੦੯,
 ੧੧੨, ੧੧੩ ।
 ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ)—੯੮, ੧੧੦,
 ੧੨੦ (ਸਥਾਪਨ ਕਮੇਟੀ)—੧੧੫, ੧੧੬,
 (ਦਰਬਾਰ)—੧੨੫ ।
 ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸਕੂਲ—੧੧੭ ।
 ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕੌਂਸਲ—੧੧੭, ੧੨੩ ।
 ਖਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ—੯੨, ੧੦੭ ।
 ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ)—
 ੧੩੧ ।
 ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ—੧੦੧,
 ੧੦੩, ੧੦੫—੧੦੭, ੧੧੦—੧੧੧,
 ੧੨੩ ।
 ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਨਾਭਾ—੧੨੬ ।
 ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਭਸੰਤ—੧੨੬ ।

ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਮਲਾਯਾ—੧੨੬ ।
 ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਲਾਹੌਰ—੧੦੫, ੧੦੮,
 ੧੧੦, ੧੧੯, ੧੨੦, ੧੨੪ ।
 ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰੈਸ (ਲਾਹੌਰ)—੧੦੦, ੧੦੭,
 ੧੧੯, ੧੨੨ ।
 ਖਾਲਸਾ ਬਹਾਦੁਰ (ਜੰਗ ਸਾਰਾ ਗੜ੍ਹੀ ਕਿਲਾ)
 ੧੪੬ ।
 ਖਾਲਸਾ ਭੁਜੰਗਣ ਸਕੂਲ, ਕੈਰੋਂ—੧੩੦ ।
 ਖਿਜਰ ਸੁਲਤਾਨ, ਮਿਰਜ਼ਾ—੪੦, ੫੧ ।
 ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਖਾਲਸਾ (ਉਰਦੂ ਪੁਸਤਕ)—੧੦੪,
 ੧੦੮, ੧੦੯, ੧੩੩ ।
 ਖੇਮ ਸਿੰਘ, ਬੇਦੀ (ਬਾਬਾ)—੨੩, ੨੪,
 ੮੭, ੮੮, ੯੮, ੧੦੨—੧੦੪,
 ੧੦੬—੧੧੦, ੧੧੩, ੧੧੪, ੧੧੮,
 ੧੧੯ ।
 ਖੋਟੇ, ਪਿੰਡ (ਫੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ)—੭੨ ।

(ਗ)

ਗਉ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ—੭੧ ।

ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ, ਸਕੱਤਰ (ਚੀਫ ਸਕੱਤਰ)—
੧੦੧, ੧੧੧ ।

ਗਦਰ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦਾ)—੨੦ ।

ਗਦਰ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ)—੧, ੩੦, ੩੧,
(ਕਾਰਣ) ੩੩, (ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਸ਼ੇਰਸ਼)
੩੪, (ਬੈਰਕ ਪੁਰ) ੩੫, (ਮੇਰਠ) ੩੬,
(ਦਿੱਲੀ ਆਦਿ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ) ੪੦,
(ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ) ੪੦, (ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਾਲ)
੪੧, (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ) ੪੧,
(ਗਦਰ ਰੋਕੂ ਪੋਸ਼ ਬੰਦੀਆਂ) ੪੧,
(ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਉਲਝਣ) ੪੨, (ਰਿਆਸਤਾਂ
ਵਲੋਂ ਮਦਦ) ੪੪, (ਬਾਗੀਆਂ ਦੀ
ਗਿਣਤੀ) ੪੬; (ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ ਤੇ
ਹਾਰ) ੪੬, (ਦੂਜੀ ਹਾਰ) ੪੭,
(ਪੂਰਬੀਆਂ ਦੀ ਫੁੱਟ) ੪੭, (ਵੱਡੇ
ਹਮਲੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ) ੪੮, (ਸਿੱਖਾਂ
ਨਾਲ ਅਜੋੜ) ੪੯, (ਬਾਰੂਦ ਖਾਨੇ ਵਿਚ
ਧਮਾਕਾ) ੪੯-੫੦, (ਦਿੱਲੀ ਤੇ
ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਬਜ਼ਾ) ੪੯-੫੦,
(ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ)
੫੧, (ਲਖਨਊ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ) ੫੨,
(ਬਿਹਾਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ) ੫੨, (ਗਦਰ
ਦਾ ਅੰਤ) ੫੨, (ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ
ਕਾਰਣ) ੫੩ ।

ਗਦਰ ਦਾ ਦਿਨ—੩੭ ।

ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ—੯੧ ।

ਗੜਗੱਜ ਅਕਾਲੀ ਦੀਵਾਨ (ਤਰਨ ਤਾਰਨ)
੧੨੬ ।

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ (ਸਕੱਤਰ)
੮੮, (੨) ੧੩੧, (ਦੇਹਾਂਤ) ੧੩੨-

੧੩੩ ।

ਗੁਮਾਨੀ, ਭਾਈ—੫੭ ।

ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ—੨੬ ।

ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੧੦੦, ੧੨੦ ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ, ਅਥਵਾ ਅਕਾਲੀ
ਲਹਿਰ—੧੨੬ ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਦਿਆਲ ਸਰ (ਰਾਵਲ
ਪਿੰਡੀ) ੧੯ ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਿਸ਼ੋਰੀਆਂ (ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ)
੧੮ ।

ਗੁਰਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ) ੧੩੨ ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ—੨੯ ।

ਗੁਰਬਰਸ, ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪਤ੍ਰ—੧੩੫ ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾਨੂੰਨ—੧੦੬ ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਵਾਰਥ (ਪੁਸਤਕ)—੯੨ ।

ਗੁਰਮਤ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਭਾ—੧੩੧ ।

ਗੁਰਮਤਿ ਜੰਤ੍ਰੀ—੯੨ ।

ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ (ਪਤ੍ਰ)—੧੦੬ ।

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ—੭੩ ।

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ—(ਜਨਮ) ੮੮,
(ਵਿਦਿਆ) ੯੦, (ਸਰਵਿਸ) ੯੧,
(ਪੁਸਤਕ—ਰਚਨਾ) ੯੨, (ਸਿੰਘ ਸਭਾ
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ) ੯੩, (-ਲਾਹੌਰ) ੯੩,
(ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ) ੯੪-੯੫, (ਸਿੱਖ
ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ) ੯੬, (ਪੰਜਾਬੀ
ਸਕੂਲ ਤੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼) ੯੬,
(ਸਾਥੀ) ੯੬-੯੮, (ਵੱਡੀ ਸਭਾ)
੧੦੦, (ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰੈਸ) ੧੦੦, ਚੀਫ
ਸਕੱਤਰੀ) ੧੦੧, (ਧੜੇ ਬੰਦੀ) ੧੦੨,
੧੦੩, (ਮੱਤ ਭੇਦ) ੧੦੪, ੧੦੮,
(ਦੂਸ਼ਣ) ੧੦੯, (ਅਕਾਲ ਤਖਤ)

ਫਤਵਾ) ੧੧੦—੧੧੩, (ਖਾਲਸਾ
ਕਾਲਜ) ੧੧੪—੧੧੮, [ਖਾਲਸਾ
ਪ੍ਰੈਸ ਤੇ ਅਖਬਾਰ] ੧੧੯, [ਪੁਸਤਕਾਂ]
੧੩੫—੧੩੬, [ਨੈਨੀ ਤਾਲ ਯਾਤ੍ਰਾ]
੧੩੬, ੧੩੮, [ਸੁਰਗਵਾਸ] ੧੨੧,
[ਯਾਦਗਾਰ] ੧੨੨, ੧੨੫, ੧੩੧,
੧੩੩।
ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ—੯੨, ੯੪, ੯੬,
੧੦੩।
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰੈਸ [ਅਵਧ]—੧੨੮।

ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸ [ਪੰਡਿਤ ਭਾਨੁ
ਦੱਤ]—੧੨੯।
ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ—੮੭।
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਿਗ ਵਿਜੈ [ਮੱਕੇ ਮਦੀਨੇ
ਦੀ ਗੋਸ਼ਟਿ] ੧੩੨।
ਗੁਲਾਬ, ਸਿੰਘ, ਕਪਤਾਨ [ਅਟਾਰੀ]—੧੧੪।
ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਬਾਬੂ [ਗੁੱਜਰਾਂ ਵਾਲਾ]
੧੨੫।
ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਕਮਾਂਡੈਂਟ—੮੯।
ਗ੍ਰੰਥ ਰਾਜਨੀਤਿ ਕਾ—੧੨੮।

(ਚ)

ਚਪਾਤੀਆਂ—ਦੋਖੋ, ਰੋਟੀਆਂ।
ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦ—੧੩੫।
ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ—੧੧੧, ੧੩੧,
੧੩੩, ੧੩੪।
ਚਰਨ ਦਾਸ, ਕਪੂਰ—੧੬।
ਚਰਬੀ ਮਿਲੇ ਕਾਰਤੂਸ—੩੪, ੩੯।
ਚਾਰਲਸ ਐਚੀਸਨ, ਸਰ—੯੪, ੧੦੦।

ਚਾਰਲਸ ਰੀਵਾਜ਼, ਸਰ—੧੨੫।
ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ [ਢਾਂਚਾ]—੧੨੫,
[ਸਥਾਪਨਾ]—੧੨੬।
ਚੌਥੀ ਸਿੱਖ ਰਜਮਣ—੫੦।
ਚੰਧੜ, ਪਿੰਡ [ਗੁੱਜਰਾਂ ਵਾਲਾ]—੧੯।
ਚੰਪੂ ਕਾਵਯ—੧੩੬।

(ਛ)

ਛੋਈ, ਪਿੰਡ [ਅਟਕ]—੫੬।

(ਜ)

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਗ੍ਰੰਥੀ—੨੨, ੨੩।
ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੨੪, [੨] ੬੨।
ਜੱਸਾਂ, ਮਾਈ—੬੨।
ਜਹਾਦ ਦਾ ਝੰਡਾ—੩੬।
ਜਹੀਰੁੱਦੀਨ, ਚੌਧਰੀ—੮੨।
ਜੰਗ ਬਹਾਦੁਰ, ਰਾਣਾ—੫੨, ੭੧।
ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ [ਨਾਮਧਾਰੀ]—
੮੧, ੮੨।
ਜਗਜੋਤ ਸਿੰਘ, ਕੌਰ—੧੨੮।
ਜਮਾਲ ਪੁਰਾ, ਪਿੰਡ—੭੬।

ਜਮੀਅਤ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ—੬੨, ੬੩।
ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਕਪੂਰ [ਸਰਦਾਰ]—੯੭,
੧੧੫, ੧੧੭, [ਸਕੱਤਰ] ੧੨੦,
੧੨੩, ੧੨੪, [ਸੁਰਗਵਾਸ] ੧੨੨।
ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ, ਸਾਈਂ—੫੬।
ਜਵਾਨ ਬਖਤ, ਮਿਰਜ਼ਾ—੪੦।
ਜਾਰ ਰੂਸ—੭੧।
ਜਾਰਜ ਐਨਸਨ, ਜਨਰਲ—੩੮, ੪੦, ੪੧।
ਜੀਨਤ ਮਹਲ, ਬੇਗਮ—੫੫।
ਜੀਵਨ ਕੌਰ, ਮਾਤਾ—੮੧।

ਜੇ. ਸਾਈਮ—੧੧੬ ।

ਜੇ. ਸੀ. ਓਮਨ [ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ] ੧੧੧,
੧੨੬ ।

ਜੋਨਜ਼, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ—੫੦ ।

ਜੰਗ ਚਿਤਰਾਲ [ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ]—੧੪੬,
[ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ] ੧੪੬, [ਵਧਾਵਾ
ਸਿੰਘ] ੧੪੬ ।

ਜੰਗ ਚੀਨ [ਰੂੜ ਸਿੰਘ] ੧੪੫, [ਵਧਾਵਾ
ਸਿੰਘ] ੧੪੫ ।

ਜੰਗ ਤੀਰਾਹ [ਲਾਭ ਸਿੰਘ] ੧੪੫ ।

ਜੰਗਨਾਮਾ ਕਾਬਲ [ਕਰਮ ਸਿੰਘ] ੧੪੫,
ਕੰਧਾਰ ਦਾ [ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ] ੧੪੫—
੧੪੬,—ਤੀਰਾਹ[ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ] ੧੪੬,
—ਮਾਲਾ ਕੰਦ [ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ]
੧੪੬ ।

ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ, ਰਾਣਾ—੫੨, ੭੧

ਜੰਡੂ ਕੇ, ਪਿੰਡ [ਮਾਈਸਰ ਖਾਨਾ,
ਬਠਿੰਡਾ] ੯੨ ।

(ੜ)

ਝੱਜਰ, ਨਵਾਬ—੪੨ ।

ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ—੧੦੭ ।

ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੭੨ ।

(ਟ)

ਟੇਲਰ, ਕਪਤਾਨ—੩੯ ।

(ਠ)

ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਧਾ ਵਾਲੀਏ [ਸਰਦਾਰ]—
੮੭, ੮੮, ੯੧, ੯੩, ੧੦੧, ੧੦੩,

੧੦੪, [ਸੁਰਗਵਾਸ] ੧੦੯, [ਸੰਖੇਪ
ਜੀਵਨ] ੧੪੦—੧੪੧ ।

(ਡ)

ਡਨਲਪ ਸਮਿਥ, ਪੌਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ—
੧੨੫ ।

ਡਫਰਨ, ਲਾਰਡ [ਮਾਨ ਪਤ੍ਰ] ੧੧੪ ।

ਡਲਹੌਜ਼ੀ, ਲਾਰਡ—੩੧, [ਘਾਉਘੱਪ

ਨੀਤੀ] ੩੨, [ਬਦਲੀ] ੩੨ ।

ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ—੭੪
੭੫ ।

(ਤ)

ਤਖਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ [ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰੀ]—੧੩੦ ।

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਨਰੋਤਮ [ਪੰਡਿਤ]—੧੩੧,
[ਦੇਹਾਂਤ] ੧੩੨ ।

ਤਾਂਤੀਆ ਟੋਪੇ—੩੩, ੫੨ ।

ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਬੂ—੧੨੫, ੧੨੬ ।

ਤੌਰੂ ਰਾਇ, ਦੀਵਾਨ—੧੮, ੧੯ ।

(ਦ)

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਦੀ ਰਪੋਰਟ—
੧੩੧।
ਦਮਦਮ ਸਥਾਨ [ਕਲਕੱਤਾ] ੩੪।
ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ—੧੬,੨੦—੨੫,
੬੩।
ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ—੧੩,੩੨,੮੪,
੮੬, ੧੦੮, ੧੦੯।
ਦਾਦਰੀ, ਰਈਸ—੩੩, ੫੧।
ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ—੭੯, ੧੧੫—
ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ੧੧੫।
ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੫੬।

ਦਿਆਲ ਜੀ, ਬਾਬਾ—੧੩—੨੦, ੨੮।
ਦਿਹਲੀ ਪੰਚ ਪ੍ਰੈਸ (ਲਾਹੌਰ)—੯੪।
ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ—੯੭, ੧੦੭, ੧੧੨,
੧੧੩, ੧੧੮, ੧੧੯, ੧੨੧, ੧੨੨,
੧੨੪, (ਸੁਰਗਵਾਸ) ੧੨੬, [ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ]
੧੩੦, ੧੩੧, ੧੩੩,—(ਸਾਹਿਤ)
੧੩੪; ੧੩੮।
ਦਿੱਲੀ (ਗਦਰ)—੩੬; ੩੯, ੪੦, ੪੯;
(ਕਬਜ਼ਾ) ੫੦; ੫੧।
ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਕੌਰ (ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲਾ)—੪੫।

(ਧ)

ਧਨੀ ਰਾਮ, ਭਾਈ—੫੭।
ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ (ਮਿਤਾਛਰਾ ਟੀਕਾ)—੧੨੮।

ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਰਈਸ—੧੨੦।

(ਨ)

ਨੱਜ਼ਾਮ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੱਖਣ—੩੨।
ਨਰਿੰਦ੍ਰ ਮੰਡਲ—੪੯।
ਨਰਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ—੪੪, ੪੫,
੫੪, ੧੩੩।
ਨਵਾਬ (ਝੱਜਰ)—੩੩; ੪੨; (ਫਾਂਸੀ)—
੫੧,—(ਫੌਰ੍ਹੱਖਾਬਾਦ) ੫੨,—(ਮਾਲੇਰ
ਕੋਟਲਾ)—੪੫।
ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ (ਬੱਲਬ ਗੜ੍ਹ)—੩੩,
(ਫਾਂਸੀ) ੫੧।
ਨਾਦਰ ਖਾਨ, ਖਟਕ—੨੦।
ਨਾਨਕ ਬਖਸ਼, ਲਾਲਾ—੯੬।
ਨਾਨਾ ਸਾਹਿਬ, ਧੰਧੂ ਪੰਤ—੩੩, ੩੪।
ਨਾਨਾ ਫੜਨਵੀਸ—੫੨।
ਨਾਮ ਅਭਿਆਸੀ ਜਿਗਿਆਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ—
੫੭, ੫੮।

ਨਾਮਧਾਰੀ (ਕੂਕੇ)—੬੬, ੬੭, ੭੦, ੭੭,
(ਜੱਥੇਬੰਦੀ) ੧੨੦, (ਦਰਬਾਰ) ੮੧,
੮੨, (ਮਿਸ਼ਨ) ੭੧, (ਲਹਿਰ) ੧—੩,
੨੬, ੩੦; ੫੫, ੫੮; ੬੬, ੬੭,
੮੧—੮੪; (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ)
੮੨।
ਨਾਰਨੌਲ (ਇਲਾਕਾ)—੫੧।
ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ—੪੩।
ਨਿਆਮਤੁੱਲਾ ਸ਼ਾਹ, ਫਕੀਰ—੩੭।
ਨਿਆਜ਼ ਅਲੀ, ਸੱਯਦ—੭੫।
ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੨੧।
ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਛਾਛੀ—੧੮, ੧੯, ੨੩।
ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ—੧੦੩, ੧੦੮, ੧੧੦;
੧੩੨।
ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ (ਕਪੂਰਥਲਾ)—੮੯।

ਨਿਹਾਲ ਕੌਰ—੨੧ ।
ਨਿਕਲਸਨ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜਨਰਲ—੫੦,
੫੧ ।
ਨਿਰਮਲੇ—੮੮ ।
ਨਿਰੰਕਾਰੀ (ਅਰਦਾਸਾ)—੨੮, (ਸੂਬੇ)—
੧੯, [ਪ੍ਰਚਾਰਕ] ੧੦੫, [ਲਹਿਰ]—

੧; ੨, ੫, ੧੩; ੨੬; ੨੯, ੩੦; ੫੫;
੬੩; ੮੪, [ਗਿਣਤੀ]—੨੭ ।
ਨੈਣਾ ਸਿੰਘ, ਬਰਿਆਹ—੬੩ ।
ਨੈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਲਟਨ—੫੭ ।
ਨੌਰੰਗ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ [ਸਕੱਤਰ]—੧੦੧ ।
ਨੰਦ ਪੁਰ, ਕਲੋੜ, ਪਿੰਡ—੯੭ ।

(੫)

ਪਰਮੇਸਰੀ ਦੇਵੀ—੯੨ ।
ਪਲਟਨ ਨੰ: ੧੪ [ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸਿੱਖ]—
੪੪,—ਨੰ: ੧੫ [ਲੁੱਦਿਹਾਣਾ ਸਿੱਖ]
—੪੪,—ਨੰ: ੪੪ [ਕਰਨਲ ਰੈਟਰੇਜ਼
ਸਿੱਖ ਰਜਮਟ] ੪੪,—ਪੰਜਾਬ ਰਜਮਟ
[੧/੨੫]—੪੪—ਨੰ: ੫੪—੪੦ ।
ਪਾਰਸ ਭਾਗ [ਪੁਸਤਕ]—੧੨੮ ।
ਪਿਸ਼ੌਰ—੨੪—੨੭, ੬੨, ੬੩, ੮੫ ।
ਪਿੱਪਰੀ, ਪਿੰਡ [ਅਵਧ]—੧੨੮ ।
ਪੁਜਾਰੀ ਸੁਧਾਰ—੯੯ ।
ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ—੧੦੬,
੧੩੫ ।
ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ; ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ—੧੩੫ ।
ਪੂਰਬੀਏ [ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ]—੩੦,

੩੩; ੪੨ ।
ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਖਜ਼ਾਨਚੀ—੧੨੦ ।
ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੧੨੦ ।
ਪ੍ਰਵਾਨੇ—੩੪, ੨੫, ਦੇਖੋ—ਹੁਕਮਨਾਮੇ ।
ਪੰਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ [ਭਸ਼ੋੜ]—੧੨੬ ।
ਪੰਜਾਬ ਇਨਫੈਂਟਰੀ—੫੦ ।
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਓਰੀਐਂਟਲ
ਕਾਲਜ [ਲਾਹੌਰ]—੯੧; ੯੩; ੯੭ ।
ਪੰਜਾਬੀ [ਅਖਬਾਰ]—੯੨, [ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ
ਰਸਾਲੇ]—੧੩੯, [ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀਡਿਕਸ਼ਨਰੀ-
ਮੱਯਾ ਸਿੰਘ]—੧੩੪,—[ਸਕੂਲ]—
—੯੬, [ਕਾਲਜ]—੯੬ [ਪੜ੍ਹਕਲਾ]—
੧੩੯ । —ਪ੍ਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ [ਲਾਹੌਰ]
—੯੬ ।

(ਫ)

ਫਜ਼ਲ ਦਾਦ, ਰਾਜਾ [ਲਾਇਲ ਪੁਰ]—੮੨ ।
ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੭੨, ੭੩ ।
ਫਰੀਦ ਕੋਟ [ਇਕੱਠ]—੧੧੦ ।
ਫਰੀਦਕੋਟੀ ਟੀਕਾ—ਦੇਖੋ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ
ਸਾਹਿਬ [ਟੀਕਾ] ।
ਫਿਨਿਸ, ਕਰਨਲ—੩੯ ।
ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ—੬੩, ਬਗ਼ਾਵਤ ੭੧ ।

ਫੌਰਸੀਥ, ਮਿਸਟਰ [ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਅੰਬਾਲਾ]
੭੬ ।
ਫੌਜੀ ਕਿੱਸਾ—ਸਾਹਿੱਤ—੧੪੩ ।
ਫੌਜੀ ਡਰਿਲ [ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ—]੬੯ ।
ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ [ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ—]— ੧੪੨,
੧੪੪ ।

(ਬ)

ਬਸਾਵਾ ਸਿੰਘ; ਭਾਈ—੮੬ ।
 ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ—੧੧੩, ੧੧੬, ੧੨੦।
 ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ [ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ]—੩੨-
 ੩੩, ੩੭, ੪੦, ੪੫—੫੧ ।
 ਬਹਾਦੁਰ ਖਾਨ; ਬਲੋਚ—੮੨ ।
 ਬਹਿਰਾਮ ਪੁਰ [ਛਾਵਣੀ]—੩੫ ।
 ਬਖਤੌਰ ਸ਼ਾਹ—੪੦ ।
 ਬਦਨ ਸਿੰਘ; ਸਰਦਾਰ [ਮਲੋਦ] ੭੪—
 ੭੬ ।
 ਬਦਨ ਸਿੰਘ; ਗਿਆਨੀ [ਫਰੀਦ ਕੋਟ]
 ੧੦੮—੧੧੦ ।
 ਬਰਨਾਰਡ, ਜਨਰਲ—੪੧ ।
 ਬਰਾਰ (ਇਲਾਕਾ)—੩੨ ।
 ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ—੧, ੮੭ ।
 ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ (ਭਦੋੜ)—੧੨੦ ।
 ਬਾਗੀ ਸਿੱਖ—੪੬, ੫੧, (—ਸਿਪਾਹੀ)—
 ੩੭, ੪੦—(ਪਲਟਨਾਂ)—੫੦ ।
 ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ (ਹਜਰੋ)—੨੦, ੫੫,
 ੫੭, (ਦੇਹਾਂਤ) ੫੮, (ਸ਼ੀਹਰਫੀ)

੫੯, ੬੩, (੨)—ਮਹੀਦ ਪੁਰੇ ਵਾਲੇ
 ੧੫, ੧੬ ।

ਬਾਵਲ ਕਾਂਟੀ (ਇਲਾਕਾ ਨਾਭਾ)—੫੧ ।
 ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ, ਪੁਰੀ—੬੬, ੧੨੮ ।

ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਰ—੮੭, ੯੦, ੯੩,
 ੯੮, ੧੦੩, ੧੦੬, ੧੧੪, (ਉਪਮਾ
 ਸਾਰ ਗ੍ਰੰਥ) ੨੩੧, ੧੩੨,—ਬੇਦੀ
 ੨੨, ੨੩—ਰਾਜਾ (ਫਰੀਦ ਕੋਟ) ੧੦੭,
 ੧੦੮, ੧੧੩ ।

ਬੀਹਲਾ ਸਿੰਘ, ਨਾਰਲੀ—੭੨, ੭੩ ।
 ਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ (ਨਾਮਧਾਰੀ)—੮੧ ।
 ਬੀੜੇਦਾਰ—ਦੇਖੋ, ਸੂਬੇ ।

ਬੁੱਚੜ ਬੱਧ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ—) ੭੨,
 (ਰਾਇਕੋਟ—) ੭੨ ।

ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ—੬੨ ।

ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ (ਸੰਤ)—੧੬ ।

ਬੇਲੀ ਰਾਮ (ਮਾਂਦਰੀ ਸਾਧੂ—) ੧੮ ।

ਬੈਰਕ ਪੁਰ (ਛਾਵਣੀ)—੩੫, ੩੬ ।

(ਭ)

ਭਸੋੜ, ਪਿੰਡ (ਧੂਰੀ)—੧੨੬ ।
 ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੧੧੪ ।
 ਭਾਗ ਮੱਲ—੧੬ ।
 ਭਾਨੂ ਦੱਤ, ਪੰਡਿਤ—੧੦੬ ।
 ਭੂਦਨ, ਪਿੰਡ (ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲਾ)—੭੫ ।
 ਭੂਪਿੰਦੂ ਕੌਰ, ਬੀਬੀ—੮੧ ।

ਭੇਰਾ (ਨਗਰ)—੧੬ ।

ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ [ਭੈਣੀ ਅਰਾਈਆਂ], ਪਿੰਡ—
 ੫੭, ੬੨, ੬੩, ੭੦, ੭੩ ।

ਭੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਾਰ (ਗ੍ਰੰਥ)—੧੨੮ ।

ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ—੨੧ ।

(ਮ)

ਮਈਆ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੧੧੬, ੧੨੪,
 ੧੩੧, ੧੩੩ ।

ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ (ਪਿੱਥੋ)—੭੩ ।

ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੪੩, ੧੪੩ ।

ਮਹਾਰਾਜਾ (ਅਲਵਰ)—੪੯, (—ਕਪੂਰ-
ਬਲਾ) ੧੧੫, (—ਗਵਾਲੀਅਰ)—
੪੯, ੫੨ (—ਜੈ ਪੁਰ)—੪੯, ੫੩,
(—ਜੋਧ ਪੁਰ) ੪੯, (—ਜੰਮੂ) ੫੦,
(—ਨਾਭਾ) ੧੧੫, (—ਪਟਿਆਲਾ)
੪੫, ੪੯, ੫੧, (—ਬੀਕਾਨੇਰ) ੪੯,
(—ਗੀਵਾਂ) ੫੨ ।

ਮਹਾਰਾਣਾ ਧੌਲ ਪੁਰ—੧੨੧ ।

ਮਹਿਜਰ ਨਾਮੇ—੧੧੯ ।

ਮਹਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ (ਪਟਿਆਲਾ)—
੧੩੩ ।

ਮਕਾਲਿਫ, ਮਿਸਟਰ—੧੦੬, ੧੩੩ ।

ਮਜੀਠਾ ਹਾਊਸ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ)—੧੨੬ ।

ਮਲਵਈ ਬੁੰਗਾ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ)—੧੨੫ ।

ਮਲੰਦ (ਲੁਦਿਹਾਣਾ)—੭੪, ੭੬ ।

ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ (ਸਰਬਰਾਹ)—੧੦੧,
੧੧੪ ।

ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲਾ (ਨਗਰ)—੭੩, ੭੬ ।

ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ)—੮੭ ।

ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੯੬, ੧੧੪, ੧੨੦ ।

ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਤ ਖਾਨ (ਸਿਪਹ ਸਾਲਾਰ)—
੪੭ ।

ਮੁਗਲ, ਮਿਰਜ਼ਾ—੪੦ ੫੧, ੧੨੮ ।

ਮੁਤਬੰਨੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ—੫੩ ।

ਮੂਲ ਸਿੰਘ, ਰਾਇ—੯੩, ੯੪, ੧੧੮ ।

ਮੂਲ ਦੇਵੀ (ਮਾਤਾ)—੧੬, ੨੧ ।

ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ, ਲੋਧੋ ਕੇ—੬੨ ।

ਮੇਰਠ (ਬਗਾਵਤ)—੩੯ ।

ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ (ਪਿੱਥੋ)—੭੩ ।

ਮੰਗਲ ਪਾਂਡੇ—੩੫ ।

ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ—੧੯, ੨੫ ।

ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੫੬, ੫੮, ੬੫ ।

(ਯ)

ਯੂਰਪੀਅਨ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ—੮੪ ।

(ਰ)

ਰਈਸ ਚਰਖਾਰੀ—੫੩, —ਦਾਦਰੀ ੩੩ ।

ਰਹੀਮ ਖਾਨ, ਕਰੀਮ ਖਾਨ, ਭਾਈ—੧੯ ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ—੧੧-੧੩, ੧੭ ।

ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ (ਕਪੂਰਥਲਾ)—੮੮ ।

ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ [ਜੰਮੂ ਵ ਕਸ਼ਮੀਰ]
੭੦ ।

ਰੜ, ਪਿੰਡ (ਪਟਿਆਲਾ)—੭੫ ।

ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ—੭੩, ੯੬ ।

ਰਤਨ ਚੰਦ ਉਰਫ ਰੱਤਾ ਜੀ, ਬਾਬਾ—੧੬,
੨੪-੨੭ ।

ਰੱਬੋ, ਪਿੰਡ—੭੪ ।

ਰਾਇ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੬੬ ।

ਰਾਇ ਕੋਟ (ਬੁੱਚੜ ਬੱਧ)—੭੨, ੭੩ ।

ਰਾਜ ਪੁਰ (ਛਾਉਣੀ)—੪੭ ।

ਰਾਜਾ (ਕਪੂਰਥਲਾ)—੪੫, (—ਨਾਭਾ)
੪੫, ੫੧ (—ਫਰੀਦ ਕੋਟ)—੪੫ ।

ਰਾਜਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ (ਪਟਿਆਲਾ)—
੧੩੩ ।

ਰਾਜੂ ਸ਼ਾਹ, ਮੀਆਂ—੮੨ ।

ਰਾਣੀ ਝਾਂਸੀ—੩੩, ੫੨ ।

ਰਾਣੀਆਂ (ਰਈਸ—) ੩੩ ।

ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀ—੨੦ ।

ਰਾਬਰਟ ਈਜਰਟਨ, ਸਰ (ਲਾਟ)—੯੪ ।
 ਰਾਮ ਸਹਾਇ, ਭਾਈ—੧੪, ੧੫ ।
 ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਾਬਾ—੫੭, ੬੨—੭੧,
 ੭੩, ੭੪, ੭੭, ੭੯ ।
 ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰਾ—੧੫੪ ।
 ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ—੧੬—੨੦, ੬੩ ।

ਰਿਪਲੇ, ਕਰਨਲ—੪੦ ।
 ਰੀਡ, ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ—੪੧, ੫੦ ।
 ਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ—੧੬ ।
 ਰੈਟਰੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ—੩੮, ੪੪, ੫੨ ।
 ਰੋਟੀਆਂ (ਤਕਸੀਮ) ੩੫ ।
 ਰੰਗੂਨ (ਬਰਮਾ) ੫੧ ।

(ਲ)

ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ—੭੪ ।
 ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੭੨, ੭੩ ।
 ਲਖਨਊ ਦੀ ਜਿੱਤ—੩੭, ੫੧ ।
 ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੭੪ ।
 ਲਡਿੱਕੀ, ਮਾਤਾ—੧੪, ੧੫ ।
 ਲਾਈਟਨਰ, ਡਾਕਟਰ—੯੧, ੯੭ ।
 ਲਾਹੌਰ—੬੨, ੬੩ ।

ਲਾਹੌਰੀ ਧੜਾ (ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ
 ਮੋਢੀ) ੧੦੭ ।
 ਲਾਭ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ—੬੩ ।
 ਲਾਲ ਕਿਲਾ (ਦਿੱਲੀ) ੫੧ ।
 ਲਾਂਗ ਫੀਲਡ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ—੫੦ ।
 ਲੋਹੜੀ (ਸੰਨ ੧੮੭੨ ਈ:)—੭੩ ।

(ਵ)

ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ—੬੫ ।
 ਵੱਡੀ (ਜਨਰਲ) ਸਭਾ—੧੦੦ ।
 ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੨੧ ।
 ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ—੧੪, ੧੬ ।
 ਵਿਕਟੋਰੀਆ, ਮਲਕਾ—(ਐਲਾਨ) ੫੩,
 (ਖਤ)—੮੬ ।
 ਵਿਦਿਅਕ ਲਹਿਰ—੯੩ ।

ਵਿਦਿਆ ਭੰਡਾਰ (ਭਸ਼ੋੜ)—੧੨੬, ੧੩੦ ।
 ਵਿਦਿਆਰਕ ਪੰਜਾਬ (ਰਸਾਲਾ)—੯੨ ।
 ਵਿਲਸਨ, ਜਨਰਲ—੪੧ ।
 ਵਿਲੀਅਮ ਰਾਟੀਗਨ, ਸਰ—੧੧੬ ।
 ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ—੧੩੧,
 ੧੩੩, ੧੩੫ ।

ਇਸੇ ਕਲਮ ਤੋਂ—

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ :

ਮਜ਼ਲੂਮ ਬੀਰ [ਕਵਿਤਾ]	੧੯੨੮
ਮੁਦ੍ਰਾ ਰਾਖਸ ਨਾਟਕ [ਅਨੁਵਾਦ]	੧੯੩੪
ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਲਾਹੌਰ ਕ੍ਰਿਤ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਬੰਗਾ [ਸੰਪਾਦਿਤ]	੧੯੪੦
ਧਰਮ, ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ [ਲੇਖ—ਸੰਗ੍ਰਹ]	੧੯੪੪
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ—ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟਾਂ	੧੯੪੫
ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ [ਜੀਵਨ]	੧੯੪੬
ਮਾਧਵਾ ਨਲ ਕਾਮ ਕੰਦਲਾ ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਆਲਮ [ਸੰਪਾਦਿਤ]	੧੯੪੬
ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੰਗ ਨਾਮੇ [ਸੰਪਾਦਿਤ]	੧੯੫੦
ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ [ਲੇਖ—ਸੰਗ੍ਰਹ]	੧੯੫੧
ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ [„ „]	੧੯੫੧
ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹ ਕਲਾ [ਇਤਿਹਾਸ]	੧੯੫੩
ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ [ਖੋਜ]	੧੯੫੩
ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ [੧੮੫੦—੧੯੧੦]	੧੯੫੪-੭੪
ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਰੇਣ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ, ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ [ਸੰਪਾਦਿਤ]	੧੯੫੫
ਸਾਹਿੱਤਕ ਲੀਹਾਂ [ਲੇਖ—ਸੰਗ੍ਰਹ]	੧੯੫੫
ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਰਖ [ਅਨੁਵਾਦ]	੧੯੫੬
ਪੰਜਾਬ ਕਾ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਕ [ਹਿੰਦੀ]	੧੯੫੭
ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ	੧੯੫੮
ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ [ਅਨੁਵਾਦ]	੧੯੫੮
ਮਾਲਵੇਂਦ੍ਰ ਮਹਾਕਾਵਯ [ਆਲੋਚਨਾ]	੧੯੫੯
ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾ: ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ [ਸੰਪਾਦਿਤ]	੧੯੬੦
ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ [ਸੰਪਾਦਿਤ]	੧੯੬੧
ਮੁਕਬਿਲ ਦੇ ਕਿੱਸੇ [„]	੧੯੬੧
ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ [ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ]	੧੯੬੧
ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ, ਨਾਵਲ [ਅਨੁਵਾਦ]	੧੯੬੨
ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਕ੍ਰਿਤ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਵਾਨ [ਸੰਪਾਦਿਤ]	੧੯੬੨
ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ [ਦੂਜਾ ਭਾਗ]	੧੯੬੩
ਸ਼ੀਰੀਂ ਫਰਹਾਦ, ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਤ ਦਿੱਤਾ ਰਾਮ ਉਰਫ ਗਿ: ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ [ਸੰਪਾਦਿਤ]	੧੯੬੩
ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਹਿੰਦਾਲੀਆਂ ਵਾਲੀ [ਸੰਪਾਦਿਤ]	੧੯੬੩
ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਭਾਈ ਬਾਲਾ, ਮਰਦਾਨਾ ਆਦਿ [ਸੰਪਾਦਿਤ]	੧੯੬੩
ਗੁਰ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ [ਸੰਪਾਦਿਤ]	੧੯੬੩
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਜੰਗ ਨਾਮਾ [ਸੰਪਾਦਿਤ]	੧੯੬੪

ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ [ਖੋਜ]	੧੯੬੫
ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ [ਆਲੋਚਨਾ]	੧੯੬੫
ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ [੭੧੨—੧੮੦੦]	੧੯੬੬
ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ [੭੧੨—੧੮੦੦]	੧੯੬੬
ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ [ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ]	੧੯੬੬
ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ [ਜੀਵਨ]	੧੯੬੬
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ ਕ੍ਰਿਤ ਕਵਿ ਸੈਨਾਪਤਿ [ਸੰਪਾਦਿਤ]	੧੯੬੭
ਨੀਸਾਣ ਤੇ ਹੁਕਮ ਨਾਮੇ [,]	੧੯੬੮
ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਵਾਨ—ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ [ਖੋਜ]	੧੯੬੮
ਸਾਡਾ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ	੧੯੬੮
ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ਕ੍ਰਿਤ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ [ਸੰਪਾਦਿਤ]	੧੯੬੮
ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੇ ਕਿਸੇ—ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ [ਸੰਪਾਦਿਤ]	੧੯੬੮
ਸਿੱਖ ਡਾਇਰੀ—ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲਾ ਸਿਮ੍ਰਤੀ-ਅੰਕ	੧੯੬੯
ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ	੧੯੬੯
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਹੀਦ ਨਗਰ ਬੁੱਢਾ ਜੌਹੜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ	੧੯੭੦
ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੀ [ਸੰਪਾਦਿਤ]	੧੯੭੦
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਥਾਨ—ਧਰਮ ਸਾਲਾਂ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ	੧੯੭੦
ਪੰਜਾਬੀ ਵੀਰ ਪਰੰਪਰਾ—੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ [,]	੧੯੭੦
ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਜੰਗ ਨਾਮੇ [ਸੰਪਾਦਿਤ]	੧੯੭੧
ਵੀਰ ਨਾਇਕ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ [ਜੀਵਨ]	੧੯੭੧
ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਾਹਿਬਾਨ—ਜੀਂਦ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਤਖਤ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ, ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਨ ਪਟਿਆਲਾ, ਛਤਿਹ ਗੜ੍ਹ ਸਰਹਿੰਦ, ਨਾਨਕਿਆਣਾ ਸੰਗਰੂਰ, ਧਮਧਾਨ ਸਾਹਿਬ (ਜੀਂਦ), ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਤੇ ਭੱਠਾ ਸਾਹਿਬ (ਰੋਪੜ)	੧੯੭੧-੭੨
ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੱਸਿਆ (ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗ੍ਯਾਨਿਕ ਪੜਚੋਲ)	੧੯੭੨
ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ [ਖੋਜ]	੧੯੭੩
ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੋਰਚਾ (ਇਤਿਹਾਸ)	੧੯੭੪

ਛਪਣ ਜੰਗ ਪੁਸਤਕਾਂ :

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ ਭਾਗ ੧, ੨ ਤੇ ੩ (ਸੰਪਾਦਿਤ); ਗੁਰੂ ਰਤਨ ਮਾਲ—ਸੌ ਸਾਖੀ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ [ਸੰਪਾਦਿਤ]; ਰਾਜ ਤਰੰਗਿਣੀ ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਮੈਨ, (ਸੰਪਾਦਿਤ); ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮਤ ਦਰਪਣ (ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਮਤ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੀ ਖੋਜ); ਪੰਜਾਬੀ ਪਤ੍ਰਕਾਰ ਕਲਾ; ਮੇਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਲੇਖ; ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਸਿਖ ਧਰਮ [ਲੇਖ ਸੰਗ੍ਰਹਿ]; ਬਸੰਤ ਸਤਸਈ ਕ੍ਰਿਤ ਕਵਿ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ 'ਰਿਤੁਰਾਜ'(ਹਿੰਦੀ—ਸੰਪਾਦਿਤ); ਹਿੰਦੀ-ਨਿਬੰਧ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਖੋਜ), ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਕਾਬਲ ਵ ਖੁਰਾਸਾਨ (ਕ੍ਰਿਤ ਮੀਆਂ ਕਰੀਮ ਬਖਸ਼ ਆਜ਼ਿਜ਼ (ਉਰਦੂ ਸੰਪਾਦਿਤ) ਤੇ ਮੁੰਤਖ਼ਿਬ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਮਜ਼ਮੀਨ [ਉਰਦੂ] ।

B-1462

ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ :

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼,

ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅਮਿਤਸਰ

ਮੁੱਲ

